

اکرم رحیملی (بیژه)

جنوبی آذربایجاندا ملی - دموکراتیک حرکات 1320 – 1325

علمی رنداكتورلار:

شوکت تقی‌ینوا
تاریخ علملری دوکتورو، پروفیسور

جمیل حسنلی
تاریخ علملر دوکتورو، پروفیسور

بو کتاب 21 آذر حرکاتیندا
شهید اولموش انسانلارین مقدس
خاطره‌سینه حصر اولونور

«قوی بیزیم وجوده گنیرمکده اولدوغوموز ملی دولتین تاریخی تاریخی لری کاغاذ اوزه-
رینه گنیرسینلر. بیز او تاریخی یاراتماغاداها آرتیق دقت انتملیک...
بیر زمان گلهجک کی، خلق بویوک حرکاتینی اویرنمک ایسته‌یه‌جکدیر. او وقت تاریخه
مراجعت اندهجک. اورادا بویوک حرکاتی اویرنمک ایسته‌یه‌جکدیر و بوجهندن تاریخه جدی
صورتده دقت انتمک الده اولان اسناد و مدارکلری توپالییب گلهجک نسل اوچون ساخلاماق
لر و مو میدانا چیخیر».
سید جعفر پیشه‌وری.
مؤلفدن

اوخوجولارا تقدیم اندیلن «جنوبی آذربایجاندا ملی - دموکراتیک حرکات (1320 –
1325)» آدلی کتاب گنج یاشلاریمدا مشاهده اندیگیم و شاهی اولدوغوم حادثهلرین،
سونراکی ایللرده ایسه اوزون مدت مطالعه‌مین و آپاردیغیم تدقیقاتین نتیجه‌سی‌دیر. آراشدیریلان
موضوعون بو و یا باشقا جهتلری مختلف وقتلرده منیم طرفیدن دوری مطبوعاتدا و
اینفورماسیا وسایطینده آرا - سیر ایشیقلا ندیریلسا دا، اونو یازیلی شکیلده اوخوجولارا تقدیم
انتمک چوخدانکی ایستگیم اولراق قالیردی.
یازیلیمیش کتاب سویداشیمیز احمد اوبالی‌نین تشبثو ایله «گونئی آذربایجان آراشدیرمالاری
فوندو» نون وسایطی حسابینا چاپ اولونموشدور. بو خیرخواه و تمناسیز کومگه گوره احمد
اوبالی‌یا منتداریغیمی بیلدیریرم. بونونلا بیرلیکده کتابین حاضرلانماسیندا قایغی و زحمتینه
گوره تیمور امین‌بگلی‌یه، علمی مصلحت و قیدلرینه گوره کتابین علمی رداكتورلار تاریخ
علملری دوکتورلاری شوکت خانم تقی‌ینوایا، جمیل حسنلی‌یه انله‌جده فیلولوژیا علملری
نامزدلری آیبینیز خانم کنگرلی‌یه، اسلام غربیلی‌یه و مهمان تقی‌اوغلونا اوز تشکرومو
بیلدیرمگی بورج ساییرام.

بیر نچه سۆز (رداکتورلاردان)

جنوبی آذربایجان 1320 – 1324 نجو ایلر ملی - دموکراتیک حرکاتین اؤز زیروسینه چاتماسی - هجری شمسی 1324 نجو ایلین آذر آیین 21 دهکی سیاسی حادثه ننتیجهسینده بورادا تاریخده ایکنجی دفعه اولماقلا (بیرینجی دفعه 1299 نجو ایله) ملی حکومتین یارادیلماسیندان 58 ایل کنچیر. تبریزده ملی حکومتین فعالیتیه باشلاماسی فاکتی اؤز - اؤز لوگونده آذربایجان تورک خلقی نین ملی تفکرو یادداشیندا (حافظهسینده) درین ایز بوراخمیش بیر حادثهدير. بوتؤو خلقین ملی غروری، گونج یئری اولان بو حرکاتین نتیجه اعتباری ایله اوغورسوزلوغا دچار اولماسی اؤتن بو 58 ایل عرضینده دایما همین تاریخین هم یارادیجی لارینی، بونلارین تورمه لرینی، تاریخچی لری، بدیعی سۆز اوستالارینی، عمومیتله گؤتورولدوکه ایسه حرکاتین هم دوست لاری، هم ده دشمن- لرینی دوشوندورموشدو. هر ایکی قطب اؤتن بو ایلرده حرکاتا مناسبتده اؤز یاناشماسینی تاریخده یاشاتماغا و ذهن لرده یئرلشدیرمگه چالیشمیشدیر. خصوصی قیده لزوم وار کی، غیردوست طرف 21 آذر حرکاتینی کئچن ایلر عرضینده یالنیز منفی چالارلاردا وئرمدکه خصوصی جانفشانلیق گؤسترمیش، بونون آذربایجان تورک خلقی نین ملی مبارزه تاریخینده توتوغو یئری و اؤزونه مخصوصو غونو ذهن لردن تامایله سیلمگه چالیشمیشدیر. دوست لارین و خیرخواه لارین، او سیرادان او بڑکتیو تاریخچی لری باغلی (ک. ق. ب) فوندلاری نین برک - برک گیزلندیگی آرشیو سندلرینه یئتمه دیگی اوچون حرکاتا لایق اولدوغو قیمتی نام آچا بیلیمدی کیری حالدا، غیردوست لار حرکاتلا باغلی حقیقتدن اوزاق فیکرلری آرا - سیرا یایماقدا دوام ائتمیش لر.

شوروی نین چؤکمه سی ایله تاریخی حادثه لره و حقیقت لره یاناشمادا یئنی بیر دورون باشلانماسی آذربایجان جمهوریسینده گونئی شناسلیقدا دا اؤز مثبت رولونو اوینامیش، او سیرادان «21 آذر حرکاتی» نین منسوب اولدوغو دوردهکی حادثه لرین ده نهایت اؤز حقیقی قیمتینی آلماسینا شرایط یاراتمیش اولدو. نتیجه ده آذربایجان تاریخ شناسلیغیندا بیر سیرا قیمتلی اثرلرین یازیلیب نشر اندیلیمه سی باش توتوموش اولدو. همین یاناشمادان علمی رداکتورلارین آدیندان وئرلین بو یازی نین مؤلف لریندن بیرینی پروفوسور جمیل حسنلی نین سون 5 – 6 ایله جنوبی آذربایجاندا 1320 – 1324 نجو ایلر ملی - دموکراتیک حرکاتلا باغلی کنچمیش شوروی باغلی آرشیولرینده کی قیمتلی سندلر و غربین - آمریکا و بؤیوک بریتانیانین رسمی دولت سندلرینی بیغماقلا آپاردیگی آرشدیرمالار خصوصی قید اندیلیمه لی دیر (بونلار حقیقده باخین: بو کتابین ادبیات سیاهه سینده) و دنیلمه لی دیر کی، علمی اجتماعیتین بؤیوک ماراقلا فارشی لادیگی بو کتاب لار گونئی شناسلیغا یئنی یاناشما، یئنی طراوت گنیرمیشدیر. لاکن جنوبون بیر سیرا پروبلملری نین، او سیرادان 1320 – 1325 نجی ایلرده کی ملی - دموکراتیک حرکاتین هر طرفلی اؤیرنیلیمه سی نین اولدوقجا مرکب و چوخ شاخه لی بیر پروبلم اولماسی بو حرکاتین مختلف جنبه لریندن آرشدیریلیمه سین، بیر سۆزله پروبلمه باغلی آرشدیرمالارین دوام ائتدیریلیمه سین، ضرورت کیمی طلب اندیر.

بو باخیمدان اقتصاد علم لر نامزدی اکرم رحیم لی نین (بیژه) اوخوجولارین اختیارینا وئرلمیش حاضرکی اثری قید اولونان پروبلملرین اؤیرنیلیمه سینده، دور و حرکاتلا باغلی بیر چوخ ابهام لارین آچیلما سیندا نوبتی و سون درجه قیمتلی تشبث دور.

بیر چوخ تدقیقاتدان کناردا قالان فارس دیلی ادبیات و سندلره گنیش اساسلانماقلا یازیلیمیش بو اثرله تانیشلیقدان بیر داها امین لیک یارانیر کی، جنوبی آذربایجان کنچن یوز ایلیگین 20 نجی ایل لرینده دنیا حادثه لرینی دوگون نقطه سی ایدی، تبریزده و اونون

اطرافیندا گندن سیاسی پروسهلر غرب - شرق قارشی دورماسی نین او وقتکی سویوق محاربه نین ایلک حادثه لری ایدی.

بیز تکجه تاریخمیزین دگیل، عین زماندا طالع میزین ده ماراقلی بیر دورونو احاطه اندن بو کتابدا بیر طرفدن اویانمیش خلقین اوز ملی حقلری او غروندا مبارزه سی نین سالنامه سی ایله تانیس اولور، آغرلی - آجیلی، فقط حقیقتاً ده قهرمانلیق لا دولو بیر تاریخی بیندین یاشاییر، دیگر طرفدن او دوره مخصوص سیستم ضدیت لری فونوندا اوز قارداش - لارینا کومک الی اوزادان شوروی آذربایجانین، اونون ایلک نوبه ده ضیالی لاری نین کئچدیگی تاریخی و فرحلی یولونون شاهدلرینه چنوریلیریک.

ان نهایت، اوخوجولارا تقدیم اولونان بو کتاب بوتون آذربایجانلی لارین اوخویا بیله - جگی شیرینلی - آجیلی حیات حکایه لری، طالع یازی سی نین معلم قلمیندن ورق لره سپه - لیمیش تصویری، یوخولاریندا تبریزی و باکی نی گورن بویوک بیر ملتین آرزولاری نین یوزومودور.

«21 آذر حرکتی» نین اؤیره نیلمه سی ایشینه یئنی نفس گنیرمیش اکرم رحیملی نین بو کتابی نین دا هم متخصص لر، هم ده گنیش اوخوجولار طرفیندن رغبت و ماراقلای قارشی - لانا جغینا شبه میز یوخدور.

بیری گلمیشکن قید ائتمک ایستردیک کی، حقیقده بحث ائتدیگیمیز کتاب اونون مؤلفی اکرم رحیملی (بیژه) طرفیندن تاریخ علم لری دوکتورو علمی درجه سینی آلماق اوچون مدافعه یه تقدیم اولونماغا دا لایق دیر. بو شرطلرین صاحب لری مؤلفی بونا تشویق ائتمگی ایسه اوزلرینه بورج سانیر لار.

شوکت تقی ینوا

تاریخ علم لری دوکتورو، پروفیسور

جمیل حسنلی

تاریخ علم لری دوکتورو، پروفیسور

2003 . 11 . 27 (7 آذر 1382)

مقدمه

جنوبی آذربایجان داکی 1320 – 1325 نجی ایل لر ملی - دموکراتیک حرکتان و بو حرکتین زیروه سی سایلان 21 آذر نهضتیندن 60 ایله یاخین بیر وقت کئچیر. بو مدت عرضینده ایران دا، ائلهجه ده بین الملل عالمده بیر سیرا مهم دگیشیکلیکلر باش وئر میشدیر. ایران دا شاهلیق اصول اداره سی، کئچمیش شوروی ده ایسه «مغلوب اندیلمز» شوروی امپراتورلوغو عمرونو باشا وورموش، هر ایکی سیستم داغیلاراق تاریخین آرشویونه وئر یلمیشدیر. ایران دا په لوی سلسله سی دورونه، کئچمیش شوروی ده ایسه شورالار زمانینا عاید اولان مخفی کاراکترلی آرشویو سندلری نین، دنیلیمه سینه و یاز یلماسینا اجازه وئر یلمه یین حقیقتلرین ایشیق اوزو گورمه سینه شرایط یاراندیغی بیر زماندا 20 نجی ایل لرده جنوب داکی خلق حرکتینی داها طرفه سیز ایشیق لاندیر ماغا جدی احتیاج وارد دیر.

1320 – 1325 نجی ایل لرده جنوبی آذربایجان داکی حادثه لری ن آراشدیر یلماسی، یئنی تفکر له یاز یلمیش اثر، مقاله و خاطر ملر دمکی چوخ سالی یی یئنی واقعیتلرین و آرشویولرده ساخلانیلان سندلرین بیر قسمی نین ایشیق اوزو گورمه سی 21 آذر موضوعنا، آذربایجان ملی حکومتی ایله باغلی مسأله لره بیندین قایبیتماق ضرورتی یارادیر. بو باخیمدان مطالعه،

تدقیقات و آختاریش لارین نتیجه‌سی اولان بو کتابدا هنج بیر ایدئولوژی جریانا میل انتمدن 60 ایل بوندان اول جنوبدا باش وئرمیش حادثه‌لرین طرف‌سبز شکیده اوخوجویا چاتدیریلما‌سینا جهد اولونور.

معلوم اولدوغو کیمی، آذربایجان دموکرات فرقه‌سی، 21 آذر و ملی حکومتله باغلی کتاب‌لار، تدقیقات‌لار، مقاله‌لر، خاطر‌لر و آرشیو سندلری هم ایران‌دا، هم ده اونون حدود‌لاریندا کناردا چاپ اولونموشدور. بونلارین بیر چوخو دورون و رژیم‌لرین روحونا او یغون یازیلدیغیندان، اونلارداکی واقعیت‌لر، شرح‌لر بعضاً طرف‌سبز مضمون‌دان اوزاق اولموش، بعضاً ده طرف‌سبز دوشونین مؤلف‌لره حقیقت‌لری اولدوغو کیمی یازما‌غا امکان وئریمه‌میشدیر. ایران انقلابینا قدر بو اولکده چاپ اولونموش کتاب و مقاله‌لر ده شاه رژیم‌نین جنوبی آذربایجان‌دا توره‌تدیگی جنایت‌لرین، گناه‌سبز قتل‌لرین، حبس و سورگون‌لرین اوزم‌ربندن یا سکوت‌لا کنجیلیمیش، یا دا حادثه‌لره بیلرکندن باشقا رنگ وئریمیشدیر. هر شئی رژیمین سانسورو آلتیندا اولدوغوندان آذربایجان‌داکی حادثه‌لره باغلی مسأله‌لر بیر طرفلی شرح اندیلیمیش، شاهنشاه قوشونون 1325 نجی ایلین آذر آییندا آذربایجانا هجومونا و توره‌دیلیمیش قانلی حادثه‌لره برانت قازاندیرما‌غا جهد اولونموشدور. بونون اوچون قوندارما و یالان اویدورمالار («تجزیه طلب‌لیک» - ایران‌دان آیریلما، آلاه-سبز بالشویک‌لره ساتیلما، هر شئی عمومی‌لشدیرمه و سایر) اورتایا اتیلیمیش، حقیقت‌لر بیلرکندن تحریف اولونموشدور.

شاهلیق رژیم‌نین داغیلما‌سی و دولت سانسورونون اولکی کسه‌رینی بیر قدر یومشالدیلما‌سی سون ایل‌لرده ایران‌دا چاپ اندیلیمیش اثر‌لرده، مقاله‌لرده، مصاحبه‌لرده و خاطر‌لرده 1320 - 1325 نجی ایل‌لرده جنوبی آذربایجان‌داکی ملی - دموکراتیک حرکات و مختاریت طلبی حقیقده بعضی حقیقت‌لر یازیلیر و اعتراف اندیلیر. بو باخیم‌دان هر شئی‌دن اول آذربایجانلی ضیالی‌لارین (انله‌ده دانشجولارین) تشبثو ایله چاپ اولونان مطبوعاتین خدمتینی خصوصی قید انتمک لازمدیر. «وارلیق»، «سحر»، «بول»، «اویرنجی»، «ساوالان»، «چاغری»، «سهند»، «چیچک»، «خزر» و سایر، خارجه چاپ اولونان «تریبون»، «21 آذر»، «آذربایجان»، «ایلدیریم»، «آراز»، «گونش»، «آذربایجان سسی» و سایر ژورنال‌لارین، انله‌جه ده تیریزده، اورمیه‌ده، اردبیل‌ده، زنجان-دا، همدان‌دا و دیگر آذربایجان شهر‌لرینده چاپ اولونان آنا دیل‌لی غزنت‌لرین بو ساحه‌ده‌کی فعالیتی اهمیت‌لی‌دیر. اونلارین صفحه‌لرینده وقت‌آشیری گندن مقاله‌لر، خاطر‌لر و مصاحبه-لر 21 آذر حرکاتی و آذربایجان ملی حکومتی ایله باغلی بیر سیرا قرانلیق مسأله‌لرین ایشیق‌لاندیریلما‌سیندا دگرلی رول اویناییب‌لار. بوندان باشقا، محمدرضا شاهین دوستو اولموش و اونون خفیه اورقانی‌ندا ایشله‌میش حسین فردوستون، آتاسی 20 نجی ایل‌لرده تبریز‌ده‌کی آمریکا کونسولونون معاونی و وظیفه‌سینده چالیشمیش آمریکالی روبرت روسونون، 1324 نجو ایله تبریز‌ده‌کی سر‌بازخانانین باش فرماندهی، سر‌تپ‌علی‌اکبر درخشانی‌نین، حزب توده‌نین کنجیمیش صدری نورالدین کیانوری‌نین، اسد مستوفی‌نین، انله‌جه ده 21 آذر حرکاتی‌نین اشتراکچی‌لاری و حادثه‌لرین جانلی شاهی اولموش بالاش آذراوغونون، امیر علی لاهرودی‌نین، نصرت‌الله جهانشاهلونون، حمید ملازاده‌نین، ایوب نمینی‌نین، ابوالفضل هاشمی‌نین چاپ اولونموش خاطر‌لرینده، یازی‌لاریندا 21 آذرله باغلی خیلی ماتریال واردیر. ملی حکومت‌ده داخلی ایش‌لر وزیری، سونرا ایسه قیسا مدته آذربایجان استانداری اولموش دوکتور سلام‌الله جاویدین خاطر‌لری بیر چوخ قرانلیق مسأله‌لرین آچیلیشینا کؤمک اندیر.

جنوبی آذربایجان‌دا 1320 - 1325 نجی ایل‌لرده باش وئریمیش حرکات کنجیمیش شوروی‌ده هامی‌دان چوخ شمال‌داکی مؤلف‌لرین دقتینی چکیمیش و اونلار اوزون مدت جنوب‌داکی فاجعه‌لر و درد‌لر ایله یاشامالی اولموش‌لار. آتالار یاخشی دنییب: «قارداشین اورمگی یانانا یادین هنج اتگی‌نین اوجو دا یانماز». میرزا ابراهیموف، جعفر خندان، عوض صادق، غلام محمدلی، حسن حسنوف، زلفعلی ابراهیموف، علی‌اوسط‌قلی‌ینف، غلمان موسایینف، نصرت باقروف و باشقالاری کتاب، غزنت صفحه‌لرینده‌کی یازی‌لاریندا،

سلیمان رستم، رسول رضا، صمد وورغون، عثمان ساری‌وللی، مروارید دل‌بازی، محمد راحم و باشقالاری اؤز شعرلرینده، انور محمدخانلی، حسین مهدی، الیاس افتدی‌یف درام اثرلرینده جنوبدا آزادلیق ایستهمین خلقین باشینا گئیریلن فاجعه‌لری بویوک اورمک آغریسی و وطنداشلیق غیرتی ایله خلقه چاتدیرمیش‌لار. جنوبی آذربایجان‌داکی سیاسی، ادبی اقتصادی، اجتماعی و مدنی حرکات آذربایجان جنوب‌شناس‌لیغی‌نین مهم تدقیقات موضوعو اولموش و اولاراق قالیر.

بو ساحه‌ده 50 (70)نجی ایل‌لرده آذربایجان علملر آکادیمیسی شرق‌شناسلیق انستیتو ترکیبینه یارادیلیمیش «جنوبی آذربایجان تاریخی» شعبه‌سی امکداش‌لاری‌نین، خصوصاً جنوب‌داکی خلق حرکاتی‌نین فعال‌لاریندان اولموش مرحوم میرقاسم چشم‌آذرین امگینی آیرجا قید ائتمه‌لیبک.

شوروی رژیم‌ی دورونده جنوبی آذربایجانا عاید یازی‌لار، خصوصاً 1320 – 1325 نجی ایل خلق حرکاتی، 21 آذر و آذربایجان ملی حکومتی‌نین فعالیتی و مغلوبیتی ایله باغلی بیر چوخ مسأله‌لرین شرحی او وقتکی سیاسی محیطین موجود چرچیواسیندان کنارا چیخا بیلیمه‌میشدیر. بونا گؤره همین تدقیقات‌لاردا و یازی‌لاردا بیر سیرا مسأله‌ره: جنوبی آذربایجان‌داکی حرکات‌لار شوروی‌نین خیانتی و مداخله‌سی، حزب تودهنین آذربایجان دموکرات فرقه‌سینه و آذربایجان‌داکی خلق حرکاتینا قیسقانتج‌لیغی، قوام‌السلطنه‌نین شوروی رهبرلی ایله مسکوداکی سودالاشماسی‌نین ماهیتی، ملی حکومتین سقوطوندا نفت عاملی‌نین رولو و ایرانا قارشی شوروی توسعه طلب‌لیگی، ملی حکومتین تاکتیکی سهولری، شاه قوشون‌لاری‌نین آذربایجانا هجوموندان اول حاضر لانیتمیش تخریبیات عملیاتی، ملی حکومتین مغلوبیتی‌نین سببلری و اوندان آلینان درس‌لر و سایر و الی‌آخر. بو مسأله‌ره سون ایل‌لره قدر ایدئولوژی یضیقین نتیجه‌سینه جواب وئریمه‌میشدی. بو جهندن جنوبی آذربایجان‌دا بو سدی بیخماقدا گؤرکملی تاریخی عالم، تاریخ علملر دوکتورو پرفسور جمیل حسنلی‌نین امگینی خصوصی قید ائتمگه احتیاج واردیر. بو زحمتکش استعدادلی، وطن‌سور عالمین سون 5 – 6 ایله 1320 – 1325 نجی ایل‌لرده جنوبی آذربایجان‌داکی حرکات‌لار دایر اولجه مطبوعات صفحه‌لرینده‌کی سریال مقاله‌لری و سونرا آرشیو ماتریال‌لاری اساسیندا بیر - بیرین آردینجا نشر ائتدیردیگی 4 کتاب¹ بیر چوخ معمالی و اؤرتولو مسأله‌لرین ایدینلاشدیریلماسیندا مهم رول اوینادی. آرشیولرده گیزلی پنجه آلتیندا ساخلانیلان ماتریال‌لارین علمی دوریه‌یه جلب ائدیلمه‌سی و اونلارین متخصص تاریخی قلمی ایله شرحی 20 نجی ایل‌لرده جنوب‌داکی حادثه‌لرین شوروی ایله باغلی بیر سیرا جهت‌لرینی ایدینلاشدیرمیشدی.

بو ایشده گؤرکملی جنوب‌شناس عالم تاریخ علملری دوکتورو، پروفیسور شوکت خانم تقی‌یونانین و سیدآغا عون‌الهی جناب‌لاری‌نین امگینی ده قیمت‌لندیرمک گره‌مکدیر. قید ائتمک لازم‌دیر کی، هر بیر آرشیو سندی آیری - آیری انسان‌لارین فردی فیکری-دیر، احکام دگیلدی. آرشیوده ساخلانیلان سندلر مختلف طرز تفکره مالک انسان‌لارین یازیسی‌دیر، هانسی‌سا یوخاری اورقانا وئردیگی معلوماتدی. بو یازی‌لاردا و وئرین معلومات‌لاردا فردی‌لیکدن ایرملی گلن یانلیش‌لیق‌لارین اولماسی استثنا دگیلدیر. جمیل حسنلی اؤز تدقیقاتیندا اورتایا گئیردیگی هر بیر سنده، معلومات و یازیشمالارا دقتله یاناشیر و هر مسأله حقیقده مستقل فیکیر سؤیله‌مکن چکیمیر. بونا گؤره بیز بو کتابین حاضر لانیتمه‌سیندا یئری گلدیکجه جمیل حسنلی‌نین تدقیقاتینا داها چوخ استناد ائتمه‌لی اولدوق.

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی مهاجرت دورونده (1947 – 2003 = 1325 – 1382) 21 آذرله، آذربایجان ملی حکومتی و اونون فعالیتی ایله باغلی خیلی کتاب،

¹ - جمیل حسنلی. سویوق حاربه‌نین باشلانیدیغی یئر: جنوبی آذربایجان 1945 - 1946. باکی، 1999؛ جنوبی آذربایجان: تهران - باکی - مسکو آراسیندا (1939 - 1945). باکی، 1998؛ جنوبی آذربایجان‌دا سوونت - آمریکا - انگلیس قارشی دورماسی، باکی، 2001؛

بروشور، دفترچه و سایر یازی چاپ انتدیر میشدی. فرقه‌نین اورقانی اولان «آذربایجان» ، «سحر» ژورنال‌لاری صفحهلرینده بو مسأله‌یه همیشه خصوصی یئر وئرلمیشدیر. بوندان علاوه فرقه کتاب‌لاری سیراسیندا سید جعفر پیشه‌وری‌نین سنچیلیمیش اثرلری، «21 آذر»، «آزادلیق یولونون مبارزلری»، «سندلر مجموع‌سی (1324 – 1325)»، «21 آذر» (1324 – 1325) نهضتی ایران ملی دموکراتیک حرکاتی تاریخی‌نین پارلاق صحیفه-سی دیر. - ادلی کتابچا، لطفعلی اردبیلی‌نین حاضر لادیغی و واقعیت‌لرله زنگین «فدائی‌لر آذربایجان خلقی‌نین 21 آذر نهضتینده» مونوقرافی‌سی و بیر سیرا دیگر کتابچالار، خاطرملر و بروشورلاردا 21 آذر حرکاتینا، آذربایجان ملی حکومتینه و اونون حیاتی کنچیردیگی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و مدنی تدبیرلره عاید ماتریال‌لار وئرلمیشدی. بو ماتریال‌لارین بیر چوخوندا دورون تضییق و تأثیر حسی اولونور.

بو موضوعا حصر اندیلیمیش و دولاییسی ایله اوندان بحث اندن یازی‌لاردا 1320 – 1325 نجی ایل‌لرده جنوبی آذربایجان‌داکی حرکاتا، خصوصاً 21 آذرله باغلی مسأله‌لره یاناشما بیرمعنالی دگیل. بیر سیرا تدقیقات‌لاردا، کتاب، مقاله و چیخیش‌لاردا جنوب‌داکی خلق حرکاتی‌نین، او سیرادا 21 آذرین ملی زمینده، ملی و دموکراتیک قول‌لرین ایستگی، فعال اشتراکی ایله باش وئردیگی، حرکاتین حرکت‌وئرچی قول‌سی‌نین خلق اولدوغو استثناسیز وورغولانیر. پهلو‌لرین ظلمونه، رژیمین زوراکلیغینا معروض قالمیش، ملی وارلیغی تاپتالانمیش خلق چیخیش یولونو و قورتولوشو ایغا قالدیرمیش مبارزه قوشولماقدا و ظلمکار رژیم‌یه بیخماقدا گؤروردو. حرکاتین ملی زمین‌سی‌نین هله مشروطه حرکاتی و خیابانی دوروندن حاضر لاندیغی سؤیله‌نیلیردی. حرکاتا رهبرلیک اندن اوزه کلردمکی‌لرین چوخونون یا اوزو، آتا - بابا‌لاری ستارخان و خیابانی حرکاتی‌نین اشتراکی‌لاری ایدی‌لر. اونلار رضا شاهین زندان‌لاریندان، تعقیب و سورگون دوشرگه‌لریندن کنچیب گلیمیش آدم-لار اولموش‌لار. آغیر مبارزه یولو کنچیمیش بو انسان‌لار حرکاتین تشکیلینده، متشکل‌لشمه-سینده و کوتله‌نی مبارزه قالدیرماق ایشینده، انلهجه ده آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین یارادیلماسیندا یئترینجه رول اوینامیش‌لار. بونو هم آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین یارادیلماسیندا، هم ده 21 آذر و ملی حکومت دورونده بیر داها آیدین گورمک اولور. بو تصورون طرفدار‌لاری قید اندیرلر کی، هر هانسی بیر اولکده باش وئرن دموکراتیک حرکات تکجه اوز قینینا قاپالیب قالا بیلمز. بنله بیر نظریه موجوددور کی «حقیقی وطن-پرورلرین بورجو خارجدن گلن کومگی رد ائتمک دگیل، بلکه هانسی دولتدن و نه وقت کومک آلماقدان عبارتدیر». دیگر طرفدن، هر هانسی سیاسی - اجتماعی حرکات زمانی خارجین یاردیمیندان یارارلانماق یئنی مسأله دگیلدی. جنوبی آذربایجاندا و ایراندا 21 آذر اولموش حرکات‌لاردا دا (انلهجه‌ده بین‌الملل مقیاسدا) خارجی یاردیمدان استفاده اولونموشدور. بو حقه ایستر آذربایجان و ایسترسه ده ایران تاریخینده چوخو واقعیت‌لر موجوددور.

21 آذرده خارجی نظامی یاردیم مسأله‌سینده ده فیکیرلر هاچالانیر. بیر قروپ مؤلف-لر، حرکاتا رهبرلیک اندن‌لر و اشتراکی‌لار بنله حساب اندیرلر کی، 21 آذرده فدائی-لرین استفاده انتدیکلری سلاح‌لارین چوخو ایران اوردوسونا مخصوص ایدی، ترک‌سلاح زمانی اونلارین ال‌لریندن آلینمیش سلاح‌لار ایدی. 1320 نجی ایلین شهربور آییندا خارجی قول‌لر ایرانا یئریدیلرکن مغلوبیتیه و روح دوشگونلوگونه اوغرامیش ایران اوردوسونون (او جمله‌ن، 3، 4 و 5 نجی لشکر) عسگرلری کئی مقداردا سلاحی آتیب قاجمیش‌لار. بو وضعیتین استفاده اندن خلق توپلانمیش سلاحین چوخ حس‌سینی سونرادان ایران دولتینه تحویل وئرمه‌میش و آذربایجانین بیر چوخ یئرلرینده (او جمله‌ن، اردبیل، قره‌داغ، مراغا، سراب، خوی، اورمیه و سایر) همین سلاح‌لاردان وقت‌آشیری اولاراق ژاندارمالارین خلغسلاح اولونماسیندا استفاده ائتمیش‌لر. مسأله‌یه بو یوندن یاناشان‌لارین بیر چوخو 21 آذر حرکاتیندا شوروی نظامی یاردیمیندان استفاده اولوندوغونو دا استئنا ائتمیرلر.

یوخاری‌داکی یاناشمادان فرقلی اولاراق بعضی مؤلفلر آذربایجان دموکرات فرقه‌سی-

نین مسکوون سفارشی و باکی نین الی ایله یارادیلدیغینی ادعا اندیب، 21 آذر حرکتی نین خارجین ایستگی طلبی ایله باش وئردیگینی سؤیله ییرلر. اونلارین فیکرینجه 21 آذرین و آذربایجان ملی حکومت نین ملی زمینہسی یوخ ایدی. او خارجین - شوروی نین «رسپتی» و اشتراکی ایله عمله گلیمیشدی. 21 آذر گویا یادالارین یاراتدیغی و ملی سؤیکنه جک سیز «قوندارما» بیر حرکات اولموشدور. حرکاتدا اشتراک ائندن لرین بیر چوخو فدائی پالتاری گنیمیش شوروی افسر و عسگرلری ایمیش و سایر. اساسی اولمایان، دلیل سیز سؤیله نیلن بو فیکرلرین صاحب لری چوخ تأسف کی، تکجه ایران دا و ایران حدودلاریندان کناردا اولان لار دگیلیدی. 21 آذر حرکاتینا یانلیش مناسبت بسله ن لره آرا سیرا بعضاً شمالی آذربایجان مؤلف لری سیراسیندا دا راست گلیمک اولور. اگر سلاح وئرملکه، نظامی یاردم لا ایستغینلن سیاسی مقصده نایل اولونسایدی اوند شوروی نین باشچی لیغی آلتیندا دنیا سوسیالیست سیستمی یاشایاردی و قطعی غلبه یه چوخدان قوشموش اولاری. آز سلاح لا بؤیوک قوه لرین دیزه چؤکدورولمه سینه عاید تاریخده چوخلو واقعیتلر واردیر. بو او زمان مومکون اولار کی، خلقین ایستگی و طلبی بیر هدف اطرافیندا بیرلشیر و ملی زمینده باش وئریر. آزادلیق تشنه سی اولان، قلبی، روحو وطنین نجاتی ایله دؤگونن، تاپدالانمیش حقوقونو برپا ائتمک اوغروندا هر جور فداکارلیغا حاضر اولان بیر ملت اوچون اونون کیمدن سلاح آلماسیندان واجب، او سلاحی الهه ساخلماق و آزادلیق اوچون اولومه حاضر اولماق ایستگی نین اولماسی گرمکدیر. بنله بیر ایستک، بنله بیر مرام 21 آذر حرکاتیندا جنوبداکی سویداش لاریمیزی آذربایجان دموکرات فرقه سی نین اطرافیندا بیرلشدیرمیشدی، اوند غلبه یه و ملی قورتولوشا بؤیوک و سارسیلماز اینام یاراتمیشدی. ایکنجی دنیا محاربه سی ایل لرینده جنوبداکی خلق حرکاتینا شوروی نین یاردمی و بیر چوخ حال لاردا حرکاتی استقامتلندیرمک ایشینه مداخله سی دانیلماز دیر. بوندان داها بؤیوک و کسهرلی واقعیته یوخاریدا قید ائندیکیمیز کیمی، حرکاتین اساسیندا ملی آزادلیغینی ایسته - یین خلقین دایانماسی دیر، حرکات ساى - سئچمه جنوبلو شخصیت لرین باشچی لیک ائتمه سی - دیر.

جنوبی آذربایجانداکی حرکات شوروی نین مداخله سینده همچنین بنله بیر جهت دقتدن قاجیر یلمامالی دیر کی، 21 آذر و اوندان اول حادثه لره شوروی طرفیندن گؤستریلن کؤمک لیکده اساس واسطه چی شمالی آذربایجان، اونون شوروی اوردوسو سیراسیندا ایرانا گلیمیش ضیالی لاری و سیراوی وطنداش لاری اولموش لار. اونلار وطنین او بیرى پارچاسی نین آز ادلیغینی جنوبلاردا از ایسته میردی لر. بنله شرايطده قارداشین دوغما قارداشینا اینانماغا معنوی حقی یوخ ایدی. اصلینده واقعیته و سندلرین گؤستر دیگی کیمی، 1325 نجی ایلین اربیه شتینده ک شمالی آذربایجان رهبرلیگی و جنوبداکی حرکاتی استقامتلندیر یلمه سینده اشتراک ائدن آذربایجانلی لارین اوزلری بنله استالین - میکویان گروهونون گیزلی حاضر لادیق لاری خیانت و دؤنوکلوکدن دنمک اولار کی، چوخ وقت خبر سیز ایدی لر. مسکوون آچیق خیانتیندن و ریاکارلیغیندان سونرا اونا قارشى چیخماق، مقاومت گؤستر مک و یا حادثه لرین سونراکی استقامتینی دگیشمک او زمانکی تاریخی شرايطده مومکون دگیلیدیر. بو او دورون رنالیغی دیر، اونو نظره آلمادان 21 آذرله باغلی حادثه لری طرف سیز قیمتندیرمک مومکون دگیلیدی. 1320 - 1325 نجی ایل لرده جنوبی آذربایجانداکی ملی - دموکراتیک حرکات حقیقده از - چوخ یاز یلماسینا باخما یاراق، بو حرکات کامل شکیلده اطرافلی و یئترینجه تدقیق اولونوب اؤیرنیلمه میشدیر. شوروی ایدئولوژی چرچوواسی نین داغیلدیغی و شاهلیق رژیم نین ارادان گئتدیگی ایندی کی زماندا 1320 - 1325 نجی ایل لرده جنوبداکی خلق حرکاتی نین رنالیغی قانداغی یلماسینا امکان یارانمیشدیر. بیز بو امک اندان فایدالانیب مسأله اوزره بوشلوغو تام دولدورماق ادعاسیندا دگیلیمک. مقصدیمیز شانلی کنچیمیشیمیز له باغلی حادثه لری بیر داها گوندمه گنیرمک و اجتماعیتین دقتینی بو موضوعا جلب ائتمک، ان باشلیجاسی جامعہ نی، خصوصاً گنج نسلی حادثه لرله تانیش ائتمکدیر.

جنوبی آذربایجان 1320 نجی ایلرده:
ایکینجی دنیا محاربه‌سی‌نین باشلانماسی
و جنوبی آذربایجان

11 شهریور 1318 ده ایکینجی دنیا محاربه‌سی باشلاندى. بشر تاریخینده مقیاسینا، اشترکچی‌لارین سایینا، نظامی ظرفیت و داغیدیجی گوجونه گوره بو محاربه ایله مقایسه اولونا بیلجهک ایکینجی بیر ساواش باش و نرهمیشدیر.

محاربه عرفه‌سینده رضا شاه رژیمی‌نین هیتلر آلمانی ایله هر طرفلی یاخین‌لیغی، ایران اراضی‌سینده و دولت دستگاهیندا آلمان پرست قوملرین کؤک سالماسی اولکهنی محاربه‌یه جلب اندن مهم و باشلیجا عامل‌لردن بیرى ایدی. دیگر طرفدن، یارانمیش شرایط گنیش مقیاسلی دؤیوش‌لرین باشلاناجاغی تقدیرده ایران کیمی نظامی - اشتراتیژی موقعیتی اولان بیر اولکهنین کناردا قالماسینی امکان‌سیز اندیردی. رضا خان اوزونو شاه اعلان انتدیگی گوندن (25 آذر 1304) آلمان ایله یاخین‌لیغا میل گؤستریردی. بونون اساس سببلریندن بیرى ده آلماندا «عالی عرق = نژاد برتر» نظریه‌سی‌نین تدریجاً عملی ایشه چنوریلمه‌سی ایله باغلی ایدی. چونکی رضا شاه حاکمیتنه کئچن گوندن فارس‌لارین «آریا» ادلی عالی عرقه مخصوص اولدوغونو دولت سیاستی‌نین ترکیب حصّه‌سینه داخل ائتمیشدی. او، حاکمیتی‌نین ایلك ایل‌لرینده ایران مجلسی‌نین (مجلس شورای ملی) رئیسى دانش محتشمی (محتشم‌السلطنه) آلمانا رسمی سفره گؤندریش، محتشم‌السلطنه آدولف هیتلرله گوروشمگه موفق اولموش، ایران - آلمان مناسبت‌لرینده معین ایستی‌لیک یارادا بیلیمیشدی. محاربه باشلانان کیمی ایران دولتی اولکه‌سی‌نین بی‌طرف‌لیگی حقیقنده 13 شهریور 1318 نجی ایل تاریخلی معلوم قرارینی اعلان ائندی [152، ص. 41]. لاکن ایران‌ین حاکم دایرلری یاخشى باشا دوشوردولر کی، بو جور «بی‌طرف‌لیک» له محاربه‌یه قوشولان متقولری، خصوصاً شوروی‌نی ایران‌ین صمیمیتینه اینانديرماق مومکون اولماياجاقدیر. بونا گوره ده باشلانمیش محاربه‌دن اوزونو کناردا ساخلاماغا جهد اندن ایران، اصلینده ال آلتیندان محاربه‌یه، اوزونو مدافعه‌یه حاضر لاشیردی. محاربه‌دن سونرا هیتلر آلمانی‌نین ایران‌لا علاقهرینه عاید درج اولونموش مختلف سندلرده «اوزاق باشی ایکیجه آى ایران‌ین متقولر قارشى‌سیندا، ایلك نوبه‌ده روس‌لار قارشى‌سیندا دوروش گنیره بیلمه‌سی ایله هر شئیین سونرا ایران‌ین خیرینه قورتاراجاغی حقه‌ده» آلمان فرمانده‌لیگی‌نین و نردیگی وعده رضا شاهى و اونون یوکسک رتبه‌لی نظامی‌لری و یاخین اطرافی‌نین بیر حصّه‌سینی اینانديرمیشدی. بونا گوره ده محاربه‌نین ایلك گون‌لرینده ایران‌دا نظامی حاضرلیق ایش-لرینه باشلانیلدی. اصلینده بو نظامی حاضرلیق ایش‌لری باشلانمیش محاربه‌نین نظامی ظرفیتی مقابلینده قیل‌له قارشقانین مقایسه‌سینه بنزهدیله بیلردی. رضا شاه روس‌لار و انگلیس‌لرین ایرانا باسقین اندهجگی تقدیرده اونلارین هجومون قارشى‌سیندا بیر نچه آى تاب گنیرمک مقصدی ایله مدافعه خطینده گنیش حاضرلیق ایش‌لری آپاریلما‌سینی و بوتون امکان‌لارین بو سمته یؤنه‌لدیلمه‌سینی امر ائتمیشدی. بو مقصدله اولکه اراضی‌سی‌نین مختلف منطقه‌لرینده قوشونون جنگی مانور گنچیرمه‌سینه باشلاندى. بئله مانورلاردان بیرى ده شاهین و اوغلونون مشایعتی ایله همدان اطرافیندا فرانسه‌دن دعوت اندیلیمیش نظامی مستشار ژنرال ژاندارین رهبرلیگی آلتیندا کنجیریلیردی. نظامی مانوری بیر نچه ساعات مشاهده ائدن رضا شاه «ژنرال ژاندارا یاخین‌لاشیر، الینی اونون چيگنینه قویارق سوروشور: «سیزجه، بو اوردو نظرده توتولان دشمن قارشى‌سیندا نه قدر تاب گنیره بیلر؟» سوالین جوابیندا فرانسه‌لی ژنرال بیر قدر کدرله: «اعلیحضرت، جمعی ایکی ساعات!» - دئییر. رضا شاهین جوابدان پرت اولدوغونو گورن ژنرال ژاندار تکرار اوزونو شاه‌ا توتاراق: «اعلیحضرت، من سیزی مایوس ائتمه‌مک اوچون ایکی ساعات دندیم، اصلینده هنج ایکی دقیقه ده تاب گنیره بیلمز» [99، ص. 176] - جوابینی وئریر. فرانسه‌لی نظامی مشاورین سؤیله‌دیکلریندن حقیقی وضعیتی تدریجاً آنلاماغا باشلاپان

رضا شاه دیپلوماتیک تدبیر لرله ده محاربه‌نی ایران حدودلاریندان اوزاقلاشدیر ماغا و بونونلا دا وقت قازانماغا چالیشیردی.

رضا شاه حاکمیته گلن گوندن فارس شوونیزی مفکورسینه دولت سیاستی سویه‌سینده رواج و نر میشدی. بو مفکورده فارس لارین عالی عرق - «آریا» عرقینه منسوبلوغو و بو عرقین آلمان عالی عرق‌لیگی حقه فاشیزم ایدئولوژی‌سی ایله هماهنگ‌لیگینی «ثبوتاً» یئتیرمگه چالیشیردی. بو مقصدله آلمان پرستلیکده آد چیخارمیش محمود جمین باش وزیر و وظیفه‌سینه گنیریلمه‌سی و محاربه تهله‌کسی‌نین ایران سرحدلرینه یاخین لاشماسی عرفه-سینده رضا شاه بعضی سیاسی مانورلارا اتمیشدی. او، اولجه آلمان پرستلیک سبکینده سۆز - صحبته سبب اولموش محمود جمی پان‌ایرانیست احمد متین دفتری ایله عوض ائتدی. بوندان اول ایسه مجلس رئیسی محتشم‌السلطنه‌نی برلینه، هیتلرله گۆروشه گۆندر میشدی [209، 4 خرداد، نومره 1386].

دیپلوماسی ساحه‌سینده گۆرولموش تدبیر لر قیزیشماقدا اولان محاربه‌نین ایرانا دوغرو استقامتینی لنگیده بیلیردی. ایراندا آلمان لارین هر ساحه‌ده اوستون موقعیتی متقوله بللی ایدی. محاربه عرفه‌سینده ایرانین خارجی تجارت دوریه‌سی‌نین یوزده سکسانی آلمان لارین پایینا دوشوردو. ایکینجی دنیا محاربه‌سی باشلانديغی ایل‌لرده ایراندا استحصال اولونان پامبیغین، قورو میوه‌نین دنمک اولار کی، هامیسی آلمان و اوروپایا صادر اولونوردو. ایران بازاریندا و صنایع مؤسسهرینده کی محصول لارین یاریدان چوخو آلمان‌دان گنیریلیردی. متفق دولترین طلب و تأکید ایله آلمان لار اولکهدن چیخاریلسالار دا، اونلارا عاید مؤسسهر فعالیت‌لرینی ظاهراً دایاندر سالار دا، اصلینده آلمان لار اوز ایش-لرینی گۆرمکده دوام اندیردی لر [99، ص. 200].

1319 نجی ایلین تیر آییندا اوز آلمان پرستلیگی و «پان‌ایرانیزم» ایله تانینان متین دفتری باش وزیرلیکدن اوزاقلاشیردی،¹ اونون یئرینه حاکم دایرملرده ظاهراً «معتدل» تأثیر باغیشلايان علی منصور حاکمیته گنیریلدی. باجاریقلی و اولدوچا حیل‌گر اولان علی منصور ظاهراً ایرانین بی‌طرف‌لیگینه عاید واقعیت‌لری و حادثه‌لری قاپار دیردیس، اصلینده آلمان لارلا علاقه‌نی درین - قاتلارا کنچیرمگه چالیشیردی. متفق قوشون لاری‌نین ایران اراضی‌سینه کنچمه‌سی عرفه‌سینده ایرانین مسکوداکی سفیری محمد ساعد، لندن‌ده-کی سفیری محمد علی مقدم و واشینگتون‌داکی سفیری محمد شایسته‌یه خصوصی گۆستریش و نرهرک آدلاری چکیلن اولکهلرین دولت‌لرینی ایرانین بی‌طرف‌لیگینه ایناندر ماغا تاپشیر میشدی [78]. رضا شاه حاکمیتدن سالینماق عرفه‌سینده «اطلاعات» غزنتینه و نردیگی مصاحبه‌ده [207، شهریور 1320] اولکهده ور - توت 690 نفر آلمانلی اولدوغونو و بو آدام لارین متخصص، ایش آدمی اولدوغونو، یاخین گون‌لرده ایرانی ترک اندمک‌لرینی بیلدیردیگی بیر وقتده، شوروی کشفیاتینا ایراندا 5000 نفر دن چوخ نظامی مستشاری‌نین و جاسوسونون اولدوغو بیلدیریلیر و اونلارین تزلیکله افشاسی، توتولوب شوروی‌یه تحویل و نريلمه‌سی طلب اولونوردو [99، ص. 175].

قید ائتمک لازمدیر کی، شوروی آلمانا قارشی محاربه‌یه جلب اندیلمزدن خیلی اول،

1310 نجو ایل‌لرین سونوندان ایرانا، خصوصاً جنوبی آذربایجانا عاید کلی مقداردا

معلومات، نظامی - استراتژی ماتریال لار الده ائتمیشدی. 1320 ایلین دی آییندا مسکودا

216 صفحه‌دن عبارت «جنوبی آذربایجان تکنیکی - اقتصادی گزارشی»

حاضر لاندیشدی. جنوبی آذربایجانا عاید اجتماعی - سیاسی، اقتصادی، تکنیکی، جغرافی و

سایر معلومات بو گزارشه داخل اندیلیمیشدی [18]، [99]. بنه‌لیکله، شوروی اوردوسو

ایران اراضی‌سینه داخل اولمامیشدان خیلی اول بو اولکهنین (او جمله‌دن جنوبی

آذربایجانین) نظامی - استراتژی موقعیتی، نظامی ظرفیتی، اقتصادی، سیاسی و سایر

دورومو حقه شوروی جاسوسلوق اورقان لاریندا اطرافلی و مفصل معلومات وار ایدی.

¹ - متین دفتری 3 آبان 1318 نجو ایلدن 5 تیر 1319 نجی ایله‌دک باش وزیر اولوشدور.

ایران اراضی‌سینه شوروی قونشولاری‌نین داخل اولاجاغی تقدیرده جنوبی آذربایجان باکی‌نین تشبثو ایله مسکوداکی شوروی رهبرلیگی‌نین دقت مرکزینه چکیلیر.

پروفیسور جمیل حسنلی طرفیندن ایلك دفعه علمی دوریه گتیریلیمیش آرشیو سندلریندن معلوم اولور کی، شوروی آذربایجان‌ینداکی رهبرلیک، شخصاً میر جعفر باقروف ایلك اول جنوبی آذربایجانا نظامی - استراتژی اهمیتلی اراضی‌دن داها چوخ اوزو «ترکمن-چای»‌دان بری پارچالانمیش وطنین قوغوشماسی کیمی باخمیش، مسکونون گؤستریش-لرینین اجراسیندا آذربایجانین هانسی یول‌لاسا بوتؤلشمه‌سی (شوروی ترکیبینه) ایده‌سی اهمیتلی یئر توتومشودو. غربی اوکراین و غربی بلاروسی‌نین اله کنچیریلمه‌سیندن سونرا میر جعفر باقروف جنوبی آذربایجان حقیقده ده بئله مقامین یاخین لاشدیغینی طن اندیردی. بو مقصدله ایرانا یئریدیلن شوروی قوشون‌لاری داخلینده شمالی آذربایجان‌دان نظامی آدی ایله گؤندریلمه‌جک 3816 غیرنظامی شخص بسیج اندیلیمیشدی [99]، [18]. تاریخی سندلره «عزیز علی‌یف قروپو» آدی ایله داخل اولان بو دسته شمالی آذربایجانین گؤرکملی ضیالی‌لاری، علم، تحصیل، مدنیت خادم‌لری، حزب و دولت اورقان‌لاری‌نین فعال‌لاری (میرزا ابراهیموف، سلیمان رحیموف، جعفر خندان، سلیمان رستم، محبعلی امیراصلانوف، عوض صادق، غلمان موسایف (ایلکین) و سایر) داخل اندیلیمیش‌لر.

جنوبی آذربایجان‌لا باغلی چوخ ماراقلی بیر مقامی بورادا قید ائتمه‌مک اولماز کی، بو دا جنوبی آذربایجانا ارمنستان جمهوریتی رهبرلیگی‌نین اشتهاسی ایدی. شوروی قوشون-لاری‌نین جنوبی آذربایجانا داخل اولماسی عرفه‌سینده ارمنستان دولتی آدیندا ارمنی جنکیست قروپونا رهبرلیک ائدن گوزملیان ارمنستان رهبرلیگی‌نین فیکرینی آچیق‌لایراق بیلدیرمیشدی کی، شوروی قوشون‌لاری‌نین اشغال ائتدیگی جنوبی آذربایجان ارمنستان‌لا آذربایجان آراسیندا تأثیر دایره‌سینه بؤلونمهل‌دییر و بو بؤلگه‌ده تبریز ارمنستانا چاتمالی-دیر، بئله‌لیکله گویا بورادا ارمنی‌لرین نفوذو و تأثیری آذربایجان‌دان اوستوندور. شمالی آذربایجان رهبرلیگی طرفیندن مسکودا تقدیم اولونموش آرایش، معروضه و معلومات‌لاردا جنوبی آذربایجان‌دا، او جمله‌دن تبریزده ارمنی نفوذون شیشیردیلدیگی و حقیقتدن چوخ اوزاق اولماسی بللی اولدوغو اوچون ایران اراضی‌سی‌نین شمال حصه‌سی شوروی قوشون‌لاری طرفیندن توتولاجاغی تقدیرده، جنوبی آذربایجان‌دا فعالیت اوستونلوگو آذربایجان شوروی جمهوریتی رهبرلیگینه حواله اولونموشدور. بو ایشده آذربایجان رهبرلیگی‌نین مسکودا عالی شورا اورقانی‌دا یووا سالمیش «میکویانچی‌لار» مقابلینده چنوبیک فعالیتی قید اولونمالی‌دیر.

1320 نجی ایلین باهاریندا آذربایجان سرحدلرینده دایانمیش شوروی قوشون‌لاری شهریورین 3 ده ساعات 2 ده ایران اراضی‌سینه داخل اولدولار. ساعات یاریملیق عملیات نتیجه‌سینده ایران اوردوسونون اوئن جبهه‌ده دوروش گتیرمک قابلیتی سیندیریلدی. رضا شاهین باش فرمانده‌لیگه مقاومت گؤستریمک امری ده تأثیرسیز قالدی [99]، ص. [177].

شهریورین 3 دن 6 دک نخجوانین، باش قرارگاه رئیس ضرغام‌پین انو دوستاغی اولماسینا امر وئرسه ده ایش ایشدن کنچمیشدی. 1320 نجی ایل شهریورین 4 ده نخست وزیر علی منصور و وزیر خارجه مظفر علم استعفا عریضه‌سینی شاها تقدیم ائتدی‌لر. 5 شهریورده محمدعلی فروغی نخست وزیر، علی سهیلی وزیر خارجه تعیین ائتدیلر. ائله همین گون رضا شاه تعجیلی اولاراق محمدعلی فروغی‌نین انوینه گلیر، او غلونون (محمدرضائین) خیرینه شاه‌لیقدان ال چکمک نیتینی اونا بیلدیریر. محمدعلی فروغی رضا شاه اوچون داها اینانیمیش آدم ایدی. او، 10 نجو ایل‌لرین اول‌لرینده ده 2 ایلدن چوخ رضا شاهین نخست وزیری اولموشدو [99].

محمدعلی فروغی هر شئیدن اول رضا شاه‌دان تخت تاج‌دان او غلونون خیرینه ال چکمک عریضه‌سینی آدی و اونا تهرانی تنزلیکله ترک ائتمگی مصلحت گوردو. رضا شاه اولجه ایکی آروادینی (تاج‌الملوک و عصمت دولت‌شاهی خانم)، 10 اولادینی، گلینی‌نی، نوه‌سینی و ایکی کورمه‌کنی‌نی وزیر دربار محمود جم واسطه‌سی ایله اصفهان‌لا یولا سالیر. بیر نچه گون سونرا رضا شاه اوزو ده بیر نچه نفر محافظه‌چی‌سی‌نین مشایعتی ایله

اصفهاناً بوللانیر. انگلیسین اصفهان‌داکی کونسول‌لو غونون «مصلحتی» ایله شاه 1320 نجی ایل مه‌رین 6 دا اونون اوچون ته‌لکه‌سیز اولان آفریکانین مورس آداسینا گوندریلیر و 1322 نجی ایلین فروردین آینا قدر بو آدادا قالداندان سونرا جنوبی آفریکایا گوندریلیر و 1323 نجو ایلن مردادین 4 نجو گونو بورادا اولور. [99]. یئری گل‌میشکن قید ائتمک لازمدیر کی، رضا شاه اولکه‌نی بویوک ثروت صاحبی کیمی ترک ائتمیشدی. رضا شاه حاکمیتدن دوشن کیمی اونون 20 ایل مدتینده (1300 – 1320) غارت و زوراک‌لیق‌لا اله ائندیگی کئی مقداردا ثروت، جواهرات، پول حقه‌ بحث آچیلدی. مجلس نماینده‌سی مؤید احمدی‌نین ایران مجلس‌ینده‌کی چیخیشدان آیدین اولور کی، رضا شاه منتظم اولراق خارجی بانک‌لارا او وقتکی پول واحدی ایله هر ایل 60 میلیون تومن (25 میلیون دولار) پول کؤچورورموش. اوست - اوسته او، ایکی مینه قدر کنده صاحب چیخمشدیر. اونون کندلی اشاعیداک‌ی ایالت‌لرده ایدی [108، ص. 123].

ایالت	کندلرین سای	باشان عایله‌لرین سای
فارس	19	200
کرمان	191	4250
غربی آذربایجان	115	6365
تهران	428	4424
گیلان - مازندران	1231	32878
جمع	1984	48117

وقتی ایله یوخسول بیر قزاق افسری اولموش رضا شاه حاکمیتدن گن‌درکن ایرانین ان وارلی آدمی کیمی اولاد‌لارینا بویوک ثروت قویوب گنتمیشدیر. ایران‌دان قاچدیقدان سونرا رضا شاه اعتراف اندیر کی، اونون ثروت‌نین عمومی مقداری او زمانکی پول واحدی ایله 7 میلیارد تومن (3 میلیارد دولار) اولموشدور.

شهریورین 25 ده تشکیل اولونموش 12 نجی مجلس‌ده رضا شاهین اولونون خیرینه حاکمیتدن ال چکه‌سی حقه 13 شهریورده یازدیغی عریضه اوخوندو، 22 یاشلی محمدرضا اولکه‌نین یئنی شاه‌ی اعلان اندیلدی [99، ص. 197 – 202]. بونولا بیرلیکده مجلس متفق قوشون‌لاری‌نین تهرانا بوراخیلما‌سی، ایران‌داکی بوتون آلمان تبعه-لری‌نین اولکه‌دن چیخاریلما‌سی، ایرانین قورو، سو و هوا یول‌لاری‌نین منق‌لرین اختیارینا قویولما‌سی حقه راضی‌لیق وئردی.

1320 نجی ایلین شهریور آیی بو دور اوچون چوخ تلاطم‌لو، علامتدار و گرگین آیی اولموشدور: ایران اراضی‌سی متفق‌لر طرفیندن اشغال اولونموش، شاه قاچمیش، یئنی نخست وزیر و یئنی شاه حاکمیت‌ه گل‌میش، زندان قاپی‌لاری آچیلدیقدان مترقی شخصیت‌لر یئنین مبارزه میدانینا قایتمیش، مختلف عقیده‌لی و مختلف‌یونلو یئنی سیاسی جمعیت و تشکیلات‌لار، مطبوعات فعالیت‌ه باشلامیش و سایر، بوتون بونلارین سونوندا رضا شاهین قانلی دیکتاتورلوغو بیخلسا دا، اونون بیئرینه اولو محمدرضانین ظلمکار سلطنتی برپا اولونما‌غا باشلامیشدی.

جنوبی آذربایجان دا ایکینجی دنیا

محاربه‌سی نین ایلک ایل لرینده

اجتماعی - اقتصادی وضعیت: خارجی قوشون لار ایران اراضی‌سینی اشغال اندرکن اولکهمین هر پیرینده اولدوغو کیمی آذربایجان دا اجتماعی - اقتصادی وضعیت آغیر ایدی. اولکهمین بو ناحیه‌سینده پیریدیلن دولت سیاستی ایندولوژی باخیمدان بوراداکي اهالی-نین فارس دان دؤنمه اولماسی نظریه‌سینه اساسلانیب بوتون ساحه‌لرده: تحصیل، علم، مدنیت، انلهجه ده دولت خاصه‌لری ایله باغلی بوتون تأسیسات لار و مؤسسelerده فارسلاشدیرما سیاستی گنیش پلاندا اجرا اولونوردو. ایرانین رسمی دولت سندلریندن بیرینده آچیقجا یازیلیردی: «... آذربایجان دا ایرانلی لیکدان باشقا هر هانسی ملیتدن سوز گنده بیلمز» [229، 1358، 2، ص. 29].

متفق قوشون لاری ایرانا داخل اولمامیشدان اول آذربایجان هر جهتدن رضا شاهین امان سیز مستملکه‌چی لیک ظلمو آلتیندا اینلهمین ناحیه‌لردن بیر ایدی. آذربایجانلی لارین آزادلیغا و مختاریته گوجلومیللی اولدوغونو یاخشی بیلن رضا شاه بوراداکي وطن پرور قوه‌لری محو اندیرمکله کفایت‌لنمیب، آذربایجانلی ایرانین ترکیبینه گنریده قالمیش بیر بؤلگه‌یه چنوبیرمیشدی. 10 نجو ایل‌لرده تبریز و اونون اطرافی گوجلومیلترین ضربه-سینه معروض قالارکن اهالی‌نین شاه و دولت اورقان لارینا مراجعتی جواب سیز قالمیشدی. اوستملیک سنل داغینتی لارینی آرادان قالدیرماق مقصدی ایله قسماً ده اولسا تبریز اهالی‌سی طرفیندن بیغیلمیش پولون بویوک حصه‌سی تبریز استاندارلیغی طرفیندن منیمسه‌نیلیمیشدی [229].

«1299 نجو ایل 3 اسفند کودتاسی و رضا شاه حاکمیتی نین برقرار اولماسیندان قابق آذربایجان اوزونون جغرافی موقعیتی و طبیعتینه گوره ایرانین آباد و ثروتملی ایالت لریندن بیر ایدی. آذربایجان دا آذربایجان دیلینده بیر نجه غزنت نشر اندیلیردی. مکتبلرده آذربایجان دیلینده تاتر تاماشالاری گؤستریلیردی و آذربایجانین خارجی مملکت لرله تجارت و اقتصادی مناسبت لری انکشاف اندیردی. پهلو سلسله‌سی نین تشکیل اولونماسی ایله قره گونلر باشلانندی. آذربایجان دا آنا دیلیندن استفاده اتمک، آنا دیلینده اوخویوب - یازماق، حتا محکمهلرده بنله آنا دیلینده دانشماق قدغن اندیلیدی. آذربایجان خلقی جوریه-جور نحقیرلره معروض قالدی. ایرانین کنچمیشده جراحی و گوزو حساب اولونان آذربایجان لا بیر مستملکه کیمی رفتار اندی لر» [229، ص. 29]. رضا شاه دورونده تهرانین آذربایجانا اوز مستملکه‌سی کیمی باخماسینی حکومتین بو ایالتین انسان لارینی آجلیق و قیت‌لیقلا امتحانا چکمه‌سینده ده گورمک اولار. «وارلیق» ژورنالی همین دورده-کی حادثه‌لری بنله بیر فاکتی مثال اولاراق گنیریر کی، 1320 نجی ایله ایران بازاریندا بوغانین هر خالواری 350 - 400 ریالا گنندیگی بیر وقتده، تبریزده کی استاندار آذربایجان کندلی‌سینه قارشی زور ایشلمه‌یب، بوغانین هر خالواری 140 ریالا آلیب مرکز ه یوللا بیردی. 1319 نجو ایلین قیشیندا آجلیقلا اوزله‌شن آذربایجان اهالی‌سینه رضا شاهین گرگان‌داکی ملکونده حاصل اولان بوغانی آستارا یولو ایله تبریزه گنیریب، هر خالواری 600 ریالا ساتمیش لار، گرگان‌دان گنیریلیمیش آریا نملندیگیندن اونو تبریز نظامیده اولان آت‌لار بیهمدیگینی والی مستوفی‌یه خبر ونه‌رکن او، جوابیندا: «آت‌لار بیهمیرسه، وئرین تبریزی انششکلرینیر» - دنمیشدیر [229]. او زمان «بیکار» غزنتی همین دورون سیاسی - ایندولوژی منظره‌سینی بنله تصویر اتمیشدی: «ایران اهالی‌سی غیر فارس اولان گنیش ناحیه‌لری، خصوصاً آذربایجان، کوردستان، عربستان (خوزستان) بوگون ده هر جور حقوقدان محروم دورلار. بورادا یاشایان اوشاق لار غیر آنا دیلینده اولان مکتبلرده اوخوماغا مجبور دورلار. همین ناحیه‌دن مجلسه سنجیلیمیش نماینده‌نین اعتبارنامه‌سی فارس دیلینی بیهمیرسه، تصدیق اندیلیمیر. بوتون دولت مأمور لاری فارس-لاردان تعیین اولونورلار و اونلار بو ناحیه‌لرین اهالی‌سینه قول (برده) کیمی باخیرلار. اونلارین عربضه و شکایت‌لری مطلق فارس دیلینده اولمالیدی. حقوق - محافظه اورقان-

لاری فارس دیلینده ترتیب اولونمایان عریضه‌لری قبول ائتمیرلر بو دا چوخ وقت ملیتجه فارس اولمایان شخص‌لرین غیرقانونی صورتده محکوم اولونماسینا سبب اولور» [229، ص. 38]. رضا شاهین حاکمیتی ایل‌لرینده آذربایجان دیلینده کتاب، غزنت، ژورنال چاپ ائتمک رسماً قەدغن ائدیلیمیشدی. آسیمیلاسیا تدبیرلری غیرفارس‌لارین، او جملەدن آذربایجانلی‌لارین ملی - مدنی، معنوی، اجتماعی - اقتصادی حیاتی‌نین بوتون ساحه‌لرینه تطبیق ائدیلدی. همین دورده آذربایجان‌دا بیر سیرا دولت مقام‌لاریندا ایشله‌میش عبدالله مستوفی¹ سونرالار اعتراف ائدیردی کی، او، آذربایجانلی‌لارا یاس یئرینده تورکجه نوحه دئمگه بنله اجازه وئریمردی. «من اونلاری باشا سالیردیم کی، سیز دارپوشون و کامبیزین اصل خلفلری نه اوچون افراسیاب و چنگیزین دیلینده دانیشیرسیز» [234، 1379، نومره 8، ص. 27].

رضا شاه حاکمیتی‌نین ایلک ایل‌لرینده آذربایجان‌دا معارف ادارەسینه باشچی‌لیق ائتمیش ر. محسنی آذربایجانلی ضیالی‌لاری تبریزه بیر توپلانتیا ییغیب آذربایجانجا هر جور نمایشین قوبولماسینی و معارف ادارەسینده و مکتبلرده تورکجه دانیشیغین قەدغن اولدوغونو بیلدیردیکن سونرا دئتمیشدی: «مکتبلرده هر کس تورکجه دانیشسا ائششگین نوختاسینی اونون باشینا سالیب، آخورا باغلایین» [228، 1379، نومره 2، ص. 24]. آذربایجان معارفینه رهبرلیک ائتمکده محسنی‌نی عوض ائتمیش ذوقی مکتبلرده تورکجه دانیشان‌لارا اولجه جریمه، سونرا ایسه فیزیکی جزا (تنبیه بدنی) وئريلمەسینی امر ائتمیشدی. او، آذربایجان مکتبینه هر فارس سۆزونون معناسینی تورکجه اوشاق‌لارا باشا سالدیغی اوچون (نان - چۆرەک، آب - سو، خوروز - خروس و سایر) کند معلمینی جدی جزا ائدیرمیش و اونا «نان» دئیرکن چۆرەگی، «آب» دئیرکن سویو، «خروس» دئیرکن خوروزو گۆستمگی مصلحت گۆرموشدو [234، 1379، نومره 8، ص. 27]. تبریز استاندارلیغیندان رضا شاه طرفیندن تهراندا داها یوکسک وظیفه‌یه چکیلمش عبدالله مستوفی مصاحبه‌لری‌نین بیرینده خلقی تحقیر ائتمکدن چکینمەیب دئمشدیر: «بونجا یئیب مشروطه آلان آذربایجان تورک‌لری علف یئیب ایرانی آبادلاشدیریرلار» [34].

رضا شاه حاکمیتە کئچن کیمی اونون ایلک تدبیرلریندن بیری «فارس دیلینی بابانجی سۆزلردن تمیزلمک» آدی آلتیندا 1305 نجی ایله وزارت جنگده خصوصی کومسیون تشکیل ائتمک اولدو. همین کومسیون «اجنبی سۆز» آدی آلتیندا بوتون تورک سۆزلرینی نظامی دانیشیق‌دان چیخارتدی. سونرا بو ایش گنیشلندیریلیب یئر، داغ، چای و یاشاییش منطقه‌لری آدلاری‌نین دگیشدیريلمەسینه، داها سونرا آدم‌لارین آدینا و سوی آدینا تطبیق ائدیلدی. 1313 نجو ایلین پاییزیندا ایران مجلسی «اولکەده باشقا دیل‌لرده مکتوبلاشما، شکایت و عریضه‌لره باخماغا یاساق قویماق حقه‌ده» قانون قبول ائتمیشدی.

غیرفارس ناحیه‌لره قارشی آیری - سئچکی‌لیک آذربایجانین دا مرکزدن آسیلی‌لیغینی گوندن - گونه آرتیردی. همین دوره عاید آیریلمالاردا دولت بودجه‌سیندن آذربایجانین بوتؤلوکده پای اصفهان و یا شیراز شهرلرینه آیريلمیش پایدان آز ایدی [188، 19 فروردین 1325]. 1325 نجی ایل ایران آمار رقلرینه اساسلانراق، معلوم اولور کی، 1317 نجی ایله عموم‌اولکه اوزره صنایع (نظامی و فلز ایشله‌مه استثنا اولراق) او زمانکی پول واحدی ایله بیر میلیون اوچ یوز مین ریال خرچلنمیشدی. بو وسایطین ایسه جمعی یوزده اوچو جنوبی آذربایجانا صرف اولونموشدور کی، بو دا اساساً یونگول صنایع، کارگاه و ال صنایعینه خرچلنمیشدی. 10 نجو ایل‌لرده (1311 - 1319) ایران دولتی‌نین صنایع‌لشدیرمه تدبیرلری ایله باغلی شرکت سهامی‌لرین سای 93 دن 1735 شرکته، اونلارین سرمایەسی ایسه 143 میلیون ریال‌دان 1863 میلیون ریالا چاتدیغی حالدا، آذربایجان‌دا همین دورده بو رقم 32 میلیون ریال‌دان یوخاری اولمامیشدی کی، بو وسایطین ده بۆیوک قسمی مرکزده‌کی شرکت‌لرین پایینا دوشوردو. 1319 نجو ایله عاید

¹ - او، اولجه ثبت اداره‌سی‌نین رئیسی اولوش 1314 نجو ایلین بهمن آییندن 4 نجو استانین، 1317 نجی ایلین مرداد آییندن شرقی آذربایجانین (3 نجو استان) استانداری وظیفه‌لرینده ایشله‌میشدی.

اولان معلومات لاردان بللی اولور کی، ایراندا موجود اولان او دور اوچون معاصر استحصال اصولونا اساسلانان 25 ایری توخوجولوق مؤسسہ سیندن بیر ی ده آذربایجاندا دگیلدی [132، ص. 35]. تبریزده کی «پشمینه»، «ظفر»، «کلکتهچی» کیمی توخوجولوق مؤسسہ لری ملی سرمایه ایله یارادیلیمیش و دولندن مانعچی لیکن باشقا هنج جور یاردیم گؤرمه میشدی. تبریزده کی کبریت کرخاناسی خویلولار، «میر» ادلی قسماً ایری صابون بیشیرمه کرخاناسی تبریزلی لره، توخوجولوق کرخانالاری تبریز، خوی، مراغا و اردبیلین ایش آدم لارینا مخصوص اولموشدور. 10 نجو ایل لرین اورتا لارینا عاید اولان آماردا تبریزده فعالیت گؤسترن 60 استحصال مؤسسہ سیندن جمعا دوردونده چالیشان لارین سای 100 نفره چاتیردی، قالان لاری ایسه پیشهورلیک کاراکترلی، ال امگینه اساسلانان (بورادا اساساً قادین و اوشاق لار ایشله بیردی) مؤسسہ لر اولموشدور. دولتین آذربایجانین صنایع لشدیریلیمه سی تدبیر لرینی اوز فعالیتینه جلب انتمه مہ سی بیر یانا قالسین، ملی سرمایه حسابینا یارادیلیمیش مؤسسہ لرین عادی فعالیتینه مختلف واسطہ لرله مانع اولوردو و اونلارین اوز هرینده کی وئرگی یوکونو دایم آرتیریدی. ایری دولت صنایع مؤسسہ لری نین، اساساً اولکهنین مرکزینده یارادیلیمه سی ایله یاناشی «اوجقار لارین» ملی سرمایه سی نین مرکزہ آخینی دا شیر نیکلندیر یلیردی. سرمایه نین و ایشچی قوہ سی نین فارس- دیلی ملی مرکز شهر لرده تمرکز لشمه سی «اوجقار لارین» هر جهندن (سیاسی، اقتصادی، مدنی و سایر) ضعیف لمه سینی گوجلندیر بر دیسه، غیر فارس لارین مرکزده آسیمیلاسیاسینی، اوز ملی منشائینی و ملی وارلیغینی ایتیرمه جریانینی سرعتلندیر یردی. بو ایسه رضا شاه رژیم نین دولت سیاستی نین مهم خط لریندن بیر ی ایدی. «اداره ایش لری نین تهراندا جمع- لشدیریلیمه سی سیاستی ایران استان لاری نین هامی سینا، خصوصاً آذربایجانین اقتصادی فعالیتینه منفی تأثیر گؤستر میشدی. آذربایجان سرمایه دار لاری، تجربہ لی متخصص لری و کارگر لری نین تهران و دیگر مرکز لره مهاجرتی ایرانین اقتصادی انکشافینی سرعتلندیردی» [34، ص. 97]. آمریکالی مؤلف جون فوران یازیر کی، 1323 نجو بودجه ایلی اوچون تکجه تهران شهرینه آیریلیمیش وسایطین مقداری بوتولوکده آذربایجانا آیریلیمیش وسایطدن 20 دفعه چوخ اولموشدور، حالبوکی، او زمان جنوبی آذربایجانین اھالیسی تهراندا کی لاردان 3 دفعه چوخ ایدی. [100، ص. 408].

آذربایجاندا صنایعی انکشاف ائتدیر مک اوچون کفایت قدر یئرلی خاممال، فیزیکی قوہ و شرایطین اولماسینا باخمایاراق دولت بو ساحه لرده قصدا مانعچی لیک یارادیردی. مالیه وئرگی لری نین آرتیریلیمه سی، دولت مأمور لاری نین اوز باشینالیمیش، چوخ ساییلی صنعی مانع- لرین اورتایا آتیلیمه سی آذربایجاندا یئرلی ملی صنایعین یارادیلیمه سی و انکشافی یولوندا کی انگلر ل ایدی. وقتی ایله دولت حسابینا میاندا بدا تیکیلیمیش قند کرخاناسی 1319 نجو ایله اولکده موجود اولان 8 قند کرخاناسیندان یگانه نمونه ایدی. چوخ گنیش خاممال ذخیره- سینه و اوجوز ایشچی قوہ سینه مالک اولماسینا باخمایاراق، اونون استحصال ائتدیگی قند و شکر آذربایجاندا کی تقاضانین هنج الی ده بیرینی ده اؤده مه بیل میردی [189، 14 خرداد 1325].

ایکیتجی دنیا محاربه سی عرفه سینده جنوبی آذربایجاندا آز - چوخ گوز مگلیملی صنایع اویژکتلری اشاعیداکی لاردان عبارت اولموشدور.

20 نجی ایل لر عرفه سینده جنوبی آذربایجاندا

باشلیجا صنایع مؤسسہ لری [263، 1340، نومره !، ص. 10]

مؤسسہ لر	ایشه سالیبندیگی تاریخ	یئر لشدیگی یئر
«ایران گون کرخاناسی»	1309	تبریز
«تبریز اون دگیرمانی»	1309	تبریز
«رفیعی اون دگیرمانی»	1309	تبریز
«ستاره آجو کرخاناسی»	1309	تبریز

تبریز	1310	«خسروی گون - دری کرخاناسی»
تبریز	1311	«برادران و هابزاده گون کرخاناسی»
تبریز	1311	«امید گون کرخاناسی»
تبریز	1311	«جوراب کارگاهی»
تبریز	1315	«پشمینه یون پارچا کرخاناسی»
تبریز	1316	«یون تمیزلمه کارگاهی»
تبریز	1316	«آذربایجان» سونرا کلکتهچی توخوجو کرخاناسی
تبریز	1318	«تبریز سیلوسو»
میانداپ	1318	«میانداپ قند کرخاناسی»

یوخاریداکی مؤسسملرین هنج بیری (میانداپ قند کرخاناسی و تبریزدمکی سیلو استثناء اولماقلا) دولت سرمایهسی ایله ایشه سالینمامیشدیر. بو مؤسسملرین استحصال گوجو اولدوقجا اشاعی حده ایدی. مثلاً، تبریزدمکی کبریت کرخاناسی تکمیلشدیریلدیکن سونرا اوراداکو ایشچیلرین سایو 65 نفر دن چوخ اولمامیشدی کی، بونون دا اکثریتی 7 - 14 یاشلی اوشاق لاردان عبارت ایدی [188، 12 مهر، 1324].

10 نجو ایل لرین آخرا لاریندا دولت خطی ایله اولکهنین اوچ شهرینده (تهران، اصفهان، تبریز) تیکلمیش سیلولاردان بیری آذربایجاندا تیکلیسه ده، اونون تاخیل ساخالما توتومو تهران و اصفهاندا کیندان چوخ اشاعی ایدی، حالیوکی، آذربایجان ایرانین باشلیجا تاخیلچیلیق ناحیهلریندن ایدی. ان چوخ ایشچی قوهسی اولان مؤسسده ایشچیلرین سایو 80 - 90 نفر دن چوخ دگیلدی و بو مؤسسملرین اکثریتینده ال امگی اوستونلوک تشکیل اندیردی. حالیوکی، آذربایجاندا صنایعین بوتون ساحلرینی (فلز ایشلمه، معدن، پامبیقچیلیق، توتونچولوک، ایپکچیلیک، ترهبارچیلیق و سایر) یاراتماق اوچون هم طبیعی، هم فیزیکی امکان لار وار ایدی.

دولتین اقتصادی سیاستینده ده آذربایجانا مناسبتده «اوگنلیک» اوزونو آیدین شکیلده برونه وئریردی. مثلاً، 1319 نجو ایله ملی محصولدا آذربایجانین صنایع اوزره پایو یوزده 1،1 ه برابر اولموشدور [132، ص. 29]. آذربایجان استحصال واسطه لری و استحصال اصولو جهتن ایرانین کئری قالمیش باشلیجا زراعی ناحیهلریندن بیری ایدی. همین دوره عاید ایرانین خارجی تجار تینده صادرات سیاه سینده آذربایجان دان داخل اولان یگانه محصول ایرانا قیزیل ارز کتیرن خالچالار و قسماً خشکبار (اساساً آلمانا ساتیلان لوله - قاخ) ایدی [188، 11 دی، 1350]. ایرانین دنیا بازارینا صادر انتدیگی خالچالارین تقریباً یاریسی جنوبی آذربایجانین پایینا دوشموشدو [188، 11 دی، 1350]. بو دوره (20 نجی ایل لر عرفهسی و اول لری) آذربایجاندا خالچاچیلیقلا مشغول اولان مؤسسملرین سایو 950 دن چوخ، اوراداکو دزگه لار 5328، ایشچیلرین سایو 12 مین نفره یاخین اولموشدور. خالچاچیلیقدا ال امگی، خصوصاً قادین و اوشاق امگی اوستونلوک تشکیل انتمیشدی. تکنیکی سویمه و معاصر صنایع اوادانلیغی نین یوخلغو اوجوز ال امگینه رواج وئریردی. تبریزده، سرابدا، اردبیلده، مرندده، خویدا، زنجاندا خالچا توخوما ایشلرینده ماشین و تکنیکین قسماً تطبیقی 20 نجی ایل لرین اول لارینده خالچا استحصالی نین آرتیمینا تکان وئردی. خالچادان گلن گلیر استحصالچی لاردان اول دولتی و خالچا محتکر لری نی، وار لاندیردی. عمومیتله، 20 نجی ایل لرین اول لارینده جنوبی آذربایجاندا دایمی و موسمی ایشی اولان لارین سایو 50 - 60 مین آراسیندا گوستریلیر [198، 21 اردیبهشت، 1324].

تدقیق اولونان دوره آذربایجان اقتصادیاتی نین اساسینی زراعت تشکیل انتمیشدی. بو ناحیهده یاشایان اهالی نین یوزده 75 - 80 دی کند بئر لری نین پایینا دوشوردو. آپاریلان حسابلاما لاردان آیدین اولور کی، زراعت و مالدارلیق محصول لاری آذربایجانداکی مجموع ملی محصولون یوزده 91/8 نی تشکیل انتمیش، اهالی نین 10 نفر دن 9 نفرین دولاشیغی زراعت ایله باغلی اولموشدور [39، ص. 80]. کنده ارباب - رعیت مناسبت - لر نین حکم سورمسی، اکینه بارارلی تورپاق لارین، سو منبع لری نین و استحصال

واسطه‌لری‌نین کند اهالی‌سی‌نین جمعی یوزده 5 نی تشکیل ائدن ایری مالکلرین، وظیفه و منصب صاحب‌لری‌نین الینده اولماسی جنوبی آذربایجان کندلی‌سینی آغیر وضعیتده یاشاماغا مجبور ائتمیشدی. حاصل اولان محصولون استحصال واسطه‌لرینه گۆره بؤلونمه‌سی (تورپاق، سو، توخوم، گۆبره (کود)، قوشقو حیوانی و سایر¹)، اوسته‌لیک حاضر محصولدان توتولان چوخ‌سایلی وئرگی‌لر، رسوم‌لار و آیریلمالار استحصالچی کندلینی اولمه - دیریل یاشایشینا گنیریب چیخارمیشدی. جنوبی آذربایجان کندینده‌کی اجتماعی - اقتصادی وضعیت اؤز کسکین‌لیگی ایله کندلی‌لری رژیم علییه‌نه، اکینچی‌لیک مناسبت-لرینده‌کی حق‌سبزی‌لیگه قارشی مبارزه‌یه کؤکلمیشدی. جنوبی آذربایجان کندلی‌سی ایغا قالماق اوچون فرصت آختاریردی. 20 نجی ایل‌لرین اول‌لرینده آذربایجان‌دا غذار استانداردارلاردان بیری کیمی تانینان وثوق‌السلطنه تهران‌دا غزنت مخبرلرینه وئردیگی مصاحبه‌ده اعتراف ائتمگه مجبور اولموشدور کی، «آذربایجان‌دا اقتصادی بحرانین باش وئرمه‌سی و درین‌لشمه‌سی ایله دولت آز ماراقلانیر. عملی لایحهلر حاضر لانیب تهرانا گؤندریدگی‌نه باخمایاراق تأسفلر اولسون کی، بونلارا اهمیت وئرلمیر» [198، 21 اردیبهشت 1324].

رضا شاهین محاربه عرفه‌سینده اولکهنین انتظامی - اراضی بؤلگوسونده عمله گنیردیگی «پارچالا - آغالیق ائت» سیاستی آذربایجان‌ین ائتتیک، اقتصادی و مدنی بوتؤلگونو پوزماقدان علاوه، آذربایجان شهرلرینده اقتصادی - تجاری رابطه‌لرینده ده انگلرل یاراتمیش اولدو. 1316 نجی ایله اولکهنین یئنی انتظامی - اراضی واحدلرینه (استان‌لارا) بؤلونمه‌سی، اصلینده جنوبی آذربایجان‌ین پارچالانماسی و اونون بوتؤو خریطه‌سی‌نین دوغرائنماسی ایدی. بو بؤلگونون نتیجه‌سینده آذربایجان 3 نجو و 4 نجو استانا آیرلمیش اولدو. «قزوین، همدان، قم، ملایر و سنندج شهرلری اترافینداکی اونلارلا آذربایجان ماحالی و 2500 دن چوخ کندی ایران‌ین بیری‌نجی مرکزی و 5 نجی استان-لارینا وئرلمیشدی» [4، ص. 36].

«... رضا خان‌ین آذربایجان‌ی 3 نجو و 4 نجو استان آدی ایله ایکی بئره بؤلمه‌سی ده هول و هوس اوزهرینده عمله گلهمیشدی. بونلارین آلتیندا شیطانی بیر نغمه گیزلنمیش ایدی، او دا آذربایجان‌ین دیلینی، بیرلیگینی و ملیتینی اورتادان آپارماقدان عبارت ایدی» [39، ص. 80].

بئله‌لیکله، ایکینجی دنیا محاربه‌سی عرفه‌سینده و محاربه‌نین ایلک ایل‌لرینده سیاسی، اجتماعی - اقتصادی ضدیت‌لرین چوخلوغو و مرکب‌لیگی جهندن جنوبی آذربایجان ایران‌دا ان قاینار نقطه‌لردن ایدی. رضا شاه رژیم‌نین امان‌سبزی‌لیغینا علاوه اولونموش ملی ظلم بؤیوک تاریخه و زنگین کنچمیشه مالک اولان بیر خلقین - آذربایجان تورکلری‌نین بیر ملت کیمی «اریدلمه‌سی» جهدی بو اراضی‌ده یاشایان‌لارین موجود رژیم علییه‌نه و اونون یئرلرده‌کی دولت سازمان‌لارینا قارشی نفرت و باریشماز احوال - روحیه یاراتمیشدی. بونا گۆره ده متفق قوشون‌لارین ایران اراضی‌سینه کنچمه‌سی ایله باغلی سیاسی آب‌هاوانین قسماً یومشاق‌لیغین عمله گلهمسیندن استفاده ائدن ملی قوملر دیرچلمگه و آچیق مبارزه میدانینا آتیلماغا امکان تاپدی‌لار. بو، اؤزونو هر شئیدن اول مختلف سیاسی جمعیت‌لرین، بیرلیکلرین و حزب‌لرین یارانماسیندا، کوتلوی عموم‌خلق مبارزه‌سینه قوشماق جهدینده بیر داها آیدین گؤستردی.

20 نجی ایل‌لرین اول‌لرینده

جنوبی آذربایجان‌دا سیاسی دوروم

¹ - محصول بئش عامل حسابینا بؤلونوردو: تورپاق، سو، توخوم، حیوان و ایش. بوخسول کندلی‌لر دؤرد عاملدن محروم و فقط ایش عاملی یایینی یعنی محصولون بئشه بیری‌نه صاحب اولوردو. اونا گۆره ایدی بوخسولوغا محکوم ایدی.

رضا شاهین حاکمیتده اولدوغو ایللرده (1304 – 1320) اولکده حکم سورن امان-سبز دیکتاتورلوق اصول ادارسی علیهنه اولان بوتون سیاسی قوهرلر مختلف یوللارلا و بهانهلرله محو اندیلیب سیرادان چیخاریلیردی. 10 نجو ایللرده اهالیسی 15 میلیون نفر اولان ایراندا غیرفارس خلقلره قارشلی داها آرتیق ظلم اولونوردو. اونلارین ملی وارلیغی، دلیلی، مدنیتی رضا شاهین حمایتی آلتیندا اولان شوونیزمین تضییق و زوراکلی-لیغی قارشلی سیندا آلچالدیلیر و تحقیرلره معروض قالیردی. شیخ محمد خیابانی حرکاتیندان (1299) سونراکی ایللرده جنوبی آذربایجاندا دنمک اولار کی، هنج بیر سیاسی تشکیلاتین یارادیلماسینا و فعالیتینه امکان وئرلمه میشدی. ملتین آزادلیغینی ایستهمین وطن-پرورلر تعقیب اولونوب پرن - پرن سالیتمیشدی [177].

متفق قوشونلارین ایرانا داخل اولماسی، رضا شاه کیمی غدار مستبدین حاکمیتدن سالیتماسی، رژیمین موقتی ده اولسا یومشالماسی اولکده کی سیاسی آبهاوانی معین قدر دگیشدی. بنله بیر وضعیتده عموم ایران مقیاسیندا مختلف مراملی جمعیتلرین و تشکیلات-لارین یارانماسینا و فعالیتینه شرایط یاراندی. رضا شاه حاکمیتی نین دوریلیمسی ایله علاقه دار زندانلارا آتیلیمیش، سورگونلره گوندریلمیش و یا تعقیبلره معروض قالمیش چوخلو وطن پرورلرین، ساوادلی ضیالیلارین، تجربیلی پشیمکار سیاسی خادملرین آزادلیغا چیخماسی و اونلارین بیندن سیاسی مبارزه میدانینا گلیمسی اولکده عموم خلق حرکاتی نین جانلناماسینا و دیرچیلیشینه کمک ائتمیش اولدو.

20 نجو ایللرین اوللرینده جنوبی آذربایجاندا یارانان ایلك تشکیلاتلاردا بیرری ده **آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتی** ایدی. 1320 نجی ایلین دی آییندا یارانمیش بو تشکیلاتین عضولری، اساساً خلقین یوخسول و امکان سیز زمرلریندن، کئچمیش رژیمین زوراکلیغیندان عذاب چکمیش انسانلاردا عبارت ایدی. تشکیلاتین رهبرلیگی خلقین آزادلیق مبارزه سینده صداقتی ایله سنجیلن عقیده لی و ایمانلی شخصلر اولموشدو. آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتی اوزونون مبارزه پروگرامیندا خلقین گذرانینی یاخشیلاشدیرماق، زوراکلیغا و استثمارا سون قویماق طلبی ایله یاناشی، ایالت انجمنلری نین برپا اندیلیمه-سینی، مدنی مختاریت وئرلمه سینی، فاشیست پرست قوهرلرین جولولانماسینی دا طلب ائدیر و بونون اوغروندا مبارزه آپاریردی [227، نومه 9 – 10].

تشکیلات عضولری نین اکثریتی ایری صاحبکارلارین، فنودال و وارلی مالکلرین، وظیفه و منصب صاحبلری نین ظلمونه، حق سیزلیگینه، اوزباشینالیغینا معروض قالمیش آدمیلر ایدی. تشکیلات ملی زمینده یارانمیش انسان و سیرالاری آذربایجاندا یاشایان انسان-لاردا عبارت اولدوغوندان او، آز مدت ایچری سینده مشهورلاشدی و اوزونه خیلی طرفدار توپلادی. تشکیلاتین تکجه تبریز شهرینده عضولری نین سایه اون مین نفردن چوخ ایدی [227، 2000، نومه 9، ص. 4]. تشکیلات رهبرلیک ائدن اسرفیل قادری، حسین رضوان، احمد اسلامی، میر مهدی چاووشی، سلیم حاجی زاده و باشقالاری خلق ایچری سیندن چیخمیش زحمتکش نماینده لر ایدی. اونلار «21 آذر» نهضتینده ده اوز مبارزلیکلری ایله سنجیلیمیشدی لر. آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتی نین تبریزین و آذربایجانین دیگر ایری شهرلرینده فعالیت گؤسترن چوخ سایی کلوبلاری نین کوتله لرین سیاسی اوپانیشیندا و مبارزه قوشولماسیندا اهمیتلی فعالیتی اولسا دا او، گنیش کوتله نی، خصوصاً آذربایجان اهالی سی نین بؤیوک چوخلوقونو تشکیل ائدن کندلی لر ایغا قالدیرماق و مبارزه سفربر ائتمک سویمه سینه قالخا بیلیمه میشدی. بو ایشده تشکیلاتین رهبرلیگینه سوخولموش دؤنوکلر آز رول اوینامامیشدی لر. باشقا بیر سبب ده تشکیلاتین تمثیل ائتدیگی کوتله رده اوپانما و ترپهنیشین ضعیف اولماسی، سیاسی محیطده کی مرکب-لیک ایدی. «تشکیلات رهبرلری آراسیندا خلقه رهبرلیک ائده بیلن تجربیلی آدمیلر نظره چارپمیردی» [39، ص. 4]. بونا باخمایارق، آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتی نین فعالیتی و اونون یوخسول کوتله لر ایچری سینده گنتدیگجه داها چوخ نفوذ قازانماغا باشلاماسی ارتجاعی قوهرلی، اونلارین یئرلی مأمورلارینی ناراحت ائتمگه باشلادی. اونلار تشکیلاتین فعالیتینه مانع اولماق اوچون مختلف حبله و زوراکلیغا ال آتدی لر. اوز

پوزوجو قوئلرینی حیللمگرجه سینه تشکیلاتین ایجری سینه یئریتدی لر و حتا بعضی یئرلرده تشکیلاتین رهبرلیگینه سوخولا بیلدی لر. تشکیلاتین بعضی رهبر عضولری طرفیندن کسکین، سولجو شعارلار ایرملی سورولور و آرا - سیرا وارلی آداملارا قارشی زوراکی- لبق تطبیق ائتدی لر، تالانچی لیغا، سویغونچولوغا دا ال ائتیلدی. ایجریلره سوخولموش خانن عنصرلرین الی ایله توره دیلن بو ایشلرین هامیسی تشکیلاتین آدینا چیخیلیر و او، کوتله ایجری سینه بدنام ائتیلدی. اوستالیقلا تشکیل ائدلمیش بو وضعیتن مهارتله استفاده اندن تبریز ژندارم اداره سی نین رئیس ی جان پولاد قوندارما بهانه لرله آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتی فعال لارینی، او جمله دن اسرافیل قادری نی، سلیم حاجی زاده نی و اونلارین یولداش لارینی حبس ائتدیریر. باش سیز قالان تشکیلات ارتجاع قوئلری نین تطبیق و تعقیب لرینه تاب گتیره بیللمه ییب 1321 نجی ایلین پاییزیندا اوزونون مستقل فعالیتینی دایاندیرمالی اولوب، آنتی فاشیست و دموکراتیک قوئلرین داخل اولدغو «آزادلیق جبهه- سی» نده اوز فعالیتینی دوام ائتدیرمگه باشلادی.

همین عرفه ده جنوبی آذربایجان دا یارانان تشکیلاتلار دان بیری ده «آذربایجان جمعیتی» ایدی. بو جمعیت زحمتکش لر تشکیلاتی ایله دنمک اولار کی، عین وقتده (1320 نجی ایل مهر) یارانمیشدی. لاکن جمعیتین بانلریندن بیری اسماعیل شمس جمعیتین شهر یورین 6 دا شوروی قوشون لاری ایرانا داخل اولاندان 3 گون سونرا یارانمیشی دننیر. اگر آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتی سیرا ایریندا اساس اعتباری ایله یوخسول لار، ساوادسیز و امکان سیز لار جمع لشمیشدی لرسه، «آذربایجان جمعیتی» نده و اونون رهبرلیگینده ایلک اول ضیالی لار، اورتاباب آدام لار جمع لشمیشدی کی، بو ایشده تبریز ده کی ملی روحو ضیالی لارین (محمد علی شیبستی، اسماعیل شمس، علی ماشین- چی، جعفر اخگری، میر مهدی چاووشی، هلال ناصری، هاشم رضوان، احمد رحیمی و باشقالاری) امگی بویوک اولموشدور. آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتی کیمی «آذربایجان جمعیتی» ده زحمتکش لرین وضعیتینی یاخشی لاشدیرماق و حقوق لارینی بریا ائتمکله یاناشی، آذربایجانچی لیغی، ملی لیگی اساس هدف گؤتورموشدور. بو ایشده جمعیتین اورقانی اولان «آذربایجان» غزنتی (غزنت آذربایجان و فارسجا چیخیردی) مهم رول اوینامیش، بورادا چاپ اولونان مختلف کاراکترلی و ژانرلی یازی لاردا آذربایجانچی لبق ایده سی ده چوخ قابار دیلمیشدی [178، ص. 121]. جمعی 40 نومره سی چاپ اولموش «آذربایجان»¹ ملتین او یانماسیندا و مبارزه یه سفر برلیگینده (بسجینده) مهم رول اوینامیشدی.

«آذربایجان جمعیتی» 20 نجی ایل لرین اول لرینده جنوبی آذربایجان داکی ملی ظلم و زوراکلیغا قارشی سسینی قالدیران ایلک تشکیلات ایدی. «آذربایجان جمعیتی» ندن اول یارادیلیمیش «پارتیزان» کلوب لاری رادیکال و وقتی ینتیشمه میس شعارلارلا فعالیتیه باشلادیغیندان، کوتله نی آرخاسینا آپارا بیللمدی و چوخ یاشامادی (جمعی 2 - 3 آی). دولت مأمورلاری و ینرلی ارتجاع «پارتیزان» کلوب لاری نین لغوینه تنز نایل اول بیلدی. «پارتیزان کلوب لاری» ندان فرقلی اولراق «آذربایجان جمعیتی» داها گنیش ضیالی کوتله سینی و بازار اهلینی اوز اطرافینا توپلایا بیلدی. جمعیت تبریزده یارادیلدیغیندان، باشقا یئرلره نسبتاً داها گوجلو ایدی. اونون تشبثو ایله تبریزده بیر سیرا ینرلرین تاریخی آدلاری برپا ائدلمیش، خیابان و کوچلرین آدلاری آذربایجان ملی قهرمان لاری نین و تاریخی شخصیت لرین آدینا وئر یلمیشدی. ایستر «آذربایجان جمعیتی» رهبرلری نین، ایستر سه ده جمعیتین اورقانی «آذربایجان» دا ملی مسأللرین قوبولوشو، آذربایجانا قارشی پهلو ی حاکمیتی نین ائتدیگی ظلم و آیری - سنچکی لیک سیاستی افشا ائتدیلیر، کوتله بو روحدان مبارزه یه کؤکله نیردی. آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتیندان و «پارتیزان» کلوب- لاریندان فرقلی اولراق «آذربایجان جمعیتی» مبارزه تاکتیکینده معتدل لیگه، معارفچی لیگه اوستونلوک وئر یلیدی. جمعیتین ینرلرده کی تشکیلات لاری تبریزده کینه نسبت چوخ ضعیف

¹ - ناشری علی شیبستی، سردبیری اسماعیل شمس اولوش و جمعی 40 نومره سی چاپ ائدلمیشدی.

ایدی. یونون دا بیر مهم سببی مرکزہ نسبتاً ولایتلرده ایشین ضعیف سازمان وئرلمهسی، هم ده جمعیتین تبریزده داها چوخ ملی روحلو ضیالی لاری کوتلهنی اوز سیرالارینا جلب انتمهسینه گؤستردیگی سغیله باغلی ایدی.

«آذربایجان جمعیتی»نین یارادیجی لاریندان بیر اولان اسماعیل شمس کانادادا چیخان «ایلدیریم» زورنالی نین مخبری نین سوآلینا جوابدا گؤستیر: «آذربایجان جمعیتی» آذربایجان شوروی طرفیندن اشغال اولونانندان بیر نئجه گون سونرا یارانندی. او نه ایران-دان آیریلماق و نه ده ایران مشروطهسی نین قانون اساسی سینه ضد اولماق فیکرینده ایدی. بو جمعیتین ایستگی مشروطه قانونوندا قید اولونموش ملی حقوقون، ایالت و ولایت انجمن-لری حقهده قانونون پئیرینه بئتیریلمهسی ایدی.» [243، ص. 29]. آلمان فاشیزمی نین 1320 – 1321 نجی ایللرده جبهه بویو موفقیتله ایرملیلمهسی و گنتدیگجه آلمان نظامی قوهری نین جنوبی آذربایجان و ایران سرحدلرینه یاخین لاشماسی عموم ایران مقیاسیندا فاشیست پرستلری سئویندیریپ، اونلارین مترقی و ملی قوهرله قارشی گنیش هجومونا رواج وئردی. اولکهنین هر یئرینده، او جمله ن آذربایجاندا ارتجاع، ژاندارم و پولیس قوهری نین طغیان انتمهسی یئنججه باش قالدیران آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتی، «آذربایجان جمعیتی» کیمی ملی روحلو و آزادلیق اوغروندا مبارزه آپاران تشکیلاتلارین قاپانماسینا سبب اولدو. همین دورو کاراکتریزه ائدن محمد بی ریا اوزباشینالیق ائدن ژاندارما قوهرینه قارشی یازدیگی شعرلرین بیرینده دئییردی:

«قوچاغیم امینلر میدان سیزیندی، قورخمایین

ملک سیزین، ملک سیزی، دوران سیزیندیر قورخمایین» [264، ص. 19].

1320 نجی ایلین شهر یورینده بارانمیش «آذربایجان جمعیتی» ارتجاعین زوراکی-

لیغی قارشی سیندا تاب گنیره بیلمهدی، 1321 نجی ایلین فروردین آییندا مرکزده و بئرلرده فعالیتینی دایاندیرماق مجبوریتینده قالدی. جمعیتین عضولری نین چوخو آنتی فاشیست «آزادلیق جبههسی» نده اوز سیاسی فعالیتلرینی دوام ائتدیرمگه باشلادی. «آذربایجان جمعیتی» فعال لاری و رهبرلیگی رژیم مأمور لاری، بئرلی ارتجاع طرفیندن تعقیب اولوندوغوندا، بیر مدت گیزلنمک، حتا خارجه مهاجرت انتمک مجبوریتینده قالدی لار. 20 نجی ایللرین اوللرینده ایراندا گوجلو فعالیت گؤسترن سیاسی تشکیلاتلاردان بیر ی «آزادلیق جبههسی» اولموشدور. «آزادلیق جبههسی» بوتون آنتی فاشیست و آزادلیق سنور قوهری اوز سیراسیندا واحد جبههده بیرلشدیرن تشکیلات ایدی. بو تشکیلاتین آذربایجانداکی شعبهسی داها گوجلو فعالیت گؤستیردی. فاشیزمه قارشی مبارزمنی اوز پروفرو امیندا اساس توندوغوندا تشکیلاتی ایران دولت اورقان لاری رسماً قیدیاتدان کنچمگه مجبور اولموشدور.

«آزادلیق جبههسی» مرام، عقیده و دنیاگؤروشوندن آسیلی اولمایاراق، بوتون آنتی-فاشیست قوهری بیر جبههده بیرلشدیرمگه و اولکهنی دموکراتیکلشدیرمه استقامتینده یؤنهلمگه چالیشیردی.¹ آذربایجانداکی دیگر تشکیلاتلار کیمی «آزادلیق جبههسی» ده غلافلی دولت جاسوس لاریندان، خیانتکار و پوزوجولاردان آزاد اندیلدی. اونلاری افشا انتمکده «آزیر»، «رهبر»، «مردم»، «ظفر»، «ندای ایران»، «دماوند» ادلی مترقی غزنتلرین مهم رولو اولموشدور. «آزیر» غزنتی نین سردبیری سید جعفر پیشهوری «آزادلیق جبههسی» نین یارادیجی لاریندان و فعال لاریندان بیر ی اولموشدور. اونون بو دورده «آزیر» ده چیخان مقاللرین «آزادلیق جبههسی» نین هدفه دوغرو دوزگون استقامت گؤتورمه سینه و جبهه سیرالارینا سوخولموش خائنلرین افشاسیندا مستثنا رولو اولموشدور. آذربایجان دموکرات فرقهسی یارانان وقت آذربایجانداکی «جبهه» نین فعال-لاری آذربایجان نین یارادیلماسیندا و فدائی دستلری نین تشکیلبنده دفته لایق رول اوینامیش-لار.

20 نجی ایللرین اوللرینده آذربایجاندا ملی و دموکراتیک یؤنلو مطبوعات و

¹ - بو حقهده باخین: اسماعیل شمس ادبیات و اینجه صنعت» غزنتینده چاپ اولوموش مقاله سینه (11 ژانویه، 1991).

اجتماعی فیکرین فورمالاشماسیندا و ملی اوپانیشتدا «آزادلیق جبهه‌سی» نین اهمیتلی رولو خصوصی قید اندیلملی دیر.

1320 نجی ایلین شهر یوریندن 1324 نجو ایلین آذرینه قدر آذربایجاندا 4 ایل مدتینده 21 آدا غزنت نشر اندیلمیشدی [52]. شوروی اوردوسو اوچون آذربایجان دیلینده چیخان «وطن یولوندا» (تبریز)، «قیزیل عسگر» (اورمیة)، «آذربایجان»، «ستاره آذربایجان»، «خاورنو»، «یومرو» و سایر غزنتلرین صفحهلرینده یئرلی مؤلفلرله یاناشی میرزا ابراهیموف، جعفر خندان، ق موسایف، عوض صادق، سلیمان رستم و باشقا شمالی آذربایجانلی یازچی و روزنامه‌نویسلرین مقاله‌لری جنوبی آذربایجانین او زمانکی سیاسی، علمی و مدنی دوروموندا مهم، اوپادیجی رول اوینامیشدیر. 20 نجی ایللرین اوّلرینده جنوبی آذربایجاندا یارادیلیمیش جمعیتلرین، تشکیلاتلارین عضولری نین چوخ و گنیش اجتماعیت جنوبون دردلرینه شریک اولان شمالی آذربایجانلی مؤلفلرین یازی لارینی بویوک هوسله اوخویوب استفامتله‌نیردی.

استالین قراد اطرافیندا آلمان قوشون لاری نین آغیر مغلوبیتته اوغراماسی ایران‌داکی آلمان پرست و ارتجاعی قوّم‌لری، انلهجه ده یئرلردهکی رژیم مأمورلارینی چوخ مایوس ائتدی. عموم اولکه اوزره ملی و دموکراتیک قوّم‌لرین دیرچلایشینده و فعالیتینده بیر جانانما حس اولماغا باشلادی. بنله بیر شرایطده 14 نجو مجلس انتخاباتی نین باشلانماسی اولکه‌دهکی سیاسی وضعیتتی داها آرتیق کسکین‌لشدیردی. 1321 نجی ایلین قیشیندا آذربایجاندا «دموکراسی اوچاغی» ادلی تشکیلات فعالیتته باشلادی. بو تشکیلاتین بانی‌لری خلیل آذربادگان، س. اخگری، م. هلال ناصری، ح. رضوان، ح. روحی و باشقالاری اولموشدور [39، 137، 171]. «دموکراسی اوچاغی» نین مبارزه‌سینده اساس هدف «ایران قانون اساسی‌سینده یازیلیمیش دموکراتیک آزادلیق لارین حیاتا کنچیریلمه‌سی، آذربایجاندا ایالت انجمن‌لری نین برپاسی و انلهجه ده آذربایجانین اقتصادی و مدنی انکشافینا دولتین داها آرتیق دقت آبیرواق طلبی ایدی.¹ همین دورده حادثه‌لرین جانیلی شاهی اولموش و سونرا اونلاری قلمه آلمیش ح. حسنوف یازیر کی، «دموکراسی اوچاغی» نین فعالیتتی تبریزین یاخین‌لیغیندا یئرلشن اسکو شهرینده داها گوجلو ایدی [18، ص. 17]. 1323 نجو ایلین سونوندا «دموکراسی اوچاغی» حزب تودهنین آذربایجان تشکیلاتی ایله بیرلشدی و اوز فعالیتینی اونون سیرالاریندا دوام ائتدیردی.

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی یارانانداک آذربایجاندا فعالیت گؤستریمیش مترقی سیاسی حزب و جمعیتلر حقیقده دانیشارکن سید جعفر پیشه‌وری اونلاری 20 نجی ایل‌لردهکی «آذربایجان‌داکی ملی حرکتین پیشاهنگلری» آدلاندیریمیش و قید ائتمیشدیر کی، بو تشکیلاتلار چوخ نئز آرادان گنتسه‌لر ده، کوتله‌لرین اوپاناماسیندا، اجتماعی، سیاسی مسأله‌ره جلب اولونماسی ایشینده اهمیتلی رول اوینامیشلار. بونولا بیرلیکده او قید اندیر کی، او وقت سوز خلقی قانع ائتمیر، ایشلر ده لنگ گنتدیگی اوچون خلق ایله جمعیتلر آراسیندا محکم علاقه یارانا بیلیردی. «خلق جمعیتین باشچی لاریندا آرزو ائتدیگی بیلک و باجاریغی گوره بیلیردی. مشروطه انقلابیندا ستارخانین انقلابا رهبر سنجیلمه‌سینده اونون شجاعتی، 1297 – 1299 نجو ایل‌لرده ملی دموکراتیک حرکتدا شیخ محمد خیابانی نین بیلک و دوشونجه‌سی اساس رول اوینامیشدی. آذربایجان‌داکی تشکیلاتلاردا بنله رهبرلر اولمادیغیندان، بو تشکیلاتلارین آردینجا گندنلر نئز بیر زماندا گنری چکیلگه مجبور اولدلار» [39، ص. 11].

«آذربایجان جمعیتی»، «آذربایجان زحمتکش‌لر تشکیلاتی»، «دموکراسی اوچاغی» و سایر بو کیمی ملی روحیه‌لی و رژیمه قارشی مبارزده بیر قدر ده رادیکال تشکیلات-لارین فعالیتتی دایاندیغی بیر وقتده آذربایجاندا توخونولماز قالان یگانه بیر تشکیلات «آذربایجان ضدفاشیست» تشکیلاتی ایدی. فاشیزمه قارشی مترقی قوّم‌لرین بیرلیگیندن یارانمیش بو تشکیلات اوز مبارزه‌سینده ملی طلبلری فاشیزمه قارشی مبارزه طلبلری

ایچری سینده میدانا آتلیب، کوتلملری فاشیزمه و اونو ایراندا مدافعه ائدن قوهره قارشی مبارزه جلب اندیردی. سیرالاریندا محمد بی‌ریا، میررحیم ولانی، بالاش آنراوغلو، میرمهدی اعتماد کیمی تانیمیش مبارز ضیالی لاری بیرلشدیرن بو تشکیلات آذربایجاندا داها گوجلو بیر اوزمک یارادا بیلیمیشدی. تشکیلاتین اورقانی اولان «یومروق» اوز صفهلرینده آلمان فاشیزمی‌نین ماهیتینی و اونون ایراندا مدافعه ائدن لرین ایچ اوزونو آچیب گؤستریردی. «یومروق» غزنتی‌نین انله نومرہسی اولموردو کی، اوندا فاشیزم علیھینہ شعر، کاریکاتور و کسکین یازی اولماسین. «آذربایجان جمعیتی»‌نین و آذربایجان زحمتکش لر تشکیلاتی‌نین، حزب تودمنین آذربایجانداکی تشکیلات لاری و اونلارین یئرلردمکی اوزمکلری تعقیب اولونوب باغلانیلدیگی بیر شرایطده «آذربایجان ضدفاشیست» تشکیلاتینا ارتجاع و رژیمین مأمورلاری توخونماغا جسارت ائتمیردی لر. حتا اونون رسمی دولت قیدیاتیندان کنچمه‌ین «یومروق» غزنتی اوز فعالیتینی دوام ائتدیره بیلیمیشدی.

20 نجی ایل لرین اول لرینده شاهلیق رژیمینی و اونون خدمتینده قوللوق گؤسترن ارتجاعین ملی و دموکراتیک قوهره قارشی مبارزه سینده ایدئولوژی و اسطهلریندن ده گنیش استفاده اولونموشدو. آذربایجانداکی خلق حرکاتی «شوروی‌نین ایشی‌دیر» بهتانی ایله دامغالانیردیسایا خلقین ملی طلبلری، آزادلیق و انسان حقلرینہ حرمت ایستگینی «تجزیه طلب»، یعنی جنوبی آذربایجانلی ایران‌دان آیریپ شوروی آذربایجانینا بیرلشدیرمک کیمی اساسی اولمایان اویدورما ایله علاقه‌لندیریردی لر. بو ایشده تهران شوونیست دایرملری‌نین تشبثو ایله 1321 نجی ایله یارادیلیمیش «ایران بیدار» حزبی‌نین فعالیتی داها چوخ دقتی جلب اندیر. اوز سیرالاریندا شاهپرستلری، دموکراسی و آزادلیق ایستمین قوهر علیھینہ، خصوصاً ملی طلبلر ایرملی سورن ناحیهلرہ قارشی داها امان سیز اولان عنصرلری بیرلشدیرن «ایران بیدار» حزبی مرکزله بیرلیکده آذربایجانداکی سیاسی تشکیلات و جمعیتلرین ایچری سینہ اوز جاسوس لارینی گؤندر مکده و اونلاری داخلدن پارچالاییب لختمکده آز ایش گؤرمه‌میشدی. مالی جهندن وارلی مرتجعلرہ و دولته سؤیکمن بو تشکیلات اوزونون «فریاد» غزنتی ایله یالان شایعهلر یایماق، دموکراتیک قوهرلری قارشی - قارشیا قویماق، «واحد»، «پارچالانماز» ایران آدی آلتیندا اولکده باش قالدیران ملی آزادلیق میل لرینی بوغماق و ارتجاع ایله شوونیستلرین واحد بیرلیگینی یارتماق اوچون الیندن گلہنی ائتمیشدی.

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین یارانماسی و «21 آذر» حرکاتی‌نین باش وئرمہسی زمینہ‌سی‌نین حاضر لانماسیندا مهم رول اوینایان اجتماعی تشکیلاتلاردان بیری ده جنوبی آذربایجان زحمتکش لرینی اوز سیراسیندا بیرلشدیرن، استئمارا، ارتجاعا و فاشیزمه قارشی مبارزه آپاران آذربایجان اتحادیہ‌سی ایدی. آذربایجان اتحادیہ‌سی شوروی قوشون لاری‌نین جنوبی آذربایجانا کنچمه‌سیندن آز سونرا یارادیلان تشکیلات ایدی. بو تشکیلاتین آذربایجاندا ایلمک مؤسسملری پیشهوری‌نین یازدیغینا گؤره، غلام آدمپور، قدرت کلکتهچی و «فولاد ایران» کرخاناسی‌نین قاباقجیل کارگرلری اولموشلار. آذربایجاندا، خصوصاً تبریزده اتحادیہ آز مدته چوخ سرعتله ایرملدی، اونون سیرالارینا کارگر و زحمتکش-لرین بویوک آخینی باشلادی [90]. بو دیرچهلش بیر طرفدن دولته سؤیکمن ایری استحصالی مؤسسملری صاحب لری‌نین اوزباشینالیق و زوراکلیغی، کارگر و زحمتکش-لری تنگه گنیرمہسی ایله باغلی ایدیسہ، دیگر طرفدن اتحادیہ‌نین ایرملی سوردوگو تکلیف و طلبلرده ملی مسألہ‌نین، ملی ظلم، بو ساحده کی دولت زوراکلیغینا قارشی مبارزه‌نین قیابار دیلماسی ایله باغلی ایدی.

آذربایجاندا اتحادیہ عضولری‌نین مبارزه‌یه فعال قوشولماسی و رادیکال شعارلاری اورتایا آتماسی شاه و مرکزی دولتی لاپ ایلمک گوندن داها چوخ ناراحات ائتدیگیندن، اونلاری تعجیلی تدبیرلرہ ال آتماغا مجبور ائتدی. بو ساحده تبریزده حکومتی تمثیل ائدن حیلہگر و تجربہ لی استئاندار فہیمی باشدا اولماقلا دولت آذربایجان اتحادیہ‌سینی داخلدن پارچالاماق و اونون استقامتینی اوز خیرینہ یونہلتمک اوچون خلیل انقلاب آذر ادلی وقتی

ایله رضا شاه زندانیندا یاتمیش، 20 نجی ایلرده آرتیق دولته ساتیلیمیش پول گیر و آزادلیق حرکاتینا پوزغونلوق سالماقدا ماهر اولان بیر شخصی «کارگر رهبری» آدی ایله آذربایجانا گؤندریدی. حکومتدن کفایت قدر مادی یاردم آلمیش خلیل تبریزه چاتار - چاتماز کوتلهمین دقتینی جلب ائدن رادیکال شعارلار و شیرین و عدملرله چیخیش ائتمگه باشلادی. او، هر یئرده اوزونون آذربایجانچی لیغینی گوزه سوخور و یئری گلدیکده قاباقجیل آدم- لاری پول لا آماغا چالیشیردی. آذربایجاندا، خصوصاً تبریزده خلق کوتله سینین مبارزه احوال - روحیه سی انله بیر سویمده ایدی کی، خلیل انقلاب آذر تهران رژیمینه وئردیگی و عدملری یئرینه یئتیرمکده عاجز قالدی. خلیلین آذربایجانا گلمه سیندن سونرا آز مدنده اونون محبوب اولماسینا سبب اولان اساس وزیر دارائی دوکتور شیخینین تبریزه گلمه سی و تهرانا قایبتدقدان سونرا کارگرلرین خیرینه آلدادیجی بعضی گذشتلرین اندیلمه سی اولدو. بونون نتیجه سینده کارگرلرین امک حقی بیر قدر آرتدی، اونلار صاحبکارلارین حسابینا حتا مجانی چوره ک و یاناقلا تامین اولوندولار. کارگرلرله گذشتلر اندیلمه سینه باخمایاراق خلیل انقلاب آذر اوز اربابی فهیمی نین اعتمادینی تام دوغولدا بیلیمه دیگیندن او، فهیمی نین گؤستریشی ایله تبریزدن اوزاقلادیریلدی. «فهیمی اوز الی ایله اوز باشینا بلا آچدیغینی تنز بیر زماندا حس ائتمگه باشلادی. قید اولونان خطادان (خلیل انقلاب آذرین تبریزه گؤندریمه سیندن) قورتارماق اونون اوچون چوخ دا چتین دگیلیدی. چونکی او اوزو تامام عمر و نو فتنه - فساد ایله کنچیرمیش کهنه جنوارلاردان ایدی». (سید جعفر پیشهوری) آذربایجاندا اتحادیه نین بعضی فعاللارینی اله کنچیرمیش خلیل انقلاب آذر تکجه استاندار فهیمی نین یوخ، هم ده آذربایجانلی لارین نظرینده گوزدن دوشدو، اونون دولته گیزلی رابطه سی اوزه چیخدی. بوتون بونلارین هامیسی 1321 نجی ایلین دی آییندا باش وئرمیشدی. خلیل تبریزدن چیخارتماق، اونون یئرینه دولته داها یارالی شخصی تاپیب گتیرمک اوچون باشدا استاندار فهیمی اولماقلا تبریزده کی شاهپرست قوملریندن (تقی بی- الله، کروی، ابوالقاسم جوان و سایر) استفاده اولوندو. خلیل رشوتخورلوقدا گناه لاندیران- لارا باشچی لوق ائدن ایری خالچا کرخاناسی نین صاحبی ابوالقاسم جوان خلیله فارشی قصداً شانتاز تشکیل اندیپ اونو دؤیدورتدوکن سونرا شهره «شولوقلوق» سالماقدا متهم ائندی و اوندان تبریز فرماندار لیغینا یازیلی شکایت ائندی. خلیل حیس اندیلدی، سونرا ایسه تهرانا «سورگون» اندیلدی و اتحادیه نین قاپی لاری قاپادیلدی. خلیل انقلاب آذر دن سونرا آذربایجاندا اتحادیه نین رهبر لیگینی یوسف افتخاری اله کنچیردی. بو ایشده دولت مقام- لاری یوسف افتخاری یه لازمی کؤمکلیک گؤستردی لر. تبریزده مرکزی دولتی تمثیل ائدن استاندار فهیمی نی اوندان داها تجربیلی نظامی مقدم عوض ائندی. یوسف افتخاری اونونلا اساسلی رابطه یارادیپ اتحادیه نین اطرافیندا کوتله لری داها گنیش سازمان وئرمک اوچون «فعالیت» باشلادی. یوسف افتخاری ساواد جهتن خلیل انقلاب آذر دن گئری قالسا دا، تبلیغات و شعار چی لوقدا چوخ دیلماج بیر آدم ایدی. او، آذربایجاندا 10 مین نفر دن چوخ عضو اولان اتحادیه ده چوخ گنیش تبلیغات و جلب اندیجی شعارلارلا تکجه کارگر لری دگیل، ضیالی لاری دا بیرلیگه جلب ائتمگه باشلادی. استاندار مقدم مرتجع لیکده آد چیخارمیش سرتیبزاده ایله گیزلینده سیخ علاقه ساخلایان، اونلاردان مصلحتلر آلان افتخاری اوزونو مستقل آدم کیمی تانیندیر ماغا چالیشیردی. او، حزب تودهنین و آذربایجاندا کی دیگر تشکیلاتلاردان اوزاقدا دایانیر و یئری گلدیکده اونلارا فارشی شانتازلار اندیپ، آونتوریست فیکر لر سؤیلمه کن چکینمیردی. بنله بیر دورده مجلس شورای ملی اوچون (14 نجو مجلسه) انتخابات باشلانندی. اوردو باشچی سی اولموش مقدم و سرتیبزاده نین نمایندملری قیده آلان کومسیون باشچی لوق ائتدیکلریندن نمایندلیگه نامزدلرین چوخوندان کئی مقداردا رشوت آلمالاری همین دورون مطبوعات صفحهلرینده قید اولونور. یوسف افتخاری ده مجلسه مجلس نمایندملیگینه اوز نامزدلیگینی ایرملی سورمک ایسترکن، مقدم و سرتیبزاده ره رشوه وئرمه دیگیندن اونون نامزدلیگی نین قیده آلینماسینا امکان وئریمه دی. بو حادثه یوسف افتخاری ایله مقدم - سرتیبزاده آراسیندا جدی ناراحتلیق یاراتدی. بنله اولان تقدیرده یوسف افتخاری کارگر لری مادّی وضعیت-

لرینی یاخشی لاشدیرماق و حقوق لارینی قوروماق اوغروندا تظاهراتا چیخاردا بیلدی. یوسف افتخارییه اینانیب تظاهراتا چیخان کارگرلره آتش آچیلدی، بیر نفر اولدو و بیر نئچه نفر یارانلندی. تبریزدهکی حادثه لر مرکزی دولتی تشویشه سالدیغیندان، معین حیل و تضییقوله یوسف افتخاری ده خلیل انقلاب آذر کیمی اتحادیه رهبرلیگیندن اوزاقلاشدیریلیب تهرانا آپاریلدی [39، ص. 19].

حزب تودهنین آذربایجانداکی تشکیلاتی اتحادیهنی اوز نظارتی آلتینا آماغا سعی انتسه ده، اتحادیه سیرالارینا سوخولموش دولت آدم لاری و آلمان پرست قوملر اتحادیهنین استقامتینی دولت منافعینه دوغرو یؤنلدیردی لر. یوسف افتخارینین تبریزدن گئتمه سی و یارانمیش شرایط حزب تودهنین آذربایجانداکی تشکیلاتینا اتحادیهنی اله کنچیرمک امکانی وئردی. بنله بیر شرایطه «دموکراسی اوجاغی» رهبرلیگی «اوجاغی» حزب تودهنین تشکیلاتی ایله بیرلشدیرمک حقه قرارا گلدی. بو آددیم حزب تودهنین آذربایجان تشکیلاتینی داها آرتیق قوتلندیرمیش اولدو و اونون سیرالارینی، رهبر اوزمگینی بیئرلی کادرلار و ضیالیلار حسابینا محکم لندی. حزب تودهنین تبریز تشکیلاتی رهبرلریندن امیرخیزی و و آرداشس آوانسیان ایش بیلن، بیئرلی شرایطه و آدم لارا یاخشی بلد اولان فعاللارلا مصلحتلشمه دن 1323 نحو ایلین فروردینین 26 دا غفلتاً اتحادیهنین یوسف افتخاری طرفدارلاریندان آزاد اولونموش بناسینی ضبط ائتدی لر. یوسف افتخارییه گووه-نن قوملرین، انلهجه ده اله آلمیش کارگرلرین تضییقی ایله بنا حزب توده چی لرین اشغالیندان آزاد ائیلدی. بو حزب تودهنین تبریز کومیته سینه آغیر معنوی ضربه اولماقدان علاوه، یوسف افتخاری کیمی آوانتورستین ایماژینی بیئیدن محکم لتمیش اولدو. اصلینده یوسف افتخاری ایله استاندار مقدم آراسیندا مناسبتلرین پیسشمه سی، یوسف افتخارینین تبریزدن «قوغولماسی»، بنله بیر شرایطه «دموکراسی اوجاغی» کیمی بیئر بیئرلی و نفوذلو تشکیلاتین حزب تودهنین تبریز ایالت کومیته سینه قاتیلماسی حزب تودهنین تبریز تشکیلاتی اوچون چوخ بویوک شانس آچیردی. رهبرلیگین سرشته سیزلیگی اوزوندن بو امکان الدن بوراخیلدی.

همین دورو قیمتلندیرمکن سید جعفر پیشهوری سونرالار بو حقه یازیردی کی، حزب توده خیرینه بنی الوئریشلی شرایط یارانمیشدی. «تهراندا حزب تودهنین مرکزی کومیته-سینین باشیندا دورانلارا آذربایجان زحمتکش لری اینانمادیغیندان، او، تبریزدهکی فرصتدن لایقینه استفاده انده بیلمهدی. دیگر طرفدن، اتحادیه یه یول تاپان آوانتورستلر آراسیندا آلمان جاسوس لاری و دولتین ارتجاع قوملری بوش دایانمیردی لار» [39].

آذربایجان اتحادیه حرکاتینا ایستر خلیل انقلاب آذر، ایسترسه ده یوسف افتخارینین آز زمان ایچری سینده محبوبلاشمالارینا سبب اونلارین آذربایجاندا کارگر و زحمتکش لرین اورمگیندن کنچنلره شبرین و عدملر و شعارلارلا جواب وئرمه سی اساس اولسا دا، اونلارین ملتیجه تورک اولمالاری دا آز رول اوینامامیشدی. جنوبی آذربایجاندا، خصوصاً تبریزده کوتلرلرین تشکیلینده بو عامل همیشه مهم رول اوینایان عامل لردن ساییلیر.

حزب تودهنین تبریزدهکی رهبرلری امیرخیزی و آرداشس آوانسیان فعالیتده اولان اتحادیه یه یول تاپیب اونون تمثیل ائتدیکلری حزبین تأثیر دایر هسینه ساللا بیلمه دیکلری مقامدا، تودمچی اسرافیل قادری، کاظم هاشم نیا و عباسعلی زوزی و سایر کیمی ملی قوه-لره آرخالانان اتحادیه فعاللاری واسطه سی ایله بنی مستقل اتحادیه یارتماغا جهد ائتدی-لر. خلیل انقلاب آذر، یوسف افتخاری و اونلارین استناد ائتدیگی قوملر بو جهدی تام پوزماغا نایل اوللا بیلمهدی لر. تبریزدهکی وضعیتی دقتله ایزلمه ن حاکمیت خلیل انقلاب آذر و یوسف افتخارینین تکلیفی ایله رحیم همدادی، ابراهیم علی زاده نی تبریز اتحادیه سینه رهبرلیگه گوندردی. اونلار آز زمان ایچری سینده اتحادیه دهکی ایشلری نظاما سالیب موقتی اولسا دا، تبریزدهکی حزب توده ایله ده رابطه یارتمالی ایدی لر. بو رابطه 14 نجو مجلس سنچکی لری عرفه سینده دموکراتیک قوملر اوچون الوئریشلی ایدی. خلقین، حزب تودهنین و اتحادیه فعاللارینین تبریزدن 14 نجو مجلسه نماینده کاندیدا گؤستر دیکلری سید جعفر پیشهوری 16 مین سنچجی نین رأیینی قازانما امکانی اله ائتدی [104، ص.

262]. سنجکی‌لرده بؤیوک تقلبلر و بئرلی ارتجاع قوهری‌نین مانعی اولماسایدی، تبریزدن آزادلیق و دموکراتیک جبهه‌سیندن کاندیدا اولان 9 نماینده‌نین هامیسی مجلسه نماینده سنچیه بیلردی. بو ایسه بئرلی حزب توده‌دهکی سست‌لوق هر شئی بئرلی خصوصیت نظره آلینمادان تهران‌داکی رهبرلیگین بویروغو ایله حل ائتمک میلی و ملی - دموکراتیک قوهری بئر آریا گنیره بیلن شعارین بوخلوغو و اتحادیه‌نین داخلیندهکی پارچالانما آذربایجان‌داکی خلق حرکاتی‌نین ایرملی‌له‌یشینی لنگیدیردی. بونولا علاقه‌دار سید جعفر پیشه‌وری یازیر: «اتحادیه اگر ساغلام فیکیرلی و دوزگون دوشونجه‌لی پاک آدم‌لارین الینده اولسایدی، وقتینده ارتجاع‌نین قارشی‌سینی آماقلا ملی نهضتیمیز داها تنز میدانا چیخاردی» [39، ص. 19]. آذربایجان اتحادیه‌سیندهکی وضعیتی تحلیل ائده‌رک پیشه‌وری داها سونرا یازیردی: «تأسف کی، اولدن ایش نالایق آدم‌لارین الینده اولدوغونان بو بؤیوک تشکیلات اوزون مدت آذربایجان زحمتکش‌لرینی هدف‌سیز بئر شکیلده آوانتوریزست عمل‌لره سوق ائتمیشدی» [39، ص. 19].

ایران مجلس‌ینه (14 نجو مجلس) سنجکی‌لر عرفه‌سینده خلیل انقلاب آذر حزب توده رهبرلیگینه یاخین لاشیر، اونلارین رهبر اوزلوگونده بعضی‌لرینی قیلغینا گریب 1323 نجو ایلین پاییزیندا یئنین (3 نجو دفعه) تبریزه گلیر و اتحادیه‌نین رهبرلیگینی شریک‌سیز (یوسف افتخاری‌دن اوزاقلاشماقلا) اله آماغا موفق اولور. او، بوتون واسطه‌لرله آذربایجان‌دا ملی احوال - روحی‌لی مستقل اتحادیه یاراتماغا جهد ائندن‌لره قارشی مبارزه آپاریر، اونلارین تعقیب اولونماسیندا بئرلی دولت مأمور‌لاریندان و پوزوجو قوهرلردن استفاده ائدیر.

نوبتی دفعه تبریزه گلن و بورادا اتحادیه‌نین رهبرلیگینی یئنین اله آلان خلیل انقلاب آذر 1284 نجو ایله روسیه‌ده کشیش قاپونون رولونو اویناماق باشلادی. او، کارگر‌لرین و زحمتکش‌لرین حقوق‌لارینی مدافعه آدی آلتیندا 1323 نجو ایل تیرین 22 سینده تبریزده کارگر‌لرین ازدحام‌لی تظاهرات و مینیقینی تشکیل ائتدی. او، بو حقه اولجه‌دن تبریز شهرتانی رئیس داورله علاقه یارادیب، کارگر‌لره دیوان توتماق نقشه‌سی‌نین حاضر‌لانماسیندا یاخیندان اشتراک ائتمیشدی. داور کارگر و زحمتکش‌لرین میدانا چیخیب اوز حقلرینی طلب ائتمه‌لرینی تبریزدهکی ایری مؤسسه صاحب‌لرینه (جوراجی، کلکته - چی، صدقیانی و سایر)، وارلی آدم‌لارا قارشی تضییق واسطه‌سی کیمی استفاده ائتمیش، اونلاردان حرکاتی یا تیرماق، حرکات رهبر‌لرینی جزالاندیرماق اؤترو کفایت قدر رشوه آلا بیلیمیشدی. (گویا توخوجولوق کرخاناسیندا و دیگر مؤسسه‌لرده چالیشان کارگر‌لر همین مؤسسه‌لره صاحب چیخاماق ایسته‌ییرلر) [15، ص. 23].

3 گون دالبالد دوام ائدن کارگر تظاهراتینی سلاح گوجونه داغیتماقلا داور بئر طرفدن قان تۆکمکهله تبریزده «آسوده‌لیک» یارادیب اوزوندن بوخاریدا دوران‌لارین تشویقینی قازانا بیلدی. «22 تیر» حادثه‌سینده دینج کارگر تظاهراتی آتسه توتولموش، 9 نفر گناهمیز کارگر هلاک اولموش، 22 نفر آغیر یارالانمیش، کوتلوی حبس‌لر آپاریلیمیشدی [199، 29 تیر، 1324].

بوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی، «22 تیر» حادثه‌سی روسیه‌دهکی 1905 نجی ایلین 9 ژانویه - مشهور کشیش قاپون حادثه‌سی خاطر لادیردی. فرق اوندایدی کی، تبریزدهکی کشیش قاپون خلیل انقلاب آذر ایدی. او، حادثه‌نین قتل و قان‌لا بیته‌جگینی اولجه‌دن بیلله - بیلله کوتله‌نی بو بدبخت‌لیگه سوروکلمکده اصراری اولموشدور. «22 تیر» حادثه‌سی خلیل انقلاب آذرین و اونو حمایت ائدن‌لرین خیانتکارلیغینی و رژیمه ساتیلیمیش اوزونو آچیق - آیدین گؤستر دیگیندن، آذربایجان‌دا کارگر حرکاتی‌نین سونراکی دورونده بو حرکاتدا اونلار بئر اولمادی. بو ایشده مستقل آذربایجان اتحادیه یارتماق ایسته‌مین اوزمگین و اونون اطرافینداکی فعال‌لارین بؤیوک امگی اولموشدور. آذربایجان‌داکی خلق حرکاتی‌نین بئر قولو اولان اتحادیه تدریجاً حزب توده‌نین آذربایجان‌داکی ساغلام قانادی‌نین طرفینه کئچدی. اونلار آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین یارادیلماسیندا و سونراکی دورده فرقه‌نین حرکت - وئریجی قوهرلردن بیری اولدو.

1323 نجو ایلین اردیبهشت آیینادک ایران‌دا، او جمله‌دن جنوبی آذربایجان‌دا اتحادیه حرکتی دنمک اولار کی، پارچالانمیش حالدا ایدی. دولتین، سید ضیا و سرتیبزاده کیمی مرتجع قوهرلرین باشچیلیق انتدیگی دسته اتحادیه حرکاتینا پارچالانما سالماقدا و اونو رادیکال آددیم‌لاردان اوزاقلاشدیرماقدا «اشتریکبرنخر» چی‌لردن: یوسف افتخاری‌دن، خلیل انقلاب آزدن و باشقالاریندان بیترینجه استفاده ائتمیش‌لر. مرتجع قوهرلرین الی ایله یارادیلیمیش «اتحادیه» باشچی‌لاری‌نین و مزدور فعال‌لارین هر جهندن افشا اولونماسی (بو ایشده مترقی مطبوعاتین مستننا رولو اولموشدور) زحمتکش‌لرین منافعی‌نین حقیقی مدافع‌چی‌سی اولان واحد و بیرپارچا تشکیلاتین یارانماسینی سرعتلندیردی. نتیجه‌ده ساحه اتحادیه‌نین بیر مرکزده بیرلشمه‌سی نتیجه‌سینده 1323 نجو ایلین خرداد آییندا «شورای متحده» یارادیلدی. بوندان آز سونرا 1323 نجو ایلین شهریور آییندا تیریزده بوتون ساحه اتحادیه‌لری بیر تشکیلاتدا - «آذربایجان کارگر و زحمتکش اتحادیه‌لری شوراسی»‌ندا بیرلشدیلر [15، 2، 23]. کاظم هاشمی‌نیا، اسرافیل قادری، عباسعلی زنوزی، حسین جدی، غلام آدمیرا، میرمه‌دی چاوشی، غلام بابائی و باشقالاری آذربایجان اتحادیه‌سی‌نین یارانماسیندا و استقامت‌لندیریلیمه‌سینده اهمیتلی رول اوینامیش‌لار [90]. «... اعتراف ائتمک لازم‌دیر کی، آذربایجان کارگر و زحمتکش‌لر اتحادیه‌سی ایستر ملی نهضت (21 آذر نظرده توتولور) زمانی، ایستر سه‌ده نهضتدن قابق، همیشه آزا دیخواه دست‌لرین قاباغیندا گندن جمعیت اولوب و خصوصاً ملی نهضت زمانی آذربایجان دموکرات فرقه-سی‌نین محکم آرخاصی اولموشدور» [39، ص. 21].

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین یارادیلیماسیندا، «21 آذر» نهضتی‌نین تشکیلینده و آذربایجان ملی حکومتی‌نین فعالیتینده وقتی ایله حزب توده سیرالاریندا فعالیت گؤسترن آذربایجان ملی قوهر مهم رول اوینامیش‌لار. اصلینده عمومیتله حزب تودهنین یارانماسیندا و اولکده نفوذلو بیر تشکیلاتا چئوریلیمه‌سینده آذربایجان ملی و سیراوی عضولرین بؤیوک زحمتی اولموشدور.

متفق قوشون‌لاری‌نین ایرانا داخل اولماسیندان سونرا «اولکده شرق و غرب طرفدارلاری اولان حزب‌لر یاراندی. انگلستانا آرخالانان قوهرلر سنگرین بیر طرفینده، شوروی‌یه آرخالانان لار ایسه سنگرین دیگر طرفینده موضع توموش‌لار» [99، ص. 199]. شوروی قطبونا سؤیکه‌نن سیاسی تشکیلات‌لاردان اولنجی‌سی 1320 نجی ایل شهریورین 29 دا یارانان حزب توده ایران ایدی. حزبین یارادیلیماسیندا مشهور «53 نفر» و «قصر قاجار» زندانیندان آزاد اولموش سیاسی خادم‌لرین بیر چوخو اهمیتلی رول اوینامیش‌لار. حزبین ایلک یارادیجی هیاتینه سلیمان میرزا اسکندری، دوکتور فریدون کشاورز، ایرج اسکندری، رضا روستا، عبدالحسین نوشین، محمد یزدی، علی امیرخیزی، سونرالار ایسه نورالدین کیانوری، احمد قاسمی، تقی فداکار و باشقالاری داخل ایدی‌لر.¹ سید جعفر پیشه‌وری، تقی شاهین، ممی نونکرانی (دهقانی)، سلام‌الله جاوید، صادق پادگان، جعفر کاویان، میرقاسم چشم‌آذر، میرزا علی شیبستری، میر رحیم ولانی و دیگر آذربایجان ملی سیاسی خادم‌لر حزب تودهنین یارادیلیماسیندا و اونون فعالیتی‌نین ایلک دورونده فداکارلیق لا اشتراک ائتمیش‌لر. حزب توده موقتی پروگرامیندا (1320) و بیرینجی قورولتای طرفیندن (1323) قبول ائدیلیمیش مرانامه‌سینده ایران‌دا یاشایان غیرفارس خلق‌لرین مختاریتی، ملی حقوق‌لاری و انسان حقوق‌لاری‌نین «پرولتار بین‌المللی‌لیگی» شعاری کؤلگه‌سینده قویولماسی آذربایجان ملی سیاسی فعال‌لارین بیر چوخونو، او جمله‌دن سونرا آذربایجان ملی حکومتینه رهبرلیک ائتمیش آدم‌لاری دا اینجیک سالدی و اونلارین حزب توده رهبرلیگیندن اوزاقلاشماسینا گئیریپ چیخاردی. حزب تودهنین آذربایجان‌داکی تشکیلاتینا آذربایجان مختاریت علییه‌نه اولان آدم‌لارین رهبر گؤندریلمه‌سی موجود ناراضی‌لیغی داها دا آرتیرمیش اولدو. حزب توده آذربایجان‌دا اوز تشکیلات‌لارینی یارادانادک، یوخاریدا قید اولوندوغو کیمی آذربایجان‌دا ملی یؤنلو مترقی سیاسی تشکیلات-لار فعالیت گستریردی‌لر.

¹ - ایرج اسکندری، محمد یزدی و فریدون کشاورز قوام حکومتینده (1325) وزیر اولموش‌لار.

جنوبی آذربایجاندا حزب تودهنین ایلیک تشکیلاتلاری 1320 نجی ایلین پاییزیندا تبریز کومیتەسینین یارادیلماسی ایله باشلانمیشدی. 1321 نجی ایل عرضینده آذربایجانین مختلف شهرلرینده، او جملهدن اردبیل، اورمییه، خوی، مرند، سلماس، سراب، مراغا، زنجان، آستارا میانا، اهر و سایر بؤلگه‌لرده حزب تودهنین تشکیلاتلاری یارادیلیمیشدی. 1322 نجی ایلین قیشیندا آذربایجانین بوتون اراضی‌سینده حزب تودهنین اوزمکلری گنیش خلق کوتله‌سینی مبارزه قوشا بیلیمیشدی [4، ص. 21]. 1321 نجی ایلین پاییزیندا حزب توده تبریز تشکیلاتی‌نین بیرنجی کونفرانسی 12 نفردن عبارت تبریز شهر کومیتە-سینی سنجدی. کومیتە آذربایجان ایالت کونفرانسینا قدر حزب ایشینه رهبرلیک ائتمک تاپشیریلدی. آز مدت ایچری‌سینده حزب تودهنین آذربایجان تشکیلاتی حزبین چوخ قدرتلی و نفوذلو مرکز لریندن بیرینه چنوریلدی. حزب تودهنین ایلیک رهبر نماینده‌سی تبریزه گلنه قدر آرتیق بورادا «توده آذربایجان» ادلی تشکیلات یاراتمیشدی. حزب توده تبریز تشکیلاتی یارانان زمان «توده آذربایجان» بین عضولری اوتوماتیک اولاراق حزب تودهنین سیرالارینا داخل اولدولار.

حزب آذربایجانداکی دیگر اوزمکلریندن فرقلی اولاراق تبریز تشکیلاتینا پوزجولوق مقصدی ایله سرتیب‌زاده‌نین آدم‌لاری دا عضو اولموش، حتا اونلار ولایت کومیتە‌سینده‌کی رهبرلیگه ده سوخولا بیلیمیشدی. سرتیب‌زاده آذربایجانداکی ملی - آزادلیق حرکتینی لکه‌لمک و اونون خارجدن استقامتلندیریلدیگینی گؤستریمک مقصدی ایله 1320 نجی ایلین قیشیندا «پارتیزان تشکیلاتی» ادی آلتیندا جنوبی آذربایجانین بیر نجه بؤلگه‌سینده (قره‌داغ، مرند، جلفا و سایر) دولت علیهینه سلاحلی قیام تۆرتمک نیتینده اولموشدو. او، آذربایجانداکی قیامی ایله بورادا شوروی اصول ادارەسی یاراتماغا، قیرمیزی بابراق قالدیرماغا و بونولا دا آذربایجانداکی خلق حرکتی علیهینه بؤیوک بیر فتنه‌کارلیق تۆرتمگه جهد ائتمیش، لاکن اونون بو جهدی دموکراتیک قؤملرین ساییق‌لیغی نتیجه‌سینده باش توتمامیشدی. 1321 نجی ایلین قیشیندا تبریز تشکیلاتیندا آپاریلان یوخلاما و تمیزلمه نتیجه‌سینده «سرتیب‌زادهلر» حزب سیراسیندان کنار ائدیلدی.

1322 نجی ایلین پاییزیندا باشلایاراق مجلس شورای ملی‌نین 14 نجو دورەسی‌نین انتخاباتی باشلانندی. مرکزین و محلی ارتجاع قؤملری‌نین باراندیق‌لاری چوخ‌سایلی مانع‌لره باخمایاراق، آذربایجان‌دان 3 نفر، او جمله‌دن سید جعفر پیشه‌وری ده تبریزدن نماینده‌لیگه کاندیدا گؤستریلدی. انتخابات اصلینده سیاسی قؤملرین خلق ایچینده‌کی نفوذونا باخیش اولدو.

14 نجو مجلس انتخاباتی تبریزده ملی و دموکراتیک قؤملرین اوستونلوگو اله کئچیردیگینی و ملی اوپانیشین وسعت آلدیغینی اچیق - آیدین گؤستردی. بؤیوک مانع‌لره، شانناژ و تقلبلره باخمایاراق، سید جعفر پیشه‌وری تبریزده 16 مین رای توپلادیغی حالدا اقتصادی و مالی جهندن چوخ گوجلو اولان و دولتدن دستک آلان جوراچی جمعی 6000 رای توپلایا بیلیمیشدی.

1322 نجی ایلین بهمن آییندا ایشه باشلایان 14 نجو مجلس‌ینه اوز مرتجع‌لیگی ایله ایران تاریخینده ایز قویموش سید ضیا باشچی‌لیق ائدیردی. بؤیرک اکثریتی شاهپرست‌لردن و ارتجاع قؤملریندن عبارت اولان 14 نجو مجلسی دوکتور مصدق حقلی اولاراق «اوغرو لار یوواسی» آدلاندیرمیشدی.

تبریز اهالی‌سی طرفیندن انتخاب اولموش سید جعفر پیشه‌وری‌نین اعتبار نامەسی اولجه‌دن دوزلدیلیمیش مختلف حیلە و بهانه‌لرله رد ائدیلدی. ایران مجلس‌ینه آذربایجان‌دان ملی روحلو، سوزونو دئمگی باچاران جسارتلی انسان لارین یول تاپماسی همیشه مسأله اولموش و بوگون ده هله‌لیک مسأله اولاراق قالیر. 14 نجو مجلس طرفیندن قبول اولونماسینا باخمایاراق، سید جعفر پیشه‌وری اوستالیقلا مجلس‌ین تربیونوندان استفاده ائدیپ بؤیوک منطقه سویکه‌نن سوزلرینی دانیشدی. او سونرالار اوزو بو حقه یازیردی: «بیلیریم کی، مجلس کرسی‌لرینی غصب اندن خاین‌لر ایله منیم سویوم بیر ارخه گنتمه‌یه‌چک و حس اندیردیم کی، بو یول-کس‌لر دستەسی منیم آرالارینا گیرمگه آسانلیقلا راضی اولمایاچاق‌لار. اونا کۆره فرصتدن استفاده ائدیپ سوزلریمی ندیم. منی 16 مین رای ایله انتخاب ائدیپ، مجلسه گؤندرن آذربایجان خلقی‌نین احتیاج‌لارینی ساییب سؤیله‌دیم، سوزلریمی بؤیرک بیر دقت و درین بیر سکوت ایله انشیدیب تصدیق ائدی‌لر. لاکن بو تصدیق‌لر خیانت-لرینی گیزلتمک اوچون قره بیر پرده‌دن باشقا بیر شی دگیلیر. فرصت ال‌لرینه دوشن کیمی ده بو «آذربایجانلی

راحتات اوتوران آداما بنزه میر، بونو بورادان اوزاقلاشدیرماق لازم دیر» دنییب، اعتبارنامهیه تولکولره یاراشان آنجاقلیق ایله مخالفت ائتدولر» [137، ص. 31].

1322نجی ایلین بهمن آییندا 14 نجو مجلسدن 16 مین تبریزلی نین رأییی قازانماقلا آذربایجان دان انتخاب اولان سید جعفر پیشهوری کیمی بیر شخصیتین اوزاقلاشدیریلماسی آذربایجانداکی ملی اویانمانی و خلقین اوز آزادیغی اوغروندا داها فعال حرکات قوشولماسینی سرعتلندیردی. بونو 1322 نجی ایلین بهمن آییندا 1324 نجو ایلین اورتالارینا کیمی قدر جنوبی آذربایجانین دنمک اولار کی، هر بیزینده کنجیریلن فاصله- سیز تظاهراتلار، میتینگلر و حتا آرا - سیرا دولت مأمورلارینا، پولیس و ژاندارملارا گؤستریلن مقاومت (سراب، قره داغ، مرند، مراغا، مشکین و سایر شهرلرده) آچیق - آیدین گؤستریدی [137، ص. 31].

مرکزین آذربایجانا اوگنی مناسبتی و فعال لاشان شوونیست سیاستی آذربایجانداکی حرکاتین استقامتینی داها آرتیق ملی آزادلیغا دوغرو یؤنلندی. حقیقی وضعیت و ائلهجه ده حزب توده رهبرلیگینی بعضی عضولرینده پان ابرانیزم و شوونیست احوال - روحیه نین تظاهرلری آذربایجان خلقینه اوز دردلرینه اوزو علاج ائتمهسی احتیاجینی داها آرتیق گوندمه کنیرمیش اولو. «قید ائتمک لازم دیر کی، حزب توده ایران هنج وقت آذربایجاندا رهبرلیک ائتمک مقامینا نایل اول بیلیمه میدی. حتا اونون ان قدر تلی گونلرینده بئله آذربایجان خلقی حزب توده ایرانین باشچی لارینا اعتنا سیز اولوب، گؤستر دیکلری ایش- لره ده تنقیدی یاناشمیش لار. قید ائتدیگیمیز کیمی، بونون اساس سببی حزبین تهران باغلی اولماسی ایدی» [227، نومره 11، ص. 5]. حزب تودهنین آذربایجانداکی تشکیلاتلاری بورادا فعالیت گؤستر دیکلری 3 ایل یاریم مدتینده (1321 نجی ایلدن 1324 نجو ایلین اورتالارینا) آذربایجانداکی بوتون ملی قولری لازمی سویهده اوز سیرالارینا جلب انده بیلیمه دی. بونون باشلیجا سببی یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی حزبین 1320 نجی ایله قبول ائتدیگی موقتی مرانامهده و سونراکی قورولتای سندنلرینده ایراندا یاشایان غیرفارس خلقلرین اوز مقدراتینی حل ائتمک حقو قوندان بحث ائدیلمه مہسی، ملی ظلمون کؤکونو کسمک یوللاری نین واقعی گؤستر یلمه مہسی ایله باغلی ایدی.

آذربایجان او دورده زراعت اولکہسی ایدی. اهالی نین بؤیرک اکثریتی زراعت ایله مشغول اولوردو. تورپاق سیز و آز تورپاقلی کندلی لره مالک لر، دولت مأمورلاری طرفیندن اندیلن ظلم و اوزباشینالیق، چوخ ساییلر بهرملر آذربایجان کندلی سینی طاقتدن سالیب، دینچی لشدیر میشدی. زراعت مسالہسی حزب تودهنین پروگرام سندنلرینده چوخ اوتهری قید اولوندو غوندان، گنیش کندلی کوتلهسی نین اکثریتی مبارزهدن کناردا قالیردی. 1320 - 1324 نجو ایللرده ایراندا غیرفارس خلقلرین، او جمله دن آذربایجانلی- لارین رژیم علیہینده مبارزہ سینده دیل مسالہسی اهمیتی یئر توتوردو. بو اراضی ده یاشایان خلقلر رژیم آسیمیلاسیا سیاستینه قارش ی اولماقلا یاناشی، آنا دیل لرینده مکتوب، مطبوعات و سایرین اولماماسی، ملی دیل لرین حاکم طبقه طرفیندن قصاداً و پلانلی شکیلده سیخیشدیر یلیب آرادان آپار یلماسی ایله ده باریشا بیل میردی لر. بو مسالہ طبقاتی منسوبیتدن، دنیاگؤر وشوندن، جامعهده توتدوغو موضعدن آسیلی اولمایاراق آذربایجانداکی بوتون ملی قولری بیر جبههده بیرلشدیر یردی. حزب تودهنین پروگرامیندا بو مهم هدفین نظره آلینماسی و اوسته لیک حزبین رهبرلیگی سیراسیندا غیرفارس خلقلرین ملی ایستکلری علیہینده چیخماق جهدلری کوتله نی تکجه حزب تودهدن یوخ، رژیم علیہینده واحد مبارزه جبهه سینده بیرلشدیر مکنده اوزاقلاشدیر یردی. «.. بیزیم ملی حرکات یاخین لاشان گون- لرده خلیل ملکی، دوکتور جودت، علی امیرخیزی، آرداشس آوانسیان، احمد اصفهانی و غیرلرینین جدی اولاراق مرکزپرست اولمالاری حزب توده ایران ی آذربایجاندا تامامیله گؤزدن سالمیشدی» [227، نومره 11، ص. 5].

حزب توده جنوبی آذربایجاندا، اونون مرکزی شهری تبریزده یارادیلارکن یئرلی اهالی نین تانیمادیغی تهران دان گل میش آدام لار، او جمله دن ملیتچی ارمنی آرداشس آوانسیان حزبین تبریز کومیتہ سینده رهبر وظیفهیه تعیین ائدیلمیشدی. دیندار و مسلمانچی لوقدا رادیکال اولان بیر شهرده خلقی آزادلیغا آپارماق نیتینده اولان بیر حزبین باشیندا مسیحی ارمنی نین دایانماسی «توده» نین آذربایجانداکی گلهجک فعالیتی اوچون میدانی دارالتی. هم ده اهالی سی نین یوزده هشتادان چوخو او زمان کندلی لردن عبارت اولان جنوبی

آذربایجاندا کوتله‌نی آرخاسیندا آپارماق ایستهمین حزب توده‌نین مرانامه‌سینده و رهبر سندلرینده زراعت مسأله‌سی، خصوصاً آذربایجان کندلی اوچون مارق دوغوران تورپاق اصلاحاتی‌نین اولماماسی حزب توده‌نین کوتله ایچری‌سینده محبوبلاشماسینا امکان وئرمه‌دی. آذربایجاندا آذربایجان خلقی‌نین ایستک و آرزولارینا، اونون سیاسی، ملی، اقتصادی و مدنی طلبلرینی نظره آلان، خلقین مبارزه‌سینده اساس استقامتی بو هدفله چؤیرمگی باجان اوندر مرکز - حزبه احتیاج آیدین دیولوردو. ایران زحمتکش‌لری‌نین اراده‌سینی تمثیل ائتمک ادعاسیندا اولان حزب توده‌نین پروقرامیندا چوخ‌ملتلی اولکله اولان ایران اوچون ملت‌لرین حقوق برابرلیگی و اوز مقدراتینی تعیین ائتمکده سربستلیک اختیاراتی-نین اوزهریندن سکوتلا کئچمک باغیشلانماز سهو ایدی. بو مسأله حزب توده سیرالارینا داخل اولموش 50 میندن چوخ آذربایجانلینی و اونلارین اوانفارد دسته‌سینی ناراحت ائتمگه بیلمزدی. ملی مسأله‌نی «بین‌المللی‌لیک» و «بوتون اولکلرین پرولتارلاری بیرلشین!» کیمی باشویک شعاری‌نین کؤلگه‌سینده هضم ائدن حزب توده و اونون رهبرلیگینده حاکم ملتچی‌لیگه رواج وئرن آدام‌لارین خط حرکتی آذربایجان‌داکی ملی قوه-لری عموم‌خلق مبارزه‌سیندن اوزاقلادیریردی. «1320 نجی ایلدن 1324 نجی ایلهدک دوام ائندن کشمکش‌لی، مرکب و نتیجه‌سیز مبارزه آذربایجان آزادبخواه‌لارینی یوردوغو حالدا، اونلارا واحد بیر تشکیلاتین ضروریتینی حس ائتدیرمیشدی» [39، ص. 26].

آمریکا و انگلستانین ایران‌داکی قوه‌لری‌نین سونگوسونه سوپکمن محمدرضا شاه و اونون رژیم 1322 نجی ایلین پاییزیندا باشلایاراق اولکده‌کی خلق حرکتینا قارشى داها امان‌سیز اولدو. پولیس و ژاندارم قوه‌لری‌نین زوراک‌لیغی و اوزباشینالیغی آذربایجاندا گنیش وسعت آلدی.

آذربایجان‌داکی ملی - آزادلیق حرکتینی شوروی ایله باغلايان آمریکا بو حرکت‌داکی دموکراتیک، ملی طلبله گوز یوموردو. 1321 نجی ایل آتلانتیک منشورونو امضالایان، خلق‌لرین حقوق و آزادلیق‌لارینا طرفدار چیخان، دنیانین متمدن دولت‌لرینی بو منشورداکی پرنسیپلره قوشولماغا چاغیران آمریکا و انگلستانین ایران‌داکی نظامی - کشفیات قوه‌لری واسطه‌سی ایله شاه رژیمینی مدافعه ائتمه‌سی و 1324 نجی ایل «21 آذر» حادثه‌لرینه شاه قوه‌لرینی دستکلمه‌سی همین دولت‌لرین او زمانکی سیاستی‌نین قره لکلری‌دیر.¹

1322-1323 نجی ایل‌لرده بوتون ایراندا ارتجاعین فعاللاشماسیندا، دموکراتیک و ملی قوه‌لره قارشى زور ایشلتمه‌سینده جنوبی آذربایجاندا کناردا قالمامیشدی. بو دورده آذربایجان‌دا، خصوصاً آذربایجان کندلرینده دولت نمایندلری، یئرلی خان‌لار و مالکلرله یوخسول و اورتاباب کوتله آراسیندا مناسبتلر کسکین حده چاتمیشدی. ژاندارم قوه‌لری‌نین اوزباشینالیغی آذربایجان کندلی‌سی ایله یاناشی گنیش کوتله‌نی جانا گتیرمیش و اونلارین رژیم علیه‌نه غضب و نفرتینی آرتیرمیشدی. همین دورده آذربایجان‌داکی وضعیتین جانلی شاهلریندن بیرى یازیر کی: «ایران ارتجاعی‌نین بوتون ایران‌دا، خصوصاً آذربایجان‌دا آزادلیق سنوره قوه‌لره قارشى گنیش مقیاسلی هجومو اولدو. مترقی تشکیلات و کلوب‌لارا باسقین ائدیلدی، اولن‌لرین و یارانان‌لارین سایى آرتدی. بو واقعیتلری همین دوره عاید ایران‌دا چیخان «رهبر»، «خاورنو»، «ظفر»، «مردم» غزنتلری اعتراف ائدیله.

1323 نجی ایل اسفندین 25 ده تبریز و بوتون آذربایجاندا ارتجاعین آزعین‌لیغینا قارشى اعتراض گونو اعلان اولوندو» [15، ص. 55].

آذربایجان‌دا ضدیت‌لرین چولغالاشدیغی و خلفه دوزوم و صبرین توکندگی بنله بیر آغیر شرایطده حزب توده آذربایجان‌داکی ملی و وطن‌پرور قوه‌لرین اکثر حصه‌سینی اوز آرخاسینجا آپارا بیلمهدی و اونلاری واحد جبهه‌ده بیرلشدیرمگه نایل اولمادی. بونون مهم سببلریندن بیرى و بلکه ده باشلیجاسی حزب توده رهبرلیگی‌نین آذربایجان محیطینده گنیش خلق کوتله‌سی‌نین عمده آرزو و طلبلری ایله یاخیندان تانیش اولماماسی، آذربایجان تشکیلات‌لارینا تهران‌دان گوندریلیمیش «کومیسار‌لارین» باشچی‌لیق ائتمه‌سی ایدی. حزب توده یارانان‌دیغی گوندن اونون رهبرلیگینده و آپاریجی ایش‌لرینده انله آدام‌لار وار ایدی کی، اونلار «پرولتار بین‌المللی‌لیگی» شعاری آرخاسیندا آذربایجان‌لی‌لارین و غیرفارس خلق-

¹ - بو حقه سونراکی صفحه‌لرده بحث اولونجا ائدیله.

لرین ملی حقوق و حق لرینه بیگانهللیک گؤستریر، بئری گلدیکه اونلاری ملتچی لیکده اتهم اندیردی لر. بو حقه چوخ ساییلی واقعیتلر حزب تودهنین مطبو عاتیندا، آیری - آیری رهبر خادم لرین چیخیش لاریندا و یازی لاریندا سس لندیریلیردی. ملی لیک بین المللی لیکه دشمن ایده کیمی قیمت لندیریلیردی. 1324 - 1325 نجی ایل لرده حلّ اندیجی دورده حزب توده رهبر لیگی باشلیجا هدفه یؤنه لن استقامتی معین لشدیرمکده، اولکده کی اوضاع و احوالی دوزگون قیمت لندیرمکده یکل دگیلدی. 1325 نجی ایله قوام السلطنه کیمی مرتجع بیر حکومتده وزارت پست لارینی توتماق حزب توده رهبر لیگی نین باغیشلانماز گناهی ایدی. قوام حکومتی نین ماهیتینی بیله - بیله اونون حکومت کابینه سینه داخل اولماغا راضی لیک وئریمک خیانت حدینه یوکسکلن بیر عمل ایدی. حزب تودهنین سیرالاریندا توپلانمیش ساغلام و ساوادلی آدم لارین فیکیر و ملاحظه لرینه چوخ وقت لاقید یاناشیلیردی. ملی دوشونجه یه سؤیکنمک عوضینه «بولداش لارین» بزه کلی مصلحت و گؤستریش لرینه سؤز سوز عمل اتمک حزب توده رهبر لیگی نین فاجعه سی ایدی. بو وضعیت حزب تودهنی تکجه ملی اوجقار لاردا یوخ، انله مرکزده ده مسأله و سارسینتی لار لا اوزلشدیریردی، اونو افلاسا آپاریردی.

محض بو وضعیت و بونولا باغلی باشقا عامل لر آذربایجان داکی ملی و وطن پرور قوئلرین حزب توده اطرافیندا کوتله وی شکیلده بیرلشمک، اونا رغبت بسلیمک میلی نین آرتماسینا مانع اولوردو. همین دورده سید جعفر پیشه وری حزب توده ده دموکراتیک روحون اولماسیندان، سولجولوق دوشونجه سی نین اونو بورودوگوندن و خلقی اوز آرخاسینجا آپارماق امک انیدان اوزاق دوشوگوندن ناراحت اولوب، شکایت لهنیردی. حزب تودهنین یارادیلماسیندا، اونون ایلک دور فعالیتنده بؤیوک زحمتی، تشکیل تچی لیگی اولموش سید جعفر پیشه وری، اونون سلاح داش لاری حزب بین خطر کتینده کی اگینتی و قصور لاری گوروب اونو آذربایجان خلقی نین درد لرینه علاج انده بیلیمه جگینی یقین - لشدیردیکدن سونرا آذربایجان دا فعالیت گؤسترن «آذربایجان جمعیتی»، «دموکراسی اوجاغی»، «آزادلیق جبهه سی»، «ضد فاشیست جمعیت»، «کارگر و زحمتکش لرین اتحادیه سی» و سایر تشکیلات و جمعیت لرده فعالیت گؤسترن ملی قوئلرین قاباقجیل دسته - لرینه منسوب اولان آدم لاری دا دوشوندوروردو. آذربایجان دموکرات فرقه سی نین یارادیلما سی ایده سینی خارجین قویروغونا باغلاماق ایسته ین لرین ان بؤیوک تحریف و قباحتی اوندادیر کی، اونلار همین دورده آذربایجان داکی رنال وضعیت، بورا داکی انسان - لارین آرزو و ایستکلرینی کؤلگه ده قویوب، تأثیر اندیجی عامل لری حلّ اندیجی سبب کیمی گؤسترمگه چالیشیر لار. آذربایجان دموکرات فرقه سینه و «21 آذر»ه آچیق دشمن مناسبت بسلیم لرله یاناشی، بعضی مؤلفلر باش وئرین لرین تام مضمون نو دوزگون قیمت لندیره بیلیمه دیک لریندن، جدی یانلیش لارا یول وئریرلر. البته حزب توده کیمی، آذربایجان دموکرات فرقه سی نین یار انماسیندا و فعالیتنده، انله جه ده آذربایجان ملی حکومتی نین مغلوبیتنده شوروی نین «بارماغینی» انکار اتمک اولماز (بونو چوخ ساییلی سندلر ده ثبوت اندیر). لاکن 1324 - 1325 نجی ایل لرده جنوب داکی ملی آزادلیق حرکاتینی بوتوولوکده شوروی نین آدینا چیخماق، اورا داکی حادثه لرین آنجاق خارجی «نسخه» ایله یار اندیغینی سؤیلمک ان آزی انصاف سیز لیک دیر، حرکاتدا خلقین رولونو انکار اتمگه گؤسترین بئرسیز جهددیر.

سون ایل لرده تاریخچی عالم جمیل حسنلی نین آرشیو سندلری اساسیندا یازیلیمیش اثر لری، انله جه ده آذربایجان دا، ایران دا، آمریکا و غربی اوروپا اولکلرینده چاپ اولونموش کتاب لار، سندلر توپلوسو، خاطره و یازی لار 1324 - 1325 نجی ایل لرده جنوبی آذربایجان داکی خلق حرکاتی نین ماهیتینی و حرکت و نریجی قوئلرین منبعینی دوزگون معین لشدیرمکده و کؤلگه لی مسأللری آیدین لشدیرماقدا بو موضوع ایله مشغول اولان تدقیقاتچی لار، او جمله دن بیزه اهمیتلی یاردیم گؤستر میشدیر.

آذربایجان دموکرات فرقه‌سینین یاراناسی عرفه‌سینده

آذربایجان‌دا اجتماعی - اقتصادی وضعیت

20 نجی ایل‌لرین اورتالاریندا جنوبی آذربایجان‌دا ملی روحلو، آیدین مراملی، مختلف طبقاتلی، فرقلی باخیش‌لاری اؤز سیراسینا توپلاماگی باچاران کوتلمنی واحد هدفه یؤنه- لتمک قابلیتینده اولان بیر تشکیلاتا بؤیوک احتیاج دویولوردو. نه حزب توده، نه ده یوخاریدا آدلارینی چکدیگیمیز جمعیت‌لر، تشکیلات و بیرلیکلر بو احتیاجی یتهرینجه تأمین انده بیلمیردی‌لر. اولکه واقعی اولراق ایکی یول آیریجیندا قالمیشدی. سید جعفر پیشهوری‌نین دندیگی کیمی: «یا موجود وضعیتله راضی‌لاشیب شرطسیز اولراق ارتجاعا تسلیم اولماق، یا دا خلقین ناراضی‌لیغینی و مبارزه روحیه‌سینی نظره آلیب، اونلاری تشکیلاتلاندیریب، ارتجاع قوه‌لرینه قارشی سفریر (بسیج) انتمک لازم ایدی. اوچونجو یول یوخ ایدی! 1320 نجی ایلدن 1324 نجو ایلین پاییزینادک کشمکش‌لی، مرگب و نتیجه- سیز مبارزه آذربایجان آزادیخواه‌لارینی یوردوغو حالدا، اونلارا واحد بیر تشکیلاتین ضرورتینی حس ائتدیرمیشدی» [39، ص. 26]. آذربایجان دموکرات فرقه‌سینین یارانماسی عرفه‌سینده آذربایجان‌دا تکجه اقتصادی وضعیت دگیل، سیاسی دوروم دا بیر چوخ جهتنن آغیر و مرگب ایدی. 1324 نجو ایلین اکین موسمینده چکیرتگملرین گؤرونمه‌میش شکیلده اکین ساحه‌لرینه هجومو و نتیجه‌ده حاصل اولاجاق تاخیلین و دیگر دنلی بیکی‌لرین زوالا معروض قالماسی تاخیل جهتنن اون‌سوز دا کورلوق چکن آذربایجان اهالی‌سینی داها آغیر امتحانا چکدی. آذربایجانا اوز وئریمیش گوزله‌نیملز طبیعی فلاکت تهرانی نه اینکه ناراحت ائتمیردی، عکسینه، آذربایجان‌دا آجلیق و قیت‌لیغی شدتلندیرمک اوچون مرکز بوتون واسطه‌لردن استفاده ائدیردی. بو حقه دولتین آدینا عنوانلنمیش چوخلو سایدا شکایت و عریضه‌لر مرکزی حکومت طرفیندن تبریزه گلیمیش سرلشکر جهانبانی‌نین باشچی‌لیق ائتدیگی نماینده هیأتینه تقدیم اولونموشدو [266، ص. 63]. خام-مالین و تکنیکی آوادانلیغین گئیریلمه‌سینه صنعی مانع‌لر تبریز، اورمیه، میان‌داب، خوی، اردبیل و سایر شهرلردهکی صنایع مؤسسه‌لری‌نین و کارگاه‌لارین باغلانماسینا سبب اولور و یا تام گوجو ایله ایشله‌یه بیلمه‌سینه امکان وئریمیردی. «پشمینه»، «بوستان»، «شایان» کیمی توخوجولوق کرخانالاری، «ایران گون - دری کرخاناسی» استحصالی داباندیرماق مجبوریتینده قالدی. همین دورده آذربایجان‌ین استانداری اولموش داور 1324 نجو ایلین

اردیبهشت‌بنده تهران‌دا کنجیریلن مطبوعاتی کونفرانسیندا اعتراف انتمگه مجبور اولموشدو کی، «اقتصادی بحران و ایش‌سیرلیگین باش وئر مەسی ایلە علاقه‌دار آذربایجان کرخانالارینا حکومت قطعی فیکیر وئر مەدی. عملی طرح‌لر حاضر لانیب تهرانا گؤندر یلسه ده، تأسف‌لر اولسون کی، هنج بیر جواب وئر یلمەدی» [198، 14 اردیبهشت 1324].

1324 نجو ایلین باهاریندا محمدرضا شاهین دستگی ایلە نخست وزیر وظیفه‌سینه گل‌میش محسن صدر (صدرا‌اشراف) اوز کابینه عضولری ایلە بیرلیکده شاهین قصرینده تشکیک اولونموش گوروشده اشتراک انتمیش، آذربایجان‌داکی وضعیت خصوصی مذاکره اولموشدور [99، صص. 145 - 148]. بو گوروشده آذربایجان‌داکی سیاسی دوروما قارشی تدبیرلر پاکتی حاضر لانمیشدی. بو تدبیرلردن بیرینجی‌سی بو اولدو کی، آذربایجان خلقینه قارشی غدارلیغی و شوونیست احوال - روحیه‌سی ایلە فرقله‌نن محتشمی تبریزه استاندار تعیین اندیلدی. محتشمی‌نین تبریزه گل‌یشی ایلە علاقه‌دار تبریزده و آذربایجانین دیگر یئرلرینده سیاسی وضعیت داها دا کسکین‌لشدی. دولت مأمورلاری‌نین، ژاندارم و پولیس قورم‌لری‌نین آزادلیق ایستهمین ملی قورم‌لره قارشی زوراک‌لیق و اوزباشینالیغی حدینی آشدی.

قاجارلار حاکمیتی دورونده ایرانین سای - سنجمه ولایت‌لری تبریز، اورمیه، اردبیل و سایر، پهلوی خاندانی دورونده مملکتین هر جهتدن گئری قالمیش اوچقارلارینا چنوریلیمیشدی. ایرانین مرکز شهرلرینده دمیر و شوسه یول‌لاری، تونل‌لر، بندرلر - بونلار هامیسی آذربایجان‌دان ایش دالینجا جنوبا اوز توتان‌لارین آغیر زحمت و امگی ایلە سالینمیش، تکمیل‌لشمیش و استفاده‌یه حاضر وضعیت‌ه گئیریلیمیشدی. مرحوم میرزا کوچک خان دمیش «تهران آباد اولماق اوچون بوتون ایران برباد اندیلیمیشدی» [137، ص. 34]. پهلوی حاکمیتی دورونده جنوبی آذربایجان‌داکی وضعیت اورهک آغریسی ایلە تصویر اندن سید جعفر پیشه‌وری «بیزی اوز حالیمیزا قویسون‌لار» ادلی مقاله‌سینده یازیردی: «آذربایجان تهران-دان بیر شئی ایسته‌ییر: اونو حالینا قویسون‌لار کفایت‌دیر. اونا امکان وئر سهر، اوز الی ایلە اوز ایش‌لرینی اداره انتسین، بسدیر. تهران بیزی فلک و مثل انتمیشدیر. گوز اچماغا یول وئر میر. خیردا ایش گورمک ایسته‌سک نفسیمیزی کسیر، ال - قولوموزو باغلا‌ییر. هر گون بیر اوغرونو استاندار، فرماندار عنوانی آلتیندا بویوک بیر چمدان وئر یپ اوستوموزه گؤندریر. تازا و ایتی بیر اولگوج ایلە مین دفعه‌ملره قیرخیلمیش باشیمیزی قیرخماقدان اوتامیرلار» [137، ص. 77].

1324 نجو ایلین باهاریندا و یابیندا جنوبی آذربایجان‌دا اجتماعی - سیاسی و اقتصادی وضعیتین آغیرلاشدیغی، یئنی چتین‌لیکلرین گون‌به‌گون اورتایا چیخدیغی بیر زماندا آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین یارادیلماسینا قارشی حزب توده رهبرلیگی‌نین بعضی دایرهلرینده یارانان قیسمانچلیق موجود وضعی داها دا مرکب‌لشدیریردی. حزب تودهنین، آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین یارانماسینا ایلک گون‌لرده مناسبتینی عکس آنتدیرن معلومات‌لارین بیرینده اوخویوروق: «جنوبی آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین یارانماسی استقامتینده آپاریلان ایش‌لردن تهران توده‌چی‌لری خبر توتموشدولار. اونلار بوتون واسطه-لرله بو ایشی پوزماغا چالیشیردی‌لار. مردادین اورتالاریندا حزب توده رهبرلریندن آرداشس آواننسیان، علی امیرخیزی و حسین نوری (فلسطین منشاء‌لی یهودی - ج. ح.) تبریزه گلدی‌لر. باش کونسول لا گوروشده آواننسیان بیلدیردی کی، حزب توده مرکزی کومیتة‌سی‌نین فیکرینجه، کند یئرلرینده مالک‌لره قارشی فعال چیخیش انتمگین وقتی آرتیق چاتمیشدی. بیر نچه گوندن سونرا تهران‌دان گل‌میش توده‌چی‌لر حزب تودهنین کندلی کومیتة‌لری نماینده‌لری‌نین مشاوره‌سینی گنجیردی‌لر و زنگین طبقه‌یه قارشی چیخیش انتمک بارمه گؤستریش وئردی‌لر» [18، ص. 110]. حزب تودهنین تبریزه گل‌میش رهبرلری طرفیندن وئر یلمیش بو گؤستریشین یئرلرده کی رنال وضعیتله (کندلرده کی سیاسی و روحیه وضعیتله) هنج جور تطبیق انتمه‌مەسی بیر طرفه قالسین، فرقه‌نین یارادیلماسی عرفه‌سینده عمله گلن بیلن قاتماقاریشیق‌لیق، ثابت‌لیگین پوزولماسی دولته و ارتجاع قورم‌لرینه فرقه‌نی قونداغینداجا بو غماغا گنیش امکان یارادیردی. آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین یارادیلماسی عرفه‌سینده سید جعفر پیشه‌وری‌نین بوتون یازی‌لاریندا و چیخیش‌لاریندا ثابت‌لیگین یارادیلماسی، قانون‌لارا رعایت اولونماسی، تحریک‌لره یول وئر یلمه‌مەسی، ملی قورم‌لره تمکین‌لی و صبرلی حرکت انتمک دونه - دونه توصیه

اولونوردو [137، صص. 36 – 37]. بنله بیر شرایطده آذربایجانا گلیمیش حزب توده نمایندهلری نین خلقی یئرسیز عصیانا قالدیرماق و مجلس شورای ملی نین (14 نجو مجلس) تریبونوندان حزب توده رهبری نین «قانا قان!» چاغریشی آذربایجانداکی سیاسی وضعیتی دشمنین خیرینه دگیشمگه امکان یارادیردی.

پیشهوری باشدا اولماقلا آذربایجان دموکرات فرقهسی منسوب لاری و فرقه نین یارادیلماسینی واجب سایان لار وار قوه ایله تیریزده و آذربایجاندا ثابتلیگی قورویوب ساخلاماغا چالیشدیق لاری بیر وقتده حزب توده نین تیریزه گلیمیش «کومیساری» - آرداشس آوانسیان و علی امیرخیزی توده عضولری و فعال لاری اولان رضا رضوان و میر ابو الفضل هاشمی نین باشچی لیغی آلتیندا بیر دسته سولجو توده چی نی یئرلی مالک لار علیه نه میتینگ تشکیل ائتمک اوچون لیقوان کندینه گؤندریر. لیقوانلی لار طرفیندن حمایت اولمایان سولچولار دؤیولوب، گزری قایتاریلیر. بونا جواب اولاراق توده چی «کومیسار» لار ایکی گون سونرا، 1324 نجو ایل مردادین 19 دا 100 نفر لیک بیر دسته ایله لیقوانا گلیب قانلی توقوشما تورهدیرلر. نتیجه ده 3 نفر توده چی و 3 نفر لیقوانلی، او جمله دن 90 یاشلی وارلی آغسقل حاجی احتشام، اونون بؤیوک اوغلو و نوکری قتله یئتیریلیر. حادثه دن استفاده ائدن «توده» عضولریندن بعضی لری تالان و اوغورلوغا ال ائماقدان دا چکیمیرلر. بو حقه موجود رسمی و باشقا یازی لاردان آیدین اولور کی، حاجی احتشام زنگین مالک اولسا دا، بیر سیرا مسأللرده، او جمله دن شمال نفتی نین روس لارا وئرلمه - سینده و 14 نجو مجلس سنجکی لرینده تهرانداکی مرتجع لرین علیه نه اولان قطبدا دایانمیشدی. لیقوانداکی یئرسیز قانلی حادثه نی تورتمکله کفایت لنمیه ن آوانسیان و امیرخیزی لیقواندا هلاک اولان لارین دفنی ایله باغلی اعتراض علامتی اولاراق تیریزده بازار - دوکانین باغلا دیلماسینا و اهالی نین کوچلره تۆکولمه سینه جهد ائتمیش لر [39]، [18، صص. 110 – 111].

لیقوانداکی حادثه نی شیشیریب آز قالا بین الملل بیر ترورا چئویرمگه چالیشان تهران حاکم دایرملری حادثه نی تحقیق ائتمک اوچون سر تیب جهانبانی نین باشچی لیغی آلتیندا خصوصی بیر استنطاق کومیسو نو نو تیریزه گؤندردی.

آذربایجان دموکرات فرقه سی نین یارانماسی عرفه سینده لیقوان کندینده نوره دیلمیش قتل حادثه سی، غارت و تالان لار حزب توده یه، اونون تیریز تشکیلاتینا آغیر ضربه اولماقدان علاوه، اونون آذربایجانداکی فعالیتینه کؤلگه سالدی. لیقوان حادثه سیندن چوخ جدی ناراحات اولان سید جعفر پیشهوری بو حادثه نی قیمتلندیررکن گؤستر میشدیر کی، خلقی کوتله یی ایشلره حاضر لایان بیر تشکیلاتین یوروش اندیب، اورادا یارانمیش مسأله نی گوج ایله حل ائتمه سی دوزگون بیر سیاست دگیلیدی. بو موجود مسأله نی حل ائتمک عوضینه حزب توده اوچون یئی مسأللر اورتایا چیخار تمیشدی. لیقوانداکی قانلی حادثه - نین اشتراکچی سی اولموش هاشمی 1381 نجی ایله نشر ائندیردیگی خاطر ملرده سید جعفر پیشهوری یه استئناده نده رک یازیر: «او، (پیشهوری) بو ایشده سردرد کومیته سینیه گناهکار حساب اندیب دندی: بو ایشین بیزه هنج بیر دخلی یوخدور. هاشمی و اونون «قویروق لاری» لیقوانا اینک آلورینه گندیب بو حادثه نی قصدا تورتمیش لر» [171]، صص. 34 – 35].

بنله لیکله تهرانین آذربایجانداکی مأمور لاری، یئرلی ارتجاع قوه لری، توده نین یئرسیز و وقتسیز چاغریشینی اجرا ائتمک ایستیه ن لر آذربایجاندا، خصوصاً تیریزده آذربایجان دموکرات فرقه سی نین یارادیلماسی نین قاباغینی آلماغا جهد ائتمیش لر. 1320 - 1324 نجو ایللرده آذربایجاندا ملی اویانیش، ساوادلی، مبارزه میدان لاریندا برکیمیش وطن پرور ضیالی لارین حرکتا قوشولماغی شمالی آذربایجان دان شوروی اوردوسو سیراسیندا جنوبا گلن لرین معنوی قارداشلیق یاردیمی، انلهجه ده همین دورون تاریخی شرایطی ملی مراملی یئی سیاسی بیر تشکیلاتین - آذربایجان دموکرات فرقه سی نین یارادیلماسینا امکان و شرایط یاراتدی.

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی نین یارادیلماسی

«آذربایجان دموکرات فرقه‌سی نین تشکیلی ایله آذربایجان خلق نین

انقلابی مبارزه تاریخینده یئنی بیر دور اچیلدی».

12 شهریور 1324 نجو ایل

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی نین خلقه مراجعتیندن

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی نین یارادیلماسی عرفه‌سینده اهالی نین آذربایجان داکا اجتماعی - اقتصادی وضعیتینن آغیرلیغی، ایش سیزلیک، باهالیق، دولت مأمورلاری نین، خصوصاً امنیه قوه‌لری نین زوراکلیغی، اوزباشینالیغی و یرسیر تعقیبلری حقه شاه، نخست‌وزیره، مجلسه سای سیز - حساب سیز عریضه، شکایت و مراجعتلری جواب سیز قالیردی. «خلق نخست‌وزیر بیاتا مراجعت ائتمیشدی. نخست‌وزیر بیات ایسه بونون مقابلینده دئمیشدی: «من رادیو واسطه‌سی ایله خلقه مراجعت ائتمیشم. خلق عریضه و تلقراف واسطه‌سی ایله اوزونه آرتیق زحمت و نرهمسین». سونراکی نخست‌وزیر صدر ایسه بیلدیرمیشدی: «بیر تلقراف اولماسین مین تلقراف اولسون، من بو کیمی بوش سوزلره جواب بنله و نرهمیه‌جگم» [137، ص. 32].

بنله‌لیکله، 20 نجی ایل لرین اورتالاریندا جنوبی آذربایجان داکا اقتصادی و اجتماعی وضعیت، گوروندوگو کیمی، حددن آرتیق آغیر و دوزولمز ایدی. بنله بیر شرایطه یوخاریدا حقیقده بحث ائدیگیمیز تشکیلات و جمعیتلرده وطنین آزادلیق و قورتولوش اوغوروندا مبارزه آپاران لارین قاباقجیل دسته‌سی، خصوصاً آجیق فیکیرلی ضیالی لار رژیمه قارشى واحد و ملی مراملی بیر تشکیلاتین یارادیلماسینا احتیاج دویوردولار. بو مقصدله شاه رژیمینه قارشى آغیر مبارزه یولو کئچمیش بیر نچه نفر عمرنون 10 ایلینی شاه زندانیندا کئچیرمیش و همین ایل‌لرده تهراندا یاشایان سید جعفر پیشه‌وری ایله مصلحت‌اشمگه گئندی لر. سید جعفر پیشه‌وری اوزو بو حقه یازی: «... خلقین الی ایله ایسه باشلاماق، خلقین یومروغونون گوجو ایله آزادلیغی تأمین ائتمک - بو شعار لا من تبریز آزاخوئه لاری نین تکلیفی اوزره تهراندان آذربایجانا حرکت ائتدیم» [137، ص. 32].

سید جعفر پیشه‌وری تهران داکا فعالیتی دورونده بورادا یاشایان آذربایجانچی قوه‌لری «آزیر» غزنتی و یارادیجی لاریندان بیری اولدوغو «آزادلیق جبهه‌سی» اطرافینا توپلایا بیلیمیشدی.¹ تبریزله یاناشی تهران داکا آذربایجانچی دسته ده موجود شرایطه چپخیش یولونو خلقی واحد هدفه یونملده بیلن ملی مراملی یئنی بیر تشکیلاتین یارانماسیندا گوروردو [92]. هله 1322 نجی ایلین پاییزیندا 14 نجو مجلسین انتخاباتیندا تبریزدن کاندیدا اولان پیشه‌وری بیر نچه دفعه آذربایجانا گلمیش و دمک اولار کی، آذربایجانى باشدان - ایغا گزمیش، اولکمنین و خلقین احتیاج لاری ایله یاخیندان تانیش اولموشدو. او، «قصر قاجار» زندانیندا یاتاندا دا، کاشاندا سورگونده اولاندا دا، تهراندا یاشایاندا دا هنج وقت آذربایجان لا علاقهمینی کسمه‌دیگینی اوز یازی و خاطرملرینده دونه - دونه قید ائدیر. آذربایجان دموکرات فرقه‌سی نین یارادیلماسی عرفه‌سینده تبریزله یاناشی اورمیه، اردبیل، سراب، خالخال، زنجان، مرند، خوی، مراغا، اهر و دیگر بولگه‌لرده اولان سید جعفر پیشه‌وری یئرلردهکی سیاسی وضعیتله، خلقین گذرانی، ایستک و آرزوسو ایله بیر داها یاخیندان تانیش اولدوغونان سونرا تشکیلاتلانمانین مبارزه نین گوندمینده دردوغونا شبیه ائتمه‌دی. او، تاریخین و نردیگی فرصتدن دوزگون و باجاریقلا استفاده ائتمگین اهمیتینی قید ائدیرک «آیری بیر یول بوخورد» ادلی مقاله‌سینده یازیردی کی، «فرصتدن استفاده ائده بیلیمک اوزو بویوک استعداد و لیاقت ایسته‌بیر. بیز فرصتی الدن و نرهمگه

¹ - بو حقه دوکتور سلام الله جاویدین خاطرله‌رینده بحث اولونور.

راضی اولا بیلیمریک» [92، ص. 219]. زمان، مکان و تاریخی شرایطین وئردیگی امکندان استفاده اندن جنوبی آذربایجانداکی ملی قوئلر 1324 نجو ایل شهر یورین 12 ده آذربایجان دموکرات فرقهسی نین یارانیدیغینی «آذربایجان دموکرات فرقهسی نین مراجعتنامهسی» ادلی تاریخی سندله بیان ائتدی لر [137، صص. 1-12].

آذربایجان دموکرات فرقهسی نین یارانماسی و ملی حکومتین قورولماسینی شرح ائتمزدن اول، 1320 - 1325 نجی ایل لرده جنوبی آذربایجانداکی خلق حرکاتی ایله باغلی شوروی عاملی اوزهرینده دایانماق ضروری و قاجیلماز دیر.

ایکینجی جهان ساواشی باشلانیدیی زماندان (شهریور 1318) اعتباراً بالتیکیانی اولکلر، انلهجه ده «بولونموش خلق لر» بین طالعی بهانه اندیلهرک غربی بلاروس، غربی اوکراین و بسارابی ضبط اندیلدیکن سونرا (سونونجو موافق جمهوری لرینه بیرلشدیریلدی) استالینین اشغالچی نقشه لرینده نوبتی هدف کیمی جنوبی آذربایجان خصوصی یئرلردن بیرینی توتوردو. ایرانداکی شوروی جاسوس لاری بوراداکی وضعیت حقیقده لازمی معلوماتی وقت آسیری مسکو شهرینه چاتدیریردی. استالین جنوبدا اوز ملی، انسانی حقوق لاری اوغروندا مبارزه قاتیلماق اوچون حاضر اولان اجتماعی - سیاسی قوئلرین موجودلوغوندا خبردار ایدی. اونو معلوماتلان دیرماقدا میر جعفر باقروفون خصوصی رولو قید اولونمالی دیر.

شوروی اوردوسونون ایرانین شمالینا داخل اولماسی، رضا شاهین حاکمیتدن گنتمه - سی، جنوبی آذربایجانداکی وطن پرور ضیالی لارین ملی دیرچهلش یولوندا فعالیتله باشلاماسی، عین زماندا شمالداکی قارداش لارلا، هموطن لرله یاخین لیغا جان آتماسی و بونا گوجلو میلیون اولماسی (ایرانداکی شوروی عاملی آرتیق بونا منسوب شرایط یارادیردی) استالینین جنوب حقیقده دوشونولموش گیزلی نقشه لرینه تام جواب وئیریدی. قیزیل اوردونون ایرانا یئزیدیلیمه سی ایله عین زماندا استالین طرفیندن او وقتکی شوروی آذربایجان، میر جعفر باقروف باشدا اولماقلا اونون رهبر حزب و دولت ایشچیلری، ضیالی لاری، نظامی قوللوقچولاری و سایر اوزهرینه فوق العاده و صلاحیتلی بیر مأموریت - جنوبی آذربایجاندا ملی - مدنی و سیاسی دیرچهلش یارديم وظيفه سی ده قویولدو. 1320 نجی ایل مه رین 20 سیندن تبریزده آذری تورکجه سینده «وطن یولوندا»، اورمیهده ایسه «قیزیل عسگر» غزنتلری نشره باشلادی (رسماً هر ایکی غزنت شوروی اوردوسونداکی آذربایجانلی افسر و عسگر لر، اصلینده ایسه محض عرب الفباسیندا اولماقلا یئرلی اهالی اوچون نظرده توتولموشدو). تقریباً عین وقتده (مه رین آخر لاریندا) آذربایجان اوپرا و بالت تئاتری نین و مختلف موسیقی دستهلری نین قاسترول لاری و هر بیر ی ملی حس لره گوجلو تکان وئرن بو کیمی اونلارلا دیگر تدبیر لر ملی او یانیشدا مهم رول او یانمیشدیر. یوخاریدا آدی چکیلن «آذربایجان» غزنتینه گؤستریلن یارديم، ملی روحلو ضیالی لارین تشویق اولونماسی، گنج یازچی لارین استقامت لندیریلیمه سی و سایر، آذربایجان - بین جنوبو اوچون او زمان سون درجه اهمیتلی تشبث لر ایدی. بو ایش لر آذربایجاندا سید جعفر پیشه موری نین باشچی لیغی ایله اشاغیدا قید اندیلیمک آذربایجان ملی حکومتین یارادیلیماسیندان (21 آذر 1324 نجو ایل) سونرا داها گنیش وسعت آلمیشدی.

1324 نجو ایلین یابیندا جنوبی آذربایجاندا ملی فرقه نین یارادیلیماسی ضرورتی میدانا گلدیکده بو ایش بیر «... نجه کاندیدا ایچری سیندن سید جعفر پیشه موری یه حواله اندیلدی. مسأله ایله باغلی او، مرداد آییندا باکی دا اولموش، بورادا تشکیلاتین آدی و مرانامه سی لایحه سی نین مذاکره سی کنچیریلیمیش و بگنیلیمیشدی». [18، ص. 104]. آرشیو سندلرینده کی یازی لارا اینناساق، قارداش لیک باخیمیندان بونا طبیعی باخماق اولار، لاکن پرده آرخاسیندا کرملین جنوبا نسبت بزه کلی دوشونجه لری مقابلینده بو مصلحت لشمه ده کی یانلیش لیک خصوصی قید اولونمالی دیر.

شوروی آذربایجان و اسطه چی اولماقلا شوروی نین یارديمی ایله جنوبی آذربایجاندا فوق العاده مهم حادثه لره حاضر لیک ایش لر ی گن دیردی. او زمانکی شرایطده جنوبدا ملی آزاد لیک حرکاتی نین زیروه سینده دوغرو یولدا شوروی نین یارديمیندان و شمالدا کی شورا رهبر لیگی نین مصلحت لریندن - زمانین و طالعی وئردیگی نادر شانس دان استفاده اولونماسی، شکس یز، مقبول حرکت ایدی. بیر ده اونا گؤره مقبول ایدی کی، بوتون مصلحت لشمه لر و یارديم لار جنوب لارا دوست - دوغما اولان شمال لی هموطن لرین الی

ایله اندیلیردی. تمناسیز اندیلن بو قارداش یاردیم لاریندان امتناع اوزو بویوک و باغیشلانماز یانلیشلیق اولاردی. بونونلا یاناشی، خصوصی و ورغولانمالی دیر کی، شورونین حرکتی اوز ایستدیگی مجرایا یؤنهلمک جهدلرینه باخمایاراق، 1320 – 1325 نجی ایل لرحرکاتی جنوبی آذربایجانین اوز اجتماعی - سیاسی زمینه سینده یارانیب انکشاف ائتمیش و حرکاتین رهبری سید جعفر پیشهوری اولدن آخردک اوز مستقل لیگینی چوخ چتین لیکله ده اولسا، قورویوب ساخلاماغا چالیشمیشدی. سید جعفر پیشهوری ده بعضاً «مصلحت و گوروش لری» قبول اندیب، لاکن، اوز دوشونجه سی ایله حرکت ائتمگی داها اوستون توتوب. بو حال شوروی رهبرلیگینه بللی اولدوغوندان او، تضییق لره معروض قالیر و چوخ وقت ایزله نیلیردی. خسرو معتضد اوزونون «شاه اوردوسونون اورمگی» «قلب ارتش شاه» کتابیندا 1324 – 1325 نجی ایل لرده سید جعفر پیشهوری ایله ایشله ن لرین اعتراف لارینا اساسلا نیب یازیر کی، «... تبریزده کی شوروی کونسولو کراسنیک جناب لاری نین گؤستریشی ایله شوروی خفیه سی نین تبریزده کی نماینده سی واسطه سی ایله پیشهوری نین ایش او تاغینا و ائوینه مخفی سس یازان دستگاه (ضبط صوت) قویولموشدور. پیشهوری اوزه بونو حس ائندیگیندن بعضی جدی و حساس صحبت لری اوز همکار لاری ایله یا کاغاذ اوزهرینده یازماقلا و یا اوتاقدان کناردا آپاریردی» [129، صص. 444 – 445].

آذربایجان دمورات فرقه سی نین یارادیلما سی، فعالیتی و «21 اذر» نهضتی ایله باغلی شوروی عاملی اوزهرینده دایناماغا اونا گوره احتیاج واردیر کی، سون 50 ایل عرضینده جنوبی آذربایجان داکی 1320 – 1325 نجی ایل لر ملی آزادلیق حرکاتی حقیقنده کی حقیقت لر هم ایران دا، هم کنچمیش شوروی ده (حتا مستقل آذربایجان جمهوری سینده)، هم ده غریبه رنال حقیقت لر بعضاً شیهه آلتینا سالی نیر و اونا مختلف چالار لاردا رنگ لر و نر یلیر. بعضاً جنوب داکی حرکاتین شوروی رهبرلیگی نین گؤستریشی و ایران داکی شوروی اوردوسونون گوجو ایله یاراندیگی، حرکاتین رهبر لری، او جمله دن سید جعفر پیشهوری - نین آنجاق شوروی نین دیکته سی ایله حرکت ائندیگی سؤیله نیلیر. حقیقت دن اوزاق اولان و بیر چوخ حالدا بهتان کاراکتری داشییان بو نظریه لرین صاحب لری هر شنیدن اول 1320 – 1325 نجی ایل لرده جنوب داکی خلق حرکاتی نین رنال مضمونوندان، حرکات ا عاید سندلر و حادثه لر دن یا خبر سیزدی لر و یا هر هانسی بدخواهین سفارشی، سطحی مطالعه و دوشونجه ایله حکم و نر یلر لر. حوشبخت لیک دن سون ایل لرده کنچمیش شوروی ده آشکار لیغا یول و نر یلمه سی، مخفی آرشیولرین اچیلما سی ایله باغلی جنوبی آذربایجان داکی شوروی عاملی نین حل ائدیجی یوخ، تأثیر ائدیجی مقام لارینا عاید بیر سیرا واقعیت لر و سندلر ایشیق اوزو گوره بیلدی.

1320 – 1325 نجی ایل لرده جنوبی آذربایجان داکی خلق حرکاتیندا، خصوصاً «21 اذر» نهضتینده و ملی حکومتین فعالیتینده شوروی عاملی ایله علاقه لی بعضی حقیقت لری انکار ائتمک ده مومکون دگیل. لاکن آیری - آیری عامل لری و حادثه لری عمومی - لشدیرمک، خلقین مبارزه تاریخینی باشدان - اباغا لکه لمک انصاف سیزلیق، عدالت سیزلیک و غیر علمی لیک دن باشقا بیر شئی دگیل دیر. تعجب لو جهت اودور کی، بو ایشی تکجه حرکاتی اوزاقدان سیر ائدن لر دگیل، حرکاتدا رهبر وظیفه ده اولموش دؤنوک لر ده اندیر لر [166].

بوتون اجتماعی حرکات لاردا اولدوغو کیمی 1320 – 1325 نجی ایل لرده جنوبی آذربایجان دا باش و نر میش خلق حرکاتی دا تام ایدنال، قصور سوز و عنیت لر دن خالی دگیل دیر.¹ بونلارین بیر چوخونون همین دورون تاریخی شرابطی، زمان، مکان و دیگر عامل لر له باغلی اولماسینا شک یوخدور. لاکن بونلار عین زماندا ملی زمینه اساسیندا یارانمیش حرکاتین خلقی لیگینه، ملی آزادلیغین ماهیتینه کؤلگه سالان مال دیر.

«12 شهر یور» مراجعتی

جنوب داکی 1324 – 1325 نجی ایل لرده کی ملی آزادلیق مبارزه سی تاریخینه «12

¹ - بو حقه ده سونرا کی صفحه لرده بحث اولونجاقدیر.

شهریور مرجعنامه‌سی» کیمی داخل اولان بو سند، اصلینده، بئنی یارانان آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین فعالیت پروقرامی ایدی. مراجعنامه‌نی امضالایان لارین (77 نفر) چوخو ستارخان (1285-1290) و خیابانی حرکاتی‌نین (1299) اشترکچی لاری و یا اونلارین اولاد و قوهوم لاری ایدی [136]. مراجعنامه 3 بولومدن عبارت ایدی: فرقه‌نین یارادیلماسینی ضروری ائندن عامل‌لر؛ فرقه‌نین شعار لاری؛ مراجعتی ائندن لرین امضاسی. مراجعته دنیانین بین‌الملل وضعیتینی شرح ائدیلدیکن سونرا ایالت و ولایت انجمن‌لرینه فعالیت اوچون اجازه وئرلمه‌سی ایرملی سورولور. مراجعته انجمن‌لرین تازا بیر فیکیر اولمادیغی و اونون «ملی اختیارات و فدراسیون اصولونو سطحی و ساده» فورمو اولدوغو قید ائدیلمیش و دولتن انجمن‌لرین فعالیتیه باشلاماسینا اجازه وئرلمه‌سی طلب اولونور. «بیز ایستهبیریک کی، ایرانین استقلالیتینی و تمامیتینی حفظ ائتمکله برابر، اوز داخلی ایش‌لریمیزی اداره ائتمکده مختار و آزاد اولاق» [137، ص. 5]. فرقه‌نین یارادیلماسی ایله بئنی بیر دورون باشلادیغی اعلان اولونور. مراجعته بیلدیریلیر کی، آلمان فاشیزمی‌نین مغلوبیتی ایله باغلی بیر ملتین باشقا بیر ملت اوز مرینده آغالیغینا سون قویماق وقتینی چاتدیغی بیر زماندا، آذربایجان خلقی‌نین آزادلیق مبارز مسینه رهبرلیک ائتمک اوچون محکم و انتظاملی بیر تشکیلاتا احتیاج اولدوغونان آذربایجان دموکرات فرقه‌سی بو احتیاجدان دوغولموش بیر تشکیلاتدیر [137، ص. 6]. مراجعته آذربایجان دموکرات فرقه‌سی طبقاتی مبارزمنی قبول ائتمه‌دن، بوتون وطن‌پرور ملی قوملری فرقه اطرافیندا آذربایجانین آزادلیغی و حقوق لاری اوغروندا بیرلشمگه چاغیریر. بو چاغیریشلا علاقه‌دار آذربایجان دموکرات فرقه‌سی اشاغیداکی طلبلری (12) شعاری) ایرملی سورور. همین طلبلرین قیسا مضمونو بئله‌دیر:

- ایرانین اقتصادیات و بوتولوگو ساخلانیماقلا آذربایجانا داخلی آزادلیق و مختاریتین وئرلمه‌سینی،

- ایالت و ولایت انجمن‌لرینه دموکراتیک سئچکی‌لرین باشلانماسینی؛
- آذربایجان مکتبلرینده اوچ کلاس قدر درس‌لرین آنجاق آذربایجان دیلینده آپاریلماسی، سونراکی کلاس‌لاردا تدریس آنا دیلی ایله برابر فارس دیلینده آپاریلسین و ملی دارالفنونون آچیلماسینا سعی ائدلسین؛

- صناعی انکشاف ائتدیرمک، ال و ماشین صناعینی گنیشلندیرمک، بئنی صنایع مؤسسملری یاراتماق، ایش‌سوزلیگین آرادان گوتورولمه‌سینه چالیشماق؛
داخلی و خارجی تجارتین انکشافی و بو ساحه‌یه مرکزی دولت طرفیندن توره‌دیلن صنعی مانع‌لرین آرادان قالدیریلماسی؛

- آذربایجان شهرلری‌نین آبادلاشدیریلماسی و بونون اوچون شهر انجمن‌لری‌نین مستقل فعالیتیه میدان وئریمک، تبریزین آبادلاشدیریلماسینا و سو تهیزاتی‌نین یاخشی-لاشدیریلماسینا چالیشماق؛

- کندلرین احتیاج‌لارینی تأمین ائتمک اوچون اساسلی آدیم‌لار گوتورولسون، ارباب - کندلی مناسبت‌لری نظاما سالینسین، بئرسیز وئرگی‌لر لغو ائدلسین، خالص‌لرین و آذربایجان‌دان قاچان مالک‌لرین تورپاق لاری عوض‌سوز اولراق کندلی‌لر آراسیندا بولوشدورولسون، کندلی‌لر تورپاق و اکین وسایطلری ایله تأمین ائدلسین؛

- آذربایجان اوچون بویوک فلاکت اولان ایش‌سوزلیگین قاباغینی آلماق اوچون تأثیرلی تدبیرلر لایحه‌سی حاضر لئتماق و اجرا ائتمک، کارگاه، کرخانا، تجارت، اکینچی‌لیک، یول‌لارین چکیلشی او درجه‌ده سرعئندیریلمه‌دیر کی، ایش‌سوزلرین ایشله تأمین اولونماسینا کؤمک گؤسترسین؛

- مجلسه سئچکی‌لر آزاد و دموکراتیک قایدادا کئچیریلسین، آذربایجان اهالی‌سی‌نین سایینا گؤره نماینده‌لرین هنج اولماسا اوچه بیری آذربایجان‌دان اولمالی‌دیر، حالبوکی، آذربایجانا جمعی 20 بئردن آرتیق وئرلمیر؛

- آذربایجان‌دان توپلانان وئرگی‌لرین یاری‌دان چوخو آذربایجانین احتیاج‌لارینا صرف اولونسون و غیرمستقیم وئرگی‌لر اهمیتلی درجه‌ده آزادلسین؛

- آذربایجان دموکرات فرقه‌سی بوتون دموکراتیک دولت‌لرله یاخشی مناسبتین یارادیلماسینی ایستهبیر، بو ایشه مانع اولان شخص‌لر دولت ایش‌لریندن کنارلاشدیریلسین و اونلارین اجتماعی و سیاسی فعالیت‌لرینه میدان وئرلمه‌سین.

مراجعتین آخربیندا اونو امضالایان لار امین اولدوق لارینی بیلدیریرلر کی، ایستر داخلدهکی و ایسترسه ده خارجهکی وطن سنور آذربایجانلی لار بو مقدس مقصدده چاتمقادا اونلارلا همرای اولاجاق لار. «بیز اول اوز انومیز اولان آذربایجان دان باشلابیریق و اینتیریق کی، آذربایجانین اصلاح و ترقیسی طبیعی اولراق ایرانین ترقیسی سبب اولاجاقیر و وطنیمیز بو واسطه ایله قولدورلارین و مرتجعترین چنگلریندن نجات تاپاجاقیر» [137، ص. 10].

مراجعتدن آیدین گورونور کی آذربایجان دموکرات فرقهسی یارانیدیگی گوندن ایرانین اراضی بوتولوگو داخلینده انجمنلرین فعالیتینه امکان وئریمک چرچوواسیندا آذربایجانا مختاریت ایسته میشدی. مراجعتده مختاریتین فدراتیو دولت سویهسینه قالدیریلماسی آرزولانیر، بیر سیرا چوخملتلی دموکراتیک اولکلرده ملتلرین فدراتیو دولت سیستمینده یاشادیریق لاری قید اولونور. «... ملی اختیارات و فدراسیون اصولونو گوزلمهکله ملت-لرین تام فدرلری مملکتین مقدراتینی حل اتمک و دولت ایشلرینه مداخله ائتمگه موفق اولموش» [137، ص. 1]. ملتلرین اوز داخلی ایشلرینی اوزلرینین حل اتمگه مرکزی دولته ضربه اولاجاغینی ادعا ائندنلره جواب اولراق مراجعتده دنیلیبر کی، «... مشروطهخواهلیق جریانینی وجودا گتیرنلر و ایران قانون اساسی سینی یازانلار ایالت و ولایت انجمنلرینی ایرملی چکیب، چالیشمیش لار کی، بو واسطه ایله عموم ایران خلفینی مملکتین مقدراتینی تعیین ائتمکده شریک ائتسینلر. ... ایالت و ولایت انجمنلریندن سکوت ایله کنچیلیمسی ایران ملتلرینین اجتماعی حقوقدان محروم ائدیلمهسی دنمکدیر» [137، صص. 1 - 2]. داها سونرا مراجعتده گوستریلیبر کی، ایرانداکی رژیم بو مملکتده یاشایان ملتلرین حقوقونا حرمت ائتمهیب، اونلارا مختاریت وئریمهسه، اونلار «ظلم و فشاردان، یوخسوللوقدان و بیچارهلیکدن یخه قورتارا بیلیمه جکدر» [137، صص. 1 - 2].

بنلهلیکله، آذربایجان دموکرات فرقهسینین یارانماسی ایله باغلی مراجعت مختلف اجتماعی - سیاسی، اقتصادی و مدنی طلبلرله یاناشی، اولکده ایالت و ولایت انجمنلری - نین آزاد و مستقل فعالیتینه اجازه وئریمهسی طلبی، غیرفارس خلقلره مختاریت وئریمه - سی و یا فدراتیو دولت یارادیلماسی تکلیفی ایله تاماملانیر.

جنوبداکی حادثهلرین (1320 - 1324) جانی شاهی اولموش گورکملی عالم و ادبیاتشناس جعفر خندان اوزونون «اوغرلو یول» کتابیندا یازیر کی، 12 شهریور حادثهسی «... نهاینکی ایران مرتجعلرینی، حتا اونلارین خارجی هاوادلار لارینی دا بویوک تشویشه سالیر... یاشادیغیمیز عصرده باش وئرن انقلابلارین هامی سینا شرق اولکلری ایچری سینده بیرینجی دفعه جواب وئرن آذربایجان اولموشدور... او، بو دفعه داها متشکل بیر شکیلده اوز استقلالیتی اوغروندا مبارزه گیرمیشدی» [19، ص. 127]. داها سونرا مؤلف یازیر: «تبریز، خوی، رضائیه و باشقا شهرلرده دیوارلارا وورولان بو مراجعتنامهنی اوخوماق و دینلمک اوچون توپلانان آدم لارین سایینی معین لشدیریمک چوخ چتین ایدی. دموکراتیک مطبوعات درحال بو مراجعتنامه حقیقده معلومات وئریر، غزنتلرین چوخو اونون اساس یئرلرینی درج ائدیله» [19].

آذربایجان دموکرات فرقهسینین یارادیلماسی ایله باغلی رادیکال ملی طلبلرله مرکزی حکومت عوانلانان مراجعتنامه عموم ایراندا، او جمله دن آذربایجاندا ارتجاع قولملرینی غضبلاندیرمکله یاناشی، هم ده چاشدیرمیشدی. آذربایجانداکی حادثه لره رغبت گوسترن و «12 شهریور» مراجعتنامهسی حقه تهراندا و دیگر ایری شهرلرده معلومات وئرن غزنتلر دولت طرفیندن باغلانیلدی. ناشرلر تعقیب اولونماغا باشلانیدی. حتا ایش او یئره چاندی کی، تهراندا یئرلشن «بیرلشمیش مطبوعات شوراسی» 1324 نجو ایل شهریورین 25 ده ایران رژیمینین اوزباشینالیق و زوراکلیغی حقه لندنه متفق دولتلرین خارجی ایشلر وزیرلری شوراسینا شکایت تلقرامی ایله مراجعت ائتمک مجبوریتینده قالدی [203، 1324/6/30].

تهران رژیمینین و ارتجاع قولملرینین آذربایجانداکی حادثهلرین قاباغینی آلماق اوچون بوتون واسطه لره (ترور، حبس، تعقیب، آلماتا و سایر) ال اتماسینا باخمایراق، ملی، دموکراتیک و آزادلیق شعارلاری اطرافیندا گنیش کوتله نین بیرلشمهسی و مبارزه قوشولماسی نین قارشیمی آینا بیلیمدی.

1324 نجو ایل شهریورین 12 ده آذربایجان دموکرات فرقهسینین اساسینی قویان

گۆرکملی آذربایجانلی شخصیتلرین امضاسی ایله آذربایجان دموکرات فرقهسی نین یارادیلماسی حقهده مراجعتنامه ایله یئنی بیر سیاسی تشکیلاتین - آذربایجان دموکرات فرقه-سی نین یارادیلدیغی اعلان اولوندو.¹ آذربایجان دموکرات فرقهسی نین یارادیلماسیندا مشروطه انقلابی نین و شیخ محمد خیابانی حرکتی نین فعال لاری، انلهجه ده مشهور «53 نفر» نین نمایندملری یایخندان و فعال اشتراک انتمیش لر. بونلاردان حاجی عظیم خان، نظام الدوله رفیعی، مستشار الدوله، سید جعفر پیشهوری، نورالله یکانی، نعمت آقاولی صمصام، شیخ برهانی، علی فطرت، علی قهرمانی، تقی شاهین، طسوجلو جمالی، میرکاظم اعلمی، جعفر ادبی، میر عبدالحسین فائق و سایر بو کیمی مشروطه شخصیتلر حرکتیندا و خیابانی قیامیندا، رضا شاه دیکتاتورلوغو علیهینه آغیر و مشقتلی مبارزه بولو کنچمیش مشهور انسان لار ایدی لر [262، 1380، نومره 11، ص. 9]. فرقه نین یارادیلماسی و اونون مراجعتنامه سینده ایرملی سورولن مدعالار ایلك گوندن آز ادلیق تشنه-سی اولان بیر ملتین بوتون طبقه و زمرملری طرفیندن روح یوکسکلیگی ایله قارشی-لاندى. بونو فرقه نین رهبرلیگی آدینا آذربایجانین مختلف بؤلگه لریندن، مختلف پئشه صاحب لریندن: کارگر، کندلی، تاجر، مالک، ضیالی، روحانی و سایر، گلن چوخ ساییلی تلفرام و مکتوب لاردان بیر داها آیدین گۆرمک اولور [188، 191، شهر یور 1324].

فرقه نین یارادیلماسیندان 2 گون سونرا (14 شهر یور) نشره باشلایان «آذربایجان» غزنتی 50 ایلدن چوخ بو فرقه نین مرکزی اورقانی کیمی چاپ اولونموش و کوتلملری فرقه اطرافیندا توپلاماقدا، مرام و مقصدی دوغما دیلده اونلارا چاتدیرماقدا عوض سیز رول اوینامیشدی. [52]. «12 شهر یور» مراجعتنامه سیندن بیر هفته سونرا تبریزین «شیر و خورشید» تئاتری نین سالونوندا سید جعفر پیشهوری آذربایجان دموکرات فرقه سی نین تاسیسی و اونون شعار لاری ایله باغلی گنیش مضمونلو و احاطه لی نطق سؤیلمیشدی. 90 دقیقه لیک بو نطق اصلینده یئنی یارانان حزبین فعالیت پروقرامی نین مفصل شرحی ایدی [137، صص. 30 – 45]. آذربایجان و آذربایجان خلقی نین دنمک اولار کی، بوتون احتیاج و مسأله لرینه توخونان و اونلارا منطوقله آچیقلاما و نرن بو چیخیشین سونوندا سید جعفر پیشهوری دئییردی: «تکرار اندیرم: بیز ایرانین استقلالینا کاملاً علاقه-مندیک. اونون بیر قاریش تورپاغینی آیری بیر اولکهمه و نرکم فیکری ابدأ میداندا یوخدور. بیزیم ایستگیمیز قانون اساسی نین بیزه و نردیگی داخلی حق و مختاریتدن عبارتدیر. دیل مسأله سی ده بونون جزوی دیر» [137، ص. 45]. «آز ادلیغی و نرملر، آلالار» شعارینا شریک چیخان سید جعفر پیشهوری «... حقی آلماق شاید آسان بیر ایشدیر، اونو ساخلاماق شرطدیر»، - دنمکله خلقی آلیناجای آز ادلیغی الهه ساخلاماغی باچار ماغا چاغیریدی.

«12 شهر یور» مراجعتنامه سی ایله باراندیغینی اعلان ائدن آذربایجان دموکرات فرقه-سی نین سیرالارینا ایلك گوندن آخین باشلاندی [4، صص. 53 – 56]. بونون باشلیجا سببی ایل لردن بری ملی ظلم و اسارت آلتیندا یاشایان، حقوق لاری ال لریندن آلینمیش انسان لارین فرقه نین مراجعتینده کی مدعالاردا اوز ایستک و آرزولاری نین حیاتا کنچیریلمه سی ایشیغینی گۆرمه سی ایدی.

1324 نجو ایل شهر یورین 16 دا حزب توده نین آذربایجان ایالت تشکیلاتی گنیش کونفرانس چاغیردی. کونفرانسین گونده لیگینده بیر مسأله دوروردو: یئنی یارانمیش آذربایجان دموکرات فرقه سینده و «12 شهر یور» مراجعتنامه سینده کی مدعالارا مناسبت. کونفرانس اشتراکچی لاری نین چوخ بؤیوک اکثریتی آذربایجان دموکرات فرقه سی نین آذربایجان خلقی نین احتیاج لارینا و ملی ایستک و طلب لرینه دوزگون یاناشدیغینی قید ائتدیکن سونرا حزب توده آذربایجان تشکیلاتی رهبرلیک و تشکیلاتی جهتدن حزب توده ایله علاقه نی کسب، آذربایجان دموکرات فرقه سینده بیرلشدیگی (الحاق اولونوغو) حقهده قرار قبول اندیرلر. بو قراردان 5 گون سونرا، 1324 نجو ایل شهر یورین 21 ده حزب توده نین آذربایجان داکی بوتون تشکیلات لاری آذربایجان دموکرات فرقه سی نین سیرالارینا داخل اولدولار [188، 23 شهر یور 1324].

¹ - مراجعتنامه نی علم و مدنیت خادمی، اینجه صنعت نماینده لری، عدلیه وکیل لری، معلم لر، کارگر لر، کندلی لر، صنعتکارلار، استحصال مؤسسه صاحب لری، ایش آدم لاری و سایر امضالامیشلار.

1324 نجو ایل شهریورین 22 ده تبریزده آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین ایلک کونفرانسی چاغریلدی. کونفرانسا بوتون بؤلگه‌لردن فرقه فعال‌لاری، آغیر مبارزه یولو کئچمیش شخصلر دعوت اولونموشدولار. کونفرانسا آذربایجاندا و ایراندا سیاسی وضعیت مذاکره اندیلدیکن سونرا 11 نفردن عبارت مؤسسلر کمیته‌سی یارانندی و فرقه‌نین بیرینجی قورولتایینی چاغیرماق اونا حواله اندیلدی. حزب توده‌نین آذربایجان ایالت تشکیلاتی‌نین باشچی‌سی صادق پادگان، شورای متحده کارگران ایرانین آذربایجان اوزره صدری محمد بیریبا تمثیل انتدیکلری تشکیلاتلارین آدیندان بیانات و ندره‌ک آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین سیرالارینا داخل اولماق آرزولارینی بیلدیردی‌لر. ملی قوئلرین واحد هدفه دوغرو بیرلیگینی یاراتماق ایشینده بو حادثه چوخ اهمیتلی ایدی. کونفرانسا وطن و خلقین ملی آرزولاری ایله باغلی میرمه‌دی اعتمادین، علی فطرتین، بالاش آراوغلون، مدینه‌علی اکبرزاده‌نین (گلگون)، مظفر درفشانی‌نین، عاشیق حسین جوانین اوخودوغو شعرلر کونفرانسین ملی روحونو داها دا یوکسلتمیش اولدو. کونفرانسی یكدلیکله سید جعفر پیشه‌وری‌نی مؤسسلر کمیته‌سینه صدر، علی شبسترینی ایسه معاون سنجدی، قورولتایا حاضرلیق و قورولتایین چاغریلماسی ایشینی اونلارین باشچی-لیق انتدیگی کمیته‌یه تاپشیردی [136، ص. 22].

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین بیرینجی قورولتایی چوخ شوقلا حاضرلیقدان سونرا 1324 نجو ایل مه‌رین 10 دا تبریزده فردوسی سالونوندا کئچیریلدی و ایکی گون دوام انتدی. قورولتایدا آذربایجانین بوتون بؤلگه‌لریندن فرقه عضولری طرفیندن سئچلمیش 277 نفر نماینده اشتراک انتمیشدی. نماینده‌لر اجتماعی - اقتصادی وضعیتلرینه گوره بوتون طبقه و زمرلری تمثیل اندیردی‌لر [136، ص. 22]، [4، صص. 60 - 61]. قورولتای فرقه‌نین مرانامه و نظامنامه‌سینی قبول انتدی [140]. بیرینجی کونفرانساندا کئچن قیسا مدنده مؤسسلر کمیته‌سی‌نین فعالیتینه یوکسک قیمت و نریب، اولکده‌کی اجتماعی - سیاسی و اقتصادی وضعیتنی اطرافلی گؤتور - قوی انتدی. فرقه‌یه خلقین کوتله-وی آخینی ایله علاقه‌دار رژیم مأمورلارینی، ارتجاع قوئلری‌نین فعال لاشدیغی دا قید اولوندو. حتا قوام‌السلطنه کیمی مرتجع و حیل‌گر بیر آدامین الی ایله تهراندا «حزب دموکرات» آدلی آلترناتیو قوندارما تشکیلات یارادیلدی. مرتجع قوئلرین قوام‌پرست قانادی بو تشکیلات اطرافیندا توپلاندی.

آذربایجان‌داکی حرکتدا زراعت - کندلی مسأله‌سی‌نین اؤن پلاندا دوردوغونو باشا دوشن محمدرضا شاه 1324 نجو ایل مه‌رین 23 ده «رویتر» مخبری ایله مصاحبه‌سینه اولکده «عدالتلی» تورپاق اصلاحاتی آپارماق صحبتینی اورتایا گئیرمکله آذربایجان-داکی حرکتی بیر قدر ساکت‌لشدیرمک ایسته‌ییردی [188، 10 مه‌ر 1324]. هله رضا شاه وقتی اورمیه‌ده استاندار اولارکن اؤز غدارلیغی ایله آد قازانمیش مه‌دی فرخی محمدرضا شاه آذربایجانا استاندار گؤندرمک حقه‌ده امر و نریب. تبریزده «ثابت‌لیک» یاراتماق مقصدی ایله گلمیش مه‌دی فرخ بورادا ولکان کیمی یوسکورمگه حاضر اولان وضعیتنی گوروب گئری قابیلماق مجبوریتینده قالیر [188، 11 مه‌ر 1324]. مرتضی قلی بیات کیمی ضدآذربایجانچی و مرتجع بیر شخصین آذربایجانا استاندار گؤندریلمه‌سی ده بیر فایدا و نرمدی. سید جعفر پیشه‌وری‌نی صحبت اوچون کنار بیر ائوه [178، صص. 78 - 79؛ 177، ص. 308]. دعوت اندن بیات صحبتین تام نتیجه‌سیز قورتاریغینی اعتراف انتمیشدی. بوتون بونلار آذربایجان‌داکی خلق حرکتی‌نین یوکسه-لیشی قارشسی‌نیندا شاهین و تهران رژیم‌نین چاخناسمایا دوشمه‌سیندن خبر و نریردی. آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین بیرینجی قورولتایی اوزونون سون 6 نجی اجلاسیندا آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین مرکزی کمیته‌سی (42 نفر) و مرکزی تفتیش کمیته-سینی (12 نفر) سنجدی. قورولتای عین زماندا فرقه‌نین تاکتیک و استراتژی‌سینه عاید بیر سیرا دگرلی تکلیرلرین عملی فعالیتده نظره آلینماسینی مصلحت گوردو. بونونلا بیرلیکده بیرینجی قورولتای آذربایجان دموکرات فرقه‌سینی آذربایجان‌داکی خلق حرکتینا رهبرلیک اندهجک یگانه و صلاحیتلی تشکیلات کیمی رسمی‌لشدیرمیش اولدو. بیرینجی قورولتایین آذربایجان دموکرات فرقه‌سی تاریخینده اهمیتلی بئر توتماسی‌نین مهم سببلریندن بیر سیاسی بیر تشکیلات کیمی آذربایجان دموکرات فرقه‌سینی تصدیق اندیب، اونون مرانامه و نظامنامه‌سینی قبول انتمکدن علاوه، مبارزه‌یه قالمیش کوتله‌نی تشکیلاتلاندرماق ایدی.

قورولتای نماینده‌ملری‌نین سون سؤزو بو اولموشدو کی، «بیز ایران و آذربایجانین نجاتینی بو فرقه‌نین بایراغی آلتیندا گؤروروک. اونون مقدس شعار لارینی حیاتا کئچیرمک اوچون جانیمیز، مالیمیز و ناموسوموز ایله مبارزه ائده‌جیمیک» [137، ص. 89].

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی بیرینجی قورولتایی‌نین مدارکننده و قبول ائدلمیش مرانامه‌ده هنج بیر «ایسم»‌دن صحبت آچیلیر. پرولتار دیکتاتورلوغوندان، «بوتون اولکلرین پرولتار لاری بیرلشین!» عنعنوی کومونست شعار لاریندان و نه ده سوسیالیزم، کومونیزم‌دن، طبقاتی مبارزهدن آد بئله چکیلیر. قورولتای آذربایجان جامعه-سینی ملی آزادلیق و دموکراتیک طلبلر اطرافیندا باشلیجا هدفه دوغرو واحد جبهه‌ده بیرلشدیرمگی اوزو اوچون اساس استراتژی اولراق قبول ائتمیشدی. آذربایجان دموکرات فرقه‌سی لیدرلریندن اولان دوکتور سلام‌الله جاوید تهران‌دا کوتله‌وی متینق‌لردن بیرینده دئمیشدیر: «آذربایجان خلقی‌نین رهبرلری باشا دوشموش‌لر کی، بوتون طبقه‌لرین وحدتینی یاراتماق لازمدیر. ایستر کارگر اولسون، ایستر مالک، ایستر تجار اولسون، ایستر کندلی اولسون فرقی یوخدور، اونلارین دشمنی بیردیر» [199].

آذربایجان‌دا و ایران‌دا سیاسی وضعیتین کسکین‌لشمه‌سی، آذربایجان دموکرات فرقه-سینی بیرینجی قورولتایی عرفه‌سینده و قورولتای‌دان سونرا ملی قوئلرین داها آرتیق اویانیشیندا دقتی جلب ائده‌جک درجه‌ده عمله گلن دیرچهلش مرکزى دولتی داها آرتیق ناراحات ائتمگه باشلادی. دولت 15 نجی مجلس شورای ملی‌نین انتخابتینی تأخیره سالماق مجبوریتینده قالدی. او یاخشی بیلیردی کی، اگر بو شرایطده 15 نجی مجلسه انتخابات کئچیریلسنیدی، مجلس‌ده دموکراتیک قوئلرین مطلق اوستونلوگو شک‌سیز اولاجاقدی. 1324 نجو ایل پاییزیندا جنوبی آذربایجان‌دا سیاسی حادثه‌لرین استقامتلندیریلمه‌سینده، خلق کونگره‌سی‌نین چاغریلماسینا حاضرلیقدا و نهایت سلاخلی خلق کونول‌لورلی - فدائی دسته‌لری‌نین یارادیلماسیندا 17 آبان 1324 نجو ایله چاغریلمیش آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین ایکینجی گنیش پلننومون خصوصی رولونو قید ائتمک لازمدیر [137، صص. 290 – 296]. پلننومون گنیشینده انجمن‌لرین برپا ائدلمه‌سی، داخلی مختاریتین الده اولونماسی، موجود شرایطده قوئلر نسبتینه «زورا زورلوقلا» جواب وئريلمه‌سی اوچون زمانین یئتیشدیگینی خصوصی اولراق قید ائدلمیشدی. ملی آزادلیق حرکتیندا مناسب فرصتین اله دوشمه‌سینی قید ائده‌رک سید جعفر پیشه‌وری یازیردی کی: بیز بو فرصتی الدن وئرمگه راضی اولما بیلمز دیک [92، ص. 219]. ایکی گون دوام ائدن گنیش پلننوم، اصلینده، قارشیدان گلن گون‌لرده حیاتا کئچیریله‌جک تدبیرلرین پروقرامینی وئریشدی. گنیش کوتله‌نین سیاسی فعال‌لیغی و خلق طرفیندن سئچیلیمیش نماینده‌لرین اشتراکی ایله خلق کونگره‌سی‌نین چاغریلماسینا حاضرلیق ایکینجی پلننومون قرارلاریندا خصوصی قید اولونموشدو.

«بیز اول ایشه باشلا دیکدا چوخ ساده بیز صورتده آزادلیغیمیزی
تأمین ائتمک ایستگی ایله ایالت و ولایت انجمنلری شعارینی
میدانا آندیق. تهران و اونون باشچیسی دندی. بیز تلقراف
اولماسین، مین تلقراف اولسون، بیز بو حقی ونزه بیلمه ریک.
مسخرملی بو جواب خلقیمیزی بیز آندیم داها ایرملی گندیب
عملی اولراق اوز حقیقی الماغا، یئنی ملی مجلسی و ملی
دولتی یارتماغا وادار ائندی.»

سید جعفر پیشه‌موری
«قیزیل صحیفه‌لر»، تبریز،

1325

اولکدهکی سیاسی وضعیتیه قیمت وئریمک، رژیم مأمورلارینین، خصوصاً امنیه‌لرین زوراکلیق [188، آبان - آذر نومرلری، 137، صص. 301 - 312]. و اوزباشینالیغین قارشسینی الماقدان اوترو گرمکلی تدبیرلرین گورولمه‌سی اوچون گنیش خلق توپلانتی‌سینا احتیاج دویولوردو. آذربایجان حقیقی اولراق ایکی یول آیریچیندا ایدی: یا موجود آغیر وضعیتله راضی لاشماق و یا خلقین خیرینه وضعیتدن چیخیش یولو تاپماق. اوچونجو یول قالمامیشدی. اصلینده آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین ایکینجی گنیش پلننومو چیخیش یولونون («یومروغا یومروق») وقتینین آرتیق یئتیشدیگی قید ائتمیشدی. بو حقه ایکینجی پلننومون قبول ائدیگی قرارین 5 نجی ماده‌سینده قید اولونور کی، «... کندلرده قانونسوز اولراق کندلی‌لرین اوزمرینه هجوم ائدن ژاندارمالارین عمومی جماعتین قوه‌سی ایله قارشسی آلینسن» [188، 8 آبان، 1324]. اصلینده بو چاغیریش زورا زورلا جواب وئریمک باشقا دیگر چیخیش یولونون قالمادیغینا اشاره ایدی. ایکینجی پلننومون امرینه اساسلانان فرقه تشکیلاتلاری آذربایجان اوزره خلق انلچیلرین عمومی مصلحت توپلانتی‌سینی کنچیرمک تکلیفی ایله فاصله‌سیز اولراق 10 گون (19 - 29 آبان) عموم آذربایجان اوزره میتینگ‌لر و بیغینجاق‌لار تشکیل ائندی. موجود وضعیتیه هر طرفلی نظره آلان فرقه رهبرلیگی عموم خلق توپلانتی‌سینی - خلق کونگره-سی‌نین چاغیریلما‌سینی قرارلاشدیریردی. خلق کونگره‌سینه نماینده سئچکی‌لری باشلیجا اولراق اوچ شعار آلتیندا کنچیریلدی:

1- رژیم مأمورلارینین زوراکلیق و اوزباشینالیغین قارشسینی الماق؛

2- ایالت و ولایت انجمن‌لرینین دموکراتیک اساس‌لار اوزره فعالیتینه امکان وئریمک؛

1- ایران داخلینده آذربایجانا مختاریتین وئریمه‌سی.

یوخاریداکی طلب‌لری مذاکره ائدیپ رئال‌لاشدیرماق اوچون آذربایجانین بوتون بولگه-لریندن 724 نفر خلق کونگره‌سینه نماینده سئچیلیمیشدی [221، 1364، نومره 2، صص. 12 - 13] 1324 نجو ایل آبانین 29 دا تبریزده آذربایجان خلق کونگره‌سی تشکیل اولوندو [136، صص. 41 - 43]. کونگره ایکی گون دوام ائتمیش و اورادا بولگه‌لردن گن نماینده‌لرین چیخیشی اساسیندا 14 ماده‌دن عبارت قطعنامه قبول ائدیلیمیشدی [136، صص. 41 - 43]. کونگره آذربایجان خلقینین طلب‌لری ایله باغلی ایران شاهینا، ایران مجلس شورای ملی رئیسینه مراجعت ائتمیشدیر [138، صص. 36 - 38]. آذربایجان خلق کونگره‌سینی قبول ائدیگی قطعنامه‌دهکی ماده‌لرین قیسا مضمونو بئله‌دیر:

- آذربایجان خلق کونگره‌سی اوزونو مؤسس‌لر مجلسی اعلان ائدیر؛

- ایالت انجمن‌لرینین صلاحیتی بیز قدر آرتیریلیب، اونا آذربایجان ملی مجلسی مقامی وئریلیب و بو ایرانین اراضی بوتؤولوگونه توخونمادان ایران اراضی‌سی داخلینده عمله گتیریلیب؛

- وقت ایتمه‌دن آذربایجان ملی مجلسی چاغیریلیب؛

- آذربایجان مختاریتینی اعلان ائدیر، مجلسه سئچکی‌لر اوچون فرمانی تهران یوخ،

خلق اوزو وئریر؛

مجلسه سئچکی‌لرده قادین‌لار کیشی‌لرله برابر حقوقا مالکدیر، 20 یاشینا چاتمیش هر کس (خلق دشمن‌لریندن باشقا) سئچمک و 27 یاشدان یوخاری سئچیمک حقوقونا مالکدیر. مجلسه سئچکی‌لر مستقل، گیزیلی، برابر و آزاد آپاریلیب؛

- آذربایجان خلق کونگرسی نمایندهلریندن عبارت 39 نفر سنجلمیش ملی هیأت¹ ملی مجلس چاغیریپ و ملی حکومت قورولانادک آذربایجان خلق کونگرسی نین قرارلاری نین اجراسی و ملی مجلس چاغریلماسی ایشی ایله مشغول اولمالی دیر؛

- ملی هیأت آذربایجان داکی وضعیتله علاقه دار آذربایجان خلق کونگرسی قرار ی حقیقنده معلوماتی ایران خلقینه، ایران شاهینا، نخست وزیره، ایران مجلس شورای رئیسینه و انلهجه ده بؤیوک دولتله چاتدیرمالی دیر.

39 نفر لیک ملی هیأت علی شېستری نی صدر سنجدی. ملی هیأت آذربایجان خلق کونگرسی قرار و گؤستریش لیرینی اجرا ائتمگه باشلادی. ایلك تدبیر اولراق آذربایجان خلق کونگرسی شاه، ایران عالی حاکمیت اورقان لارینا و بؤیوک دولتله (آمریکا، شوروی، انگلیس، فرانسه و چین دولت لیرینه) تلگراملا مراجعت ائتدی [138، صص. 42 – 48]، [188]. بو مراجعتلرده بیلدیریلردی کی، «قوی بوتون دنیا بیلسین، متمدن دولت لر گؤزلرینی آجیب گؤرسون لر کی، تهران دولتی آذربایجان خلقیندن انتقام چکیر. اونا آزدلیق عوضینه جالادلار دان، قاتل لر دن حمایت ائدن، اونلارین جنایت لری نین اوستونو اورتن خائن عدلیه مأمور لاری، جانی ژاندارم رئیس لری، وحشی و قان ایچن بخشدار و دهدار لار و نر مکده دیر» [188، 11 آذر 1324]. مراجعتده بؤیوک دولت لر دن حقیق تاپدالانمیش آذربایجان خلقینه اوز حقوق لارینا و عادی انسانی حقلره صاحب اولماقدا کؤمک ائتمک خواهش اولونوردو. بؤیوک دولت لر له یاناشی ایران شاه ی محمدرضایا و ایران مجلس شورای ملی صدری سید محمد صادق طباطبائی و نخست وزیر ابراهیم حکیمی یه ده کونگره اشتر اچی لاری آیدندان خصوصی مراجعت قبول ائدی [129، صص. 385 – 388]. بو مراجعتده شاه و مرکزی دولت دن آذربایجان داکی اوزباشینالیغا سون قویولماسی، آذربایجان خلقی نین طلب و احتیاج لارینا عملی ایشله جواب وئرلمه سی، بو بؤلگه نین حقیق تاپدالانمیش خلقی نین عادی انسانی حقوق لاری نین برپا ائدیلمه سی و سایر طلب اولونوردو.

«جین بسم الله دان قورخان کیمی» تهران حاکم دایرملری، مرتجع قولر، حتا «سول» مسلکلی بعضی رهبر خادملر آذربایجانین مختاریت ایستهمک طلبیندن قورخاراق تشویشه دوشوردولر.² مختاریت طلبینی «تجزیه طلب» له عینی لشدیرن لر، اصلینده آذربایجان داکی حرکاتین ملی آزدلیق ماهیتینی گیزلتمکله بو حرکاتی لکلمک ایسته- بیردی لر. تأسفله قید ائتمک لازم دیر کی، حزب توده رهبر لیگینده و سیراوی عضولری آراسیندا دا ایران ارتجاعسی طرفیندن اوبدورولموش بو بهتانا اینان لار اولموشدور. «ایران مجلس شورای ملی نین اکثر نمایندهلری، او جمله دن تودمچی وکیل لر آذربایجان- داکی حرکاتی «تجزیه طلب لیک» ده اتهام ائتدی لر. سید جعفر پیشهوری آذربایجان دموکرات فرقه سینی «تجزیه طلب» لیکده اتهام ائدن لره دفعه لر له جواب وئریش و گؤستر میشدی کی، بیزیم تهران ان برک و واقعی جوابیمیز بو اولموشدور کی، «تهران حکومتی گرهک بیلسین کی، او ایکی یول ایریجیندا دایانمیشدیر: آذربایجان اوز یولونو انتخاب ائتمیش، او آزدلیق و دموکراسی اصول لا دوغو و گنجه کدیر. اگر ارتجاع یولونو انتخاب ائدیرسه، خداحافظ، بو یوروب آذربایجان سیز یولونا دوام ائتسین» [137، ص. 17].

آذربایجان خلق کونگره سیندن سونرا و آذربایجان ملی مجلسی نین چاغریلدیگی گون- لرده الی هر یئردن اوزولن مرکزی دولت آذربایجانین اجنبی لرین الی ایله ایران دان ایریلیب شوروی یه بیرلشه جگی حقه اوبدورمایا داها آرتیق رواج وئردی. نخست وزیر ابراهیم حکیمی بو مسألهمی 14 نجو مجلسین تربیونوندان سسلندیرمکن بنله چکینمده ی. آذربایجان ملی مجلسی نین چاغریلماسی، ملی حکومتین مختاریت شعاری آلتیندا تشکیلی

1- نماینده لرین آدلاری ایله تانیس اولماق اوچون باخین: چشم آذرین گؤسترین اثری، ص. 87.

2- «53 نفر» سیراسیندا شاه زمانیندا زندانا سالیتمیش حزب توده نین گؤرکملی آذربایجانلی خادملریندن بیر ی، همین حزبین آذربایجان داکی تشکیلاتی نین رهبر لیریندن اولان علی امیرخیزی ده آذربایجانین مختاریت طلبی علییه نه اولانلار سیراسیندا ایدی. (بو حقه باخین: مسعود بهنود، از سید ضیاء تا بختیار. تهران، 1377، ص. 247).

و اونون سونراکی فعالیتی بو اویدورمانین اساس سیز اولدوغونو بیر داها گؤستریدی. آذربایجان خلق کونگرسی طرفیندن سنجیلیمیش ملی هیأتین حاضر لادیغی سنجکی تعلیماتی اساسیندا 1324 نجو ایل آبانین 16 دا تیریزده و آذربایجانین بوتون بؤلگه لرینده آذربایجان ملی مجلسینه سنجکی لر 5 گون عرضینده موقیتله باشا چاتدی، 32 حوزه انتخابیه دن آذربایجان ملی مجلسینه 100 نماینده سنجیلدی. قید ائتمک لازمدیر کی، 1324 نجو ایلین آبان آییندان آذرین 19 نا دک آذربایجانین بوتون بؤلگه لری (تبریز و اورمیهدن باشقا) تهران رژیمیندن دئمک اولار کی، آزاد اندیلیمیشدی [97]. آذربایجان ملی مجلسی- نین آچیلیمیشی عرفه سینده تبریز ینرلی و قونشو بؤلگه لرین فدائی لری طرفیندن تام محاصره- یه آلمیش، شهربانی و ژاندارمری ادارهلری توتولموشدو. ایش او ینره چاتدی کی، شاهین گؤستریشی و مجلس شورای ملی نین راضی لیغی ایله آذربایجاندا «ثابت لیک» یاراتماق مقصدی ایله تهران دان گلیمیش بیات 20 آزرده تبریز دن قاچمالی اولدو.

آذربایجان ملی مجلسی

1324 نجو ایل آذرین 21 ده تیریزده آذربایجان ملی مجلسی آچیلدی مجلس اوز ایشینی ملی هیأت طرفیندن حاضر لانیمیش و مجلسین ایلك اجلاسیندا یكدل لیکله بگنیلیمیش «داخلی نظامنامه» اساسیندا آپاردی. بو نظامنامه ده ایرانین اراضی بوتولوگو داخلینده آذربایجان مختاریتی - ملی حکومتین یار ادیلماسی نظرده توتولوردو. ملی حکومتین ترکیبینه وزارت امور خارجه، وزارت جنگ و وزارت تجارت خارجی یوخ ایدی. بو او دئمک ایدی کی، آذربایجان ملی حکومتی ایرانین دولت سیستمینده مختار قوروم کیمی قالیر. بنله بیر مختاریت ایسه دموکراتیک و متمدن اولکلرده او زمان دا، ایندی ده موجوددور.

آذربایجان ملی مجلسی اوزونون ایلك اجلاسیندا ملی مجلس آیدندان فعالیت گؤستره- جک و مجلسین چبخار تدیغی قانون و قرارلارین اجراسی ایله مشغول اولاجاق 9 نفر لیک ریاست هیأتی سنجدی. حاجی میرزا علی شیبستری آذربایجان ملی مجلسی ریاست هیأتی- نین صدری سنجیلدی. ریاست هیأتی نین سنجیلیمه سی 1324 نجو ایل آبانین 30 دا آذربایجان خلق کونگرسی طرفیندن سنجیلیمیش، عهده سینه دوشن ایشلری گؤرموش ملی هیأتین فعالیتینه ختام وئردی. آذربایجان ملی مجلسی 1324 نجو ایل آذرین 21 ده آذربایجان ملی حکومتی نین تشکیلی حقه ده قرار قبول ائتدی و حکومتی تشکیل ائتمک آذربایجان دموکرات فرقه سی نین صدری سید جعفر پیشه وریه تاپشیریلدی [138]، صص.

آذربایجان ملی مجلسی ده آذربایجان ملی حکومتی سنجیلیدکن سونرا مجلس تبریزده- کی سربازخانانین امکان داخلینده قان توکمیدن صلح یولو ایله تسلیم اندیلمه‌سینی سید جعفر پیشه‌سوریه حواله ائتدی. آرتیق بو وقت (20 و 21 آذر سحر) تبریز شهربانی و ژاندارما ادارلری فدائی‌لر طرفیندن توتولموش، آجان و ژاندارم‌لار خلع سلاح اندیلیب بوراخیلیمیشدی‌لار. مرکزی حکومت هم تبریزده و هم ده اورمیه‌ده قارداش قانی آخیماق اوچون بوتون واسطه‌لری ایشه سالسا دا، یئنی سنجیلیمیش آذربایجان ملی حکومت رهبرلیگی‌نین دوشونولموش و تمکین‌لی حرکتی تهرانین فتنه‌کار نیتی‌نین اجراسینا یول وئرمه‌دی. تبریز سربازخاناسی‌نین باشچی‌سی سرتیب علی اکبر درخشانی وضعیتین چیخیلماز اولدوغونو تهرانا بیلدیریب نه ائتمه‌لی اولاجاغینی سوروشدوقدا، تهران: «سرباز و افسرلرله سون دامجی قانینیز قالانا قدر ووروشمالی‌سینیز» جوابینی وئرمیشدی [129، ص. 407]. تهرانین نظامی‌لره قان توکمک مراجعتینه جواب اولاراق سید جعفر پیشه- وری یازیردی: «سرباز جلاد دگیلدیر. او فقط اولکه‌نین سرحدلرینی مدافعه ائتمگه بورجلودور. اونو قارداش قانی توکمگه وادار ائتمک اولماز. بنله بیر امر وئریلسه، سرباز اؤز ملی وظیفه‌سینه عمل اندیب، خلقله بیرلشه بیلر. بو حادثه‌یه دنیانین بؤیوک ملی حرکات‌لاریندا چوخ تصادف اندیلیمیشدیر [188، 30 آذر 1324].

آذربایجان‌داکی وضعیت تهرانی تشویشه سالدیغیندان¹ همین تاریخی گون‌لرده فاصله- سیز اولاراق اؤز ایشینی دوام ائتدیرن مجلس شورای ملی، آذربایجان‌داکی وضعیتی مذاکره اندن زمان آذربایجانلی (باخمایاراق اونلارین چوخو شاهپرست ایدی) نمایندهلری مجلس اجلاسینا بوراخمامیش‌لار [188، 30 آذر 1324]. شاهین آذربایجانا قارشی غضب‌انمیش مأمورلاری آذربایجان شاعری خاقانی‌نین آدینی داشییان خیابانی اونون آدیندا سیلیب، انگلیس عالمی ادوارد براونین آدینی وئرمیشدی‌لر. بو مناسبتله «آذربایجان» غزنتی یازمیشدی: «آقای تهرانیان! علم شما معلوم شد». «بیز بونو ائله اولدن بیلیردیک کی، سیز همیشه امکان اولدوقجا آذربایجانلی‌نین وار - یوخونو آلیب بیگانه‌لره وئرمگه حاضر‌سیز!» [188، 30 آذر 1324].

تبریزده‌کی سربازخانانی قارداش قانی توکولمگه تحریک اندن رئیس ستاد سرهنگ ورهرام علی اکبر درخشانی‌نی سلاحلی توقوشما تۇرمگه قیزشدیریری [129، ص. 407].

سرتیب علی اکبر درخشانی اولجه سربازخاناداکی افسر و سرباز‌لارین خلع سلاح اندیلیب تسلیم اولمالارینی ایسته‌میردی. بونو او، خاطرملرینده ده اعتراف اندیر. بنله بیر شرايطده سربازخانانی محاصره‌ده ساخلايان فدائی دستهلرینین سرباز‌لارا مراجعتی مهم رول اوینامیشدی. «دامار‌لاریندا آذربایجانلی قانی اولان هر بیر سرباز و افسر گرهک آذربایجانین و اونون خلقی‌نین آز ادلیغینا کۆمک ائتسین. بسدیر ایندییه قدر تهران مرتجع حکومتی‌نین بیزه انتدیگی طعنه و تحقیرلر. سیزین آنالاریزین سودو او وقت سیزه حلال اول بیلر کی، سیز اونلارین ناموسونو حفظ انده‌سیز... یاشاسین آذربایجانین رشید مملکتینه، خلقینه و اوز دوغما آتا و آنالارینا صادق قالان سرباز و افسرلر!» [137، ص. 330]. مراجعتنامه‌نین سربازخانایا اؤتورولمه‌سی و سس قوت‌لندیریلرله (بلندگو) یایلماسی سربازخاناداکی لار آراسینداکی پارچالانمانی گوجلندیردی. سرباز و افسرلرین خلفه آرتان رغبتی و باش قراگاهین گؤستریش و امرلرینی اجرا ائتمکدن یایینماسی میلی-نین گئتدیگجه آرتماسی و دیگر سببلر سون حسابدا علی اکبر درخشانی‌نی گئری اوتورماغا مجبور ائتدی. سید جعفر پیشه‌سوری باشدا اولماقلا دانیشیق آپارماق اوچون بیر نچه مؤمن آخ‌سقل و ملت وکیلی 22 آذر ساعات 20 حدودندا تبریزده‌کی اوچونجو لشگرین سربازخاناسینا گلدی‌لر. نتیجه‌ده اوچونجو لشگرین تبریز سربازخاناسی‌نین باش فرماندهی سرتیب درخشانی ایله سید جعفر پیشه‌سوری آراسیندا 7 ماده‌دن عبارت اولان قرارداد امضالاندی [138، صص. 61 - 62]. همین قرارداد اساسیندا سربازخاناداکی

¹ - آذربایجان‌داکی حادثه‌لر ایران‌داکی بوتون وطن‌پرور قوه‌لری، خصوصاً آذربایجانلی‌لار کیمی حقی تاپتالانمیش خلقلری رژیم علی‌هینه ایباغا قالدیرمیشدی.

لشگر سلاحی یئره قویوب تسلیم اولدو. سربازخانداکی سربازلارین، خصوصاً یوکسک رتبه‌لی افسرلرین تهله‌ک‌سزلیگینی تأمین ائتمک و اولنلارین شخصیینه توخونمادان، احتراملا یولا سالماغی سید جعفر پیشه‌وری داخلی ایشلر ناظری سلام‌الله جاویده حواله ائتمیشدی [129، صص. 408 – 409]، [137، ص. 447]. سرتیپ علی اکبر درخشانی، سرهنگ و ره‌رام 7 نفر یوکسک رتبه‌لی افسرله بیرلیکده طیاره ایله تهرانا یولا سالیندقدان سونرا تهران حکومتی اولنلاری دولته خیانتده اتهام ائدیپ، حبسه سالدیرمیشدی. سید جعفر پیشه‌وری تهرانین بو عملینه جواب اولاراق دئمیشدی: «سرتیپ درخشانی و افسرلر قروپونون حبس اولونماسی عقل‌سیز حرکتدیر. درخشانی اوز ارادسی ایله تسلیم اولمادی. ساده‌جه اولاراق، اونون سرباز و افسرلری خلقه گولله آتماق ایسته‌میردی‌لر. [178، ص. 110]. بئله‌لیکله، تهرانین تیریزده قارداش قانی آخیم‌ماق اوچون گؤستر‌دیگی بوتون جهدلر بوشا چیخدی.

آذربایجاندا خلق حرکاتی‌نین سلاحی عصبان سوپه‌سینه یوکسلمه‌سی هر شئیدن اول قیلق اوچون باشقا چیخیش یولونون قالماسی ایله باغلی ایدی. بو حقیقتی 14 نجو مجلس-ین 1324 نجو ایل 18 آذر اجلاسیندا بؤیوک اجتماعی خادم دوکتور محمد مصدق اعتراف ائده‌رک دئمیشدی: «آذربایجاندا اولانلارین باشلیجا سببی خلقین حقی شکایت-لرینه باخیلماسی، ژاندارم و مرتجع خانلار طرفیندن یوزلرله گناه‌سز کندلی‌نین وحشی-جه‌سینه اولدورولمه‌سی‌دیر... آذربایجان خلقی حس ائتمیشدیر کی، بو مجلس، بو دولت هنج بیر زمان اونون دردلرینه چاره ائتمه‌یه‌جک‌دیر. اونا گؤره آذربایجان اوزو - اوزونه چاره یولو آختارماق اوچون ایباغا قالمیشدی» [207، 15 مهر 1325]. بو فیکری 13 (20) نجو عصر ایران تاریخینده اوز مرتجع‌لیگی ایله آد قویموش قوام‌السلطنه ده «رویتر» مخبری‌نین سوأل‌لارینا جواب وئرهرکن تکرار ائتمیشدی.

آذربایجان ملی حکومتی و اونون فعالیتی

1284 – 1290 نجی ایللر ستارخان حرکاتی (مشروطه انقلابی) و 1299 نجو ایله شیخ محمد خیابانی‌نین باشچی‌لیغی آلتیندا یارادیلیمیش ملی انجمن حاکمیتیندن سونرا 1324 نجو ایل 21 آذرده سید جعفر پیشه‌وری‌نین رهبرلیگی آلتیندا آذربایجان ملی حکومتی‌نین یارادیلماسی جنوبی آذربایجان ملی آزادلیق حرکاتی‌نین زیره‌سی حساب اولونور. بیر ایل عرضینده بو حکومتین حیاتا کئچیر‌دیگی تدبیرلر و گوردوگو ایشلری مبالغه‌سیز دئمک اولار کی، په‌لوی رژیم ایل‌لرله حیاتا کئچیره بیلمه‌میشدی و بیله-مزدی. بو حقیقتی مختلف عقیده‌یه منسوب اولان انسانلار دفعه‌لرله تکرار ائتمیش‌لر. آذربایجان ملی مجلسی 1324 نجو ایل آذرین 12 ده کئچیر‌دیگی اجلاسیندا سید جعفر پیشه‌وریه آذربایجان ملی حکومتینی تشکیل ائتمگی تاپشیردی. سید جعفر پیشه‌وری همین گون مجلسین گون‌اورتادان سونراکی اجلاسیندا ملی حکومتین ترکیبینی اشاعیداکی کیمی مجلسین مداکره‌سینه تقدیم ائندی:

باش وزیر - سید جعفر پیشه‌وری

داخلی ایشلر وزیر - سلام‌الله جاوید

خلق قوشونلاری وزیر - جعفر کاویان

زراعت وزیر - دوکتور مه‌تاش

معارف وزیری - محمد بی‌ریا
صحیه (بهداری) وزیری - دوکتور اورنگی
مالیه وزیری - غلامرضا الهامی
عدلیه وزیری - یوسف عظیمی
پوست تلفراف وزیری - میرزا ربیع کبیری
تبلیغات وزیری - بیات ماکو
تجارت و اقتصاد وزیری - رضا رسولی

یوخاریداکی ترکیب مجلس طرفیندن تصدیق‌لنندن سونرا زین‌العابدین قیامی عالی محکمه (دیوان عالی)نین رئیسی، فریدون ابراهیمی مدعی‌العموم (دادستان کل) وظیفه‌لرینه تعیین اولونموشدولار [188، 22 آذر 1324].

آذربایجان ملی حکومتی‌نین فعالیتی‌نین باشلانغیچیندا جدی چتین‌لیک توره‌دن مسأله- لردن بیری آذربایجانین ایکینجی بؤیوک شهری اورمیه (رضائیه)نین تهرانا تابع، دشمن الینده قالماسی ایدی. آذربایجان ملی حکومتی اوز فعالیتی‌نین ایلک گونوندن دشمن‌له مسأله- نی دانیشیق‌لار یولو ایله، صلحه گنتمکله حل اتمک نیتینده اولدو غوندان، امکان داخلینده نظامی توقوشمادان چکینمگه چالیشیردی. «بیلیردیک کی، ایش دعواسیز، دؤیوش‌سوز اؤتوشمه‌یجک... چالیشیردیک سلاح ایشلمتکده اولینجی اولمایاق. بیزی سلاحلی دسته یاراتماغا مجبور ائدن تهران حکومتی‌نین ارتجاعی روحیه‌لرینی بیلیمگیمیز ایدی» (سید جعفر پیشه‌وری).

آذربایجان ملی حکومتی‌نین تشکیلیندن کنچن بیر هفته عرضینده اهالی‌نین کؤمک‌لیگی و اشتراک ایله فدائی دست‌لری طرفیندن قره‌داغ ماحالی، اردبیل، خالخال، کلپیر و میان‌داب شهرلری و اطراف کندلری ایله بیرلیکده شاه‌پرست‌لردن آزاد ائیلدی. «آپاریلان عملیات- لار زمانی ایران اوردوسونون 5983 نفر سرباز و افسری خلع سلاح ائدیلیمیش، اونلاردان 4 توپ، 1000 مرمی، 205 مسلسل، 3577 توفنگ، 22 توپانچا، 6 تانک، 2 مین آتان، 300 مین، 470000 فشنگ آلینمیشدی. تکجه رضائیه و اردبیل ژاندارم واحدرینده 2800 نفره یاخین ژاندارم خلع سلاح ائدیلیمیش، اونلارا مخصوص 565 توفنگ، 31000 فشنگ فدائی‌لر طرفیندن مصادره ائدیلیمیشدی» [211، 28 آبان، 1381].

الی هر یئردن اوزولن تهران حکومتی اوز امیدینی اورمیه‌دهکی (او زمان رضائیه) آغیر سلاح‌لارلا و بیر نچه تانک‌لا تجهیز اولونموش دوردونجو استان پادگانینا باغلادی. تبریزده قارداش قیرغینی سالماغا موفق اولمایان تهرانین ارتجاعی قوه‌لری قانلی صحنه‌نی اورمیه‌ده یاراتماق ایستهدی‌لر. بونون اوچون دوردونجو استان ساییلان غربی آذربایجانین فرماندارینی عوض ائدن و اورمیه پادگانینی باشچی‌سی سرهنگ زنگنه‌یه هر جور کؤمک و شیرنیک‌لندیرجی و عدله وئریلدی. اورمیه فدائی‌لری‌نین کؤمگینه گلمیش اطراف ناحیه‌لرین فدائی‌لری اورمیه‌دهکی پادگانیه محاصره‌یه آلنادک، سرهنگ زنگنه‌نین امری ایله اورمیه‌ده و اطراف کندلرده اونلارچا وطن‌پروره دیوان توتولموشدو. اونلارلا آدام اعدام ائدیلیمیش، اولرینه اود وورولموشدو، اونا گوره کی، اونلار آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین عضو اولموش‌لار. «صدای اورمیه» غزتی همین دورون حادثه‌لرینی خاطر‌لایاراق یازیردی: «رضائیه‌دهکی نظامی پادگانین فرماندهی و فرمانداری سرهنگ زنگنه بو شهرده ترور دستگاهی دوزلتمیشدی. ائله گون اولموردو کی، آدام اونون امری ایله قتله یئتیریلیمه‌میش اولسون. معلوم اولور کی، هر کس «من دموکراتام» دئسنیدی قتله یئتیریلیردی» [211، 28 آبان، 1381].

پادگانین یئرلشدیگی اراضی‌نین هر طرفدن محاصره‌یه آلیندیغینی گورن زنگنه تانک‌لاری فدائی- لری اوستونه سوردوردو. عایله‌سینی حادثه‌دن خیلی اول شهردن چیخاریب خارجی اولکنین کونسول‌لو غوندا یئرلشدیرن زنگنه اؤزونه ده سون ایقدا اورادا یئر ائتمیشدی. بو خبر پادگان افسر و سرباز لارینا چاتدیریلدیقا، اونلارین چوخو سربازخانادان قاچماغا جان آتمیش، بیر حصه ایسه فدائی‌لرین اوزهرینه هجوم کچمک امرینی یئرینه یئتیرمکدن بویون قاچیرمیشدی.

زنگنه‌نین فرمانده‌لیگی آلتیندا اولان پادگان 26 - 27 آذر تام محاصره‌یه آلیندی. چیخیش بولونو انجاق تسلیم اولماقا گورن پادگان 28 آذر 1324 نجو ایله تسلیم اولماق مجبوریتینده قالدی [211، 28 آبان، 1381]. بونولا دا ایران آدلانان اولکنین داخلینده

بئرلشن قدیم آذربایجان تورپاق لاری نین تام اولماسا دا، زنگان دان جلفایا قدر، آستارادان ماکو و سلماسا قدر کند و شهرلری تهرانین اسارتیندن آزاد اولدو. بو 1206 (1828)نجی ایلدن ایران شاه لاری نین، 1304 نجو ایلدن ایسه پهلوی سلسله سی نین جایناغینا کنچیر یلمیش بیر مملکتین - جنوبی آذربایجانین ملی آزادلیق مبارز سینه قازاندیغی تاریخی غلبه ایدی.

آذربایجان ملی حکومتی نین فعالیتی آذربایجان ملی مجلسی نین تقدیم ائتدیگی برنامه لایحه سینده عکس اولونموشدو. ملی حکومتین بیر ایل لیک فعالیتی بو برنامه نین اجراسینا یؤنه لمیشدی. طبقاتی مبارزه دن امتناع اندیب خصوصی مالکیتنه دولت مالکیتی قدر حقوق و نرن آذربایجان ملی حکومتی اصلینده 1286 – 1299 نجو ایل لرده شمالی آذربایجان- داکی جمهوریتدن سونرا آذربایجان دا یارادیلیمیش یئنی بیر دموکراتیک اصول اداره ایدی. آذربایجان دموکرات فرقه سی رهبرلیگی آلتیندا فعالیت گؤسترن آذربایجان ملی حکومتی نین بوتون قرارلاری و اجرا اندیجی ایش برنامه سی خلقین منافعینه، اولکهنین ترقی و آبادلیغینا، معارف و مدنیتین سیویل استقامته یؤنه لتمک مرامینا خدمت اتمیشدی. نظره آلماق لازمدیر کی، آذربایجان ملی حکومتی فعالیتی تهران رژیم و اونون آرخاسیندا دوران امپریالیست قوه لرین فتنه کارلیغی و پوزوجولوغو، دیگر طرفدن باشی «نفث سوداسی» ایله قیزیشمیش شوروی رهبرلیگی نین آریجیل تضییق لری شرایطینده اجرا اندیلیمیشدی [137، صص. 435 – 438]، [188، 22 آذر 1324]. بو باخیمدان آذربایجان ملی حکومتینه و رهبرلیگینه دوشوندوکلری نین چوخونو سربست حیاتا کنچیر مگه امکان و نریلمه میشدی.

آذربایجان ملی مجلسی نین 1324 نجو ایل 22 آذر تاریخی اجلاسیندا تصدیق اولونموش آذربایجان ملی حکومتی نین 20 ماده دن عبارت اولان ایش برنامه سی اوز دورونه گوره او قدر گنیش و احاطه لی دیر کی، بورادا اوندان گنیش بحث اچماق امکان- سیز دیر¹. آذربایجان مختاریتی نین دنیا یا تانیتمه یلماسی، دموکراتیک اساس لار لانجمن سئچکی لرینه باشلاماق و انجمن لری تشکیل اتمک، شهر و کندلرین آبادلاشدیر یلماسی، بئر لرده دولت وظیفه لرینه وطن پرور و وجدانلی آدام لاری ایرملی چکمک، عدالتلی و نرگی قانونو تطبیق اتمک، فدائی دسته لر ی نین و خلق قوشون لاری نین تجهیز اتینا و تعلیمینه فیکیر و نر مگ، تدریسین و بوتون اولکهمه یازیشمالارین آنا دیلینده آیار یلماسینا، ساوادسیز لیغین لغو اندیلیمه سینه نایل اولماق و ملی دار الفنون (دانشگاه) آچیلما سینی تئز لشدیر مگ، اقتصادی تدبیر لر سیراسیندا عدالتلی تورپاق اصلاحاتی نین کنچیر یلمه سی، ارباب - رعیت مناسبت لری نین نظاما سالیمناسی، دایامیش استحصال مؤسسه لر ی نین ایشه سالیمناسی و یئنی صنایع مرکز لری نین انشاسی، ملی صاحبکار لیغین دستک لیمه سی و تشویق اندیلیمه سی، زیر بنانین نظاما سالیمناسی و اونون آهنگدار ایشی نین تأمین اندیلیمه سی، ایش سیز لیگی آرادان قالدیر ماق اوچون تأثیرلی تدبیر لرین حیاتا کنچیر یلمه سی، مترقی ایش قانونو و بیمه نین تطبیقی، صحیه (بهداری) خدمتی نین یاخشی لاشدیر یلماسی، آذربایجان دا یاشایان ملی آریق لارا آذربایجانلی لار لار برابر حقوق و نریلمه سی و اونلارین ملی دیل، مدنیت، عادت - عئنه لر ی نین انکشافینا دولت سو یه سینده قایغی گؤستر یلمه سی، ایران حکومتی نین آذربایجانین ملی منافعینه ضد اولمایان قرار و قانون لاری نین تانیمناسی و سایر ... بوتون بونلار هامیسی آذربایجان ملی حکومتی نین فعالیت برنامه سی نین اساسینی تشکیل اتمیشدیر. بونلارین هر بیر ی آریجا بحثین موضوع سودور. بونونلا بنله دئمهمک موکون دگیل کی، اقتصادیات و قوروجولوق، ملی مدنیتین انکشافینا گؤستر یلن قایغی، ایلک نوبه ده آذربایجان دیلی نین رسمی دولت دیلی اعلان اندیلیمه سی و بوتون آذربایجان دا بو قانونون حیاتا کنچیر یلمه سی، نبر یزده دولت دانشگاهی، درام تئاتری و فیلامونین آچیلما سی، شاعر و یازچی لار بیر لیگی نین، بسته کار (آهنگساز) و معمار لار جمعیتی نین یارادیلما سی، چاپ ایشی نین یوکسک سو یه ده تشکیلی و ... ایش لر جنوبدا اصل معنادا اقتصادی دیرچهلش و مدنی انقلابان خبر و نریردی.

ایستر «12 شهر یور» مراجعتینده و آذربایجان دموکرات فرقه سی نین دیگر سندلرینده، ایستر سه ده آذربایجان ملی حکومتی نین فعالیت برنامه سینده عمده مسأله آذربایجانا ایران

¹ - ایش برنامه سی نین تام متنی اوچون باخین: «قیزیل صحیفه لر»، صص. 435 – 438؛ «آذربایجان» غزتی، 22 آذر 1324.

داخلینده مختاریت وئرلمهسی مسألهسی ایدی. آذربایجان اؤز مختاریتینی باشلیجا دولت-لرین ضمانتی آلتیندا تهران دان ایستهبیردی. بو حقه 21 آذر نهضتیندن 17 گون سونرا، 1324 نجو ایل دی آیین 8 ده سید جعفر پیشهوری ایله آمریکانین تیریزه تازا گلیمیش کونسولو روبرت روسو آراسینداکی صحبته ده بحث اولونموشدور [258]. روبرت روسونون «اگر شاه سیزین مختاریتینیزی تانیسا، آذربایجان دموراتلاری بونا نجه باخارلار؟» سوالینا سید جعفر پیشهوری: «تکجه شاهین تانیماسی آذربایجان ملی مختاریتینین موجودلوغو اوچون تأمینات اولایلمز. شاه اؤز قرارینی صاباح لغو انده بیلر. آذربایجان خلقی اؤز قانونی طلبلرینه حقیقی تأمینات ایستهبیر کی، بو دا بوتون دموراتیک دولتلرین، او جمله دن آمریکا حکومتینین یاردیمیندن و مدافعهبیندن عبارت اولایلمز».

اؤتهری ده اولسا، آذربایجان ملی حکومتینین بیر ایللیک عمری دورونده حیاتا کچیردیگی تدبیرلرین و قوروجولوق فعالیتینین بعضی لرینی نظر دن کچیرک.

اصلاحاتلار

1- دموراتیک اصلاحاتلار

آذربایجان ملی حکومتی اؤزونون بیر ایللیک فعالیتینده (اصلینده 6 آیدان بیر قدر چوخ) دموراتیک ساحه سینده بیر سیرا مهم اصلاحاتلاری و تدبیرلری حیاتا کچیرمیشدیر. فردی آزادیگی، سؤز، مطبوعات و وجدان آزادیگی قانونلا قورونوردو. بو ساحه ده گورولموش مهم ایشلردن بیر ی ایران تاریخینده ایلك دفعه اولاراق دموراتیک سئچکی قانونون قبول اندیلمهسی اولموشدور. 46 ماده دن عبارت اولان بو قانون ملی حکومتین فعالیتیه باشلادیگی ایلك گونلرده قبول اندیلیب، قومیه مینمیشدی. قانوندا ملی مجلس سئچکی لرین مستقیم، گیزلی و آزاد شرایطده آپاریلماسی نظرده توتولوردو و کناردان هر هانسی مداخله قانونلا قدغن اندیلیردی. ایران سئچکی تاریخینده ایلك دفعه اولاراق سئچکی لرده قادینلارا کیشی لرله برابر حقوق وئرلمیشدی. اونلارین دا سئچیب، سئچیلیمک صلاحیتی وار ایدی. قانون 20 یاشینا چاتمیش بوتون آذربایجان وطنداش لارینا سئچکی ده اشتراک انتمک حقوقو وئریردی. 27 – 80 یاش آراسیندا آذربایجان دا یاشایان بوتون وطنداشلار ملی مجلسه وکیل سئچیله بیلردی، بو شرطله کی، ایران تبعهسی و آذربایجان ساکنی اولموش اولسون. وطنداشلیگی اولمایانلار، هر هانسی جنایتی انتدیگینه گؤره محکوم اولونموشلار، ملی حکومت علیهینه چیخانلار سئچکی حقوقودان محروم اندیلیمیشلر. مجلسه سئچیلن هر بیر شخصدن آذربایجان دیلینی بیلیمک طلب اولونوردو. سئچکی قانونوندا سئچکی لرین قانون چرچوواسیندا کچیریلمهسی اوچون بوتون امکانلار ایشه سالینمیش و دموراتیک اساسلار معینلشدیریلیمیشدی. آذربایجان ملی مجلسین فعالیتی حقه مجلسین داخلی نظامنامهسی حقه، ایالت و ولایت انجمنلرینین حقوقو و صلاحیتی و بلدیهلر حقه و دیگر ساحه لره عاید قبول اندیلیمیش قانونلار دموراتیک پرنسیپلره سؤیکنمک-له یاناشی، دنیا داکی مدنی قانونلاری نمونه کیمی قبول انتمیشدی.

آذربایجان داخلینده ملی مناسبتلرده ترازلیق یاراتماق و وجدان آزادیغینا رعایت انتمک آذربایجان ملی حکومتینین فعالیت برنامه سینده دقت مرکزینده ساخلانیلان مسأهلردن اولموشدور. آذربایجان دا یاشایان دیگر ملتلر و انتنیک قروپلارا اؤز ملی مدنیتینی انکشاف اندیریمک، انا دیلینده مکتبلر اچماق و نشریات ایشی ایله مشغول اولماغا هنج بیر قدغن و مجبوریت یوخ ایدی. مراسملر کچیریمک، عبادت لر انتمک، زیارتگاهلارا گنتمک و سایر تام آزاد و مانع سیز ایدی و اونلارا دولتین حمایهسی وار ایدی.

آذربایجان ملی حکومتینین مرامینا ضد اولمایان و آذربایجانین مختاریتی علیهینه یؤنهلمهین سیاسی و ادبی قولره سیاسی، علمی بیرلیکلره جمعیت و تشکیلاتلار فعالیت آزادیگی وئریمیش، اونلارین حقوقو قانونلا قورونوردو.

آذربایجان جامعه‌سینه بئنیجه داخل اولان دموکراسی آز مدتده مهم ایرملی‌له‌بیشه نایل اولموش و عموم ایران اوچون نمونه اولان آدیم‌لار آتمیشدیر.

2- اقتصادیات و قورجولوق

ساحه‌سینده اصلاحات‌لار

جمعی بیر ایل عمری سورموش آذربایجان ملی حکومتی‌نین اقتصادیات و قورجولوق ساحه‌سینده گوردوگو ایش‌لری بیر چوخ مؤلف‌لرین (او جمله‌دن آمریکالی جان فوران) یازدیگی کیمی رضا شاه رژیمی هنج 20 ایله ده بئرینه بئتییره بیلمدی [100، ص. 411]. آذربایجان ملی حکومتی‌نین اجرا انتدیگی اقتصادی تدبیرلر سیراسیندا تورپاق اصلاحاتی، هنج شبه‌سبیز کی، باشلیجا بئر توتوموشدور.

معلوم اولدوگو کیمی «21 آذر» انقلابی غالب گلدیگی وقته قدر جنوبی آذربایجان اقتصادی انکشاف جهتن ایران‌ین گئری‌ده قالمیش ایالت‌لریندن بیری ایدی. آذربایجانین اقتصادیاتیندا، ملی محصولون حجمینده و ملی گلیرده زراعت آپاریجی موقعه مالک ایدی. همین دوره (1324 – 1325) عاید اولان آماردان معلوم اولور کی، آذربایجاندا یاشایان 5 میلیونلوق اهالی‌نین یوزده هشتاد بئشی‌نین دولانماسی زراعت‌له باغلی اولموشدور [159، ص. 41]. شهر و اطرافیندا یاشایان بیر میلیون دورد یوز مین اهالی‌نین اکثر حصه‌سی‌نین دولانماسی دئمک اولار کی، زراعت‌له علاقه‌دار ایدی. اکیچی‌لیک مناسب‌ت-لرده حاکم اولان ارباب - رعیت قایداسی، استحصالین اورتا عصرلردن قالما اصولا اساسلانماسی، محصولدار تورپاق‌لارین و باشلیجا سو منبع‌لری‌نین وارلی مالک و منصب صاحب‌لری‌نین لینده جمع‌لنمسی و باشقا سببلر آذربایجان کندلی‌سی‌نین یاری‌آج - یاری-توخ یاشاماسی‌نین باشلیجا سببی ایدی. «21 آذر» حرکاتیندا کندلی‌لرین حرکاتین آپاریجی قورلریندن بیری کیمی (او جمله‌دن فدائی دست‌لرینده) تظاهر اتمسی کندلر‌ده کی حق-سبزیلیک، زوراک‌لیق و عدالت‌سبزیلیک‌له باغلی ایدی. بو معنادا آذربایجان ملی حکومتی-نین فعالیت برنامه‌سینده زراعت مسأله‌سی‌نین اؤن پلانا چکیلمسی تصادفی دگیلدیر.

«12 شهریور بیاننامه‌سینده وئرلمیش وعدلر اساسیندا آذربایجان ملی حکومتی اکیچی‌لیک ساحه‌ده اوچ مهم قانون قبول اتمیشدی: «مصادره تورپاق‌لار حقیقده قانون»، «خالصه تورپاق‌لارین حقیقده قانون» و «آرتیق و مصرف‌سبیز تورپاق‌لارین بؤلونمسی حقیقده قانون» [188، 24 اسفند، 1324]، [99، صص. 10 – 12].

مصادره اندیلیب تورپاق‌سبیز و آز تورپاق‌لی کندلی‌لر آراسیندا بؤلوشدورولن تورپاق‌لار خلق حرکاتینا و آذربایجان ملی حکومت‌ه خیانت اندیب آذربایجان‌دان قاچمیش شخص‌لرین تورپاق‌لاری ایدی. بو حقه آذربایجان ملی مجلسی ریاست هیاتی‌نین قبول انتدیگی 27 بهمن 1324 نجو ایل تاریخلی قانوندا دئییلیر کی، «آذربایجان‌ی ترک اندیب تهرانا و سایر نقطه‌لره گندیب، آذربایجان‌ین آز ادلیغی و ملی حکومت علیه‌نه تبلیغات آپاران‌لار - ایستر آذربایجان‌لی و ایستر سه ده غیر آذربایجان‌لی اولسون - اونلارین داشینان و داشینمایان (منقول و غیر منقول) ملک، املاک و ثروتی خلقین و دولتین خیرینه مصادره اندیلسین» [188، 4 اسفند 1324]. ملی مجلس ریاست هیاتی‌نین «خالصه‌لرین بؤلونمسی حقیقده» قبول انتدیگی باشقا بیر قانوندا ایسه دئییلیردی: «رضا شاه پهلو‌ی‌نین سلطنت تاریخیندن 21 آذر 1324 نجو ایله قدر آذربایجان‌دا اولان خالصه‌لر و سو منبع‌لری کندلرده یاشایان کندلی‌لر آراسیندا عوض‌سبیز اولراق بؤلونمسی‌دیر» [188، 4 اسفند، 1324]. بونلاردان باشقا مالک‌لرین اختیاریندا اولان، لاکن استفادسبیز قالان تورپاق‌لارین مالک‌لردن آلینیب تورپاق‌سبیز کندلی‌لره وئرلمه‌سی حقه ده قانون قبول اندیلیمیشدی. مصادره اولونموش و خالصه تورپاق‌لارین سیاهیه‌یه آلینماسی و کندلی‌لرین اختیارینا وئرلمه‌سی تدبیری داخلی ایش‌لر، عدلیه، مالیه و کشاورزی وزیرلیگی تمایندملری‌نین اشتراکی ایله اجرا اولونوردو. استفادسبیز قالمیش تورپاق‌لارین تورپاق‌سبیز و آز تورپاق‌لی کندلی‌لره وئرلمه‌سی کند انجمن‌لرینه حواله اندیلیمیشدی.

یوخاریدا آدلاری چکیلن قانون‌لار آراسیندا آپاریلان تورپاق اصلاحاتی ایله 1324 نجو ایلین سونوندا 437 پارچا کندده کی خالصه تورپاق‌لاری یوخسول کندلی‌لرین اختیارینا وئرلمیشدی [221، 1394، نومره 2، ص. 25]. مالک‌لرین آرتیق تورپاق‌لاری حسابینا

380 مین هکتار اکین ساحهسی عوض سیز اولاراق کندلی لر آراسیندا بؤلوشدورولموشدو [221، 1384، نومره 2، ص. 25].

آذربایجانداکی 1324 – 1325 نجی ایل لر خلق حرکاتینا هنج ده یاخشی مناسبت بسله مین آمریکالی مؤلف جان فورانین بیر ایله خلقین خیرینه اجرا ائتدیگی تدبیرلرین بویوک مقیاسدا اولدوغونو اعتراف اندهرک یازیر: «247066 هکتار اکین ساحهسی 209096 کندلی عایلهسی آراسیندا عوض سیز بؤلوشدورولموش و اوسته لیک کندلی لرین صرف ائتدیکلری امک مقابله نده مالکلردن آلدیق لاری یوزده اوتوز محصول یوزده هشتاد بنشه قالدیر یلمیشدی». مؤلف تبریزده کی انگلیس کونسولونون لندنه گوندردیگی راپورتدان بنله بیر پارچانی مثال گنیر مرک یازیر: «... تورپاق اصلاحاتی، ایش سیزلیگین آرادان قالدیر یلماسینا یونه لدیلن تدبیرلر و بو استقامتده دیگر ایشلر آذربایجاندا خلق کوتله-سی نین ملی حکومتله همر آلیگینی یار اتمیشدی» [100، ص. 411].

کندلی ایله مالک آراسیندا مناسبتلری نظاملایان و محصول بؤلگوسونده کندلی لره اولان عدالت سیزلیگی آرادان قالدیر ماقد 21 ماده دن عبارت قانونون اهمیتی خصوصی قید اولونمالی دیر. بو قانونا قدر مالک تورپاغینی اکیب - بنجرن کندلی تکجه انجام ونردیگی امگینه گوره پای آلیر دیسا، یینی قانون کندلی لردن آلینان بوتون ونرگی و رسوم لاری لغو ائتدی و هم ده ایش، توخوم و شوخوملا پای نین کندلیه، تورپاق و سو پای نین مالکه چاتماسینی قانونی لشدیر دی. بو بؤلگوده ایش اوچ پای، تورپاق بیر پای، شوخوملاماق 2 پای، توخوم بیر پای اولاراق قبول ائدیلمیشدی [189، 27 فروردین، 1325]. «تورپاق اصلاحاتی ایله باغلی مختلف آدلار آلتیندا کندلی لردن آلینان نقد و جنسی ونرگی و مکلفیت-لر لغو ائدیلدی. مالکلرین کندلیه اجار میه ونردیگی تورپاغی ایستهدیگی وقت گنری آلماسی، کندلی نین کئندن کؤچورولمه سی و سایر بو کیمی عدالت سیز حقوق لار فنودال-لارین و خانلارین الیندن آلیندی» [26، 1998، نومره بیر ص. 25].

زراعت مساله سینده عاید آذربایجان ملی مجلسی نین قبول ائتدیگی و آذربایجان ملی حکومتی نین اجرا ائتدیگی قانون لار دموکراتیک و انسانی مضموندا گوره یاخین و اورتا شرفده بو تاریخه قدر بزری اولمایان تدبیرلر ایدی.

1324 – 1325 نجی ایل لرده دموکراتیک و عدالتلی اساس لار اوزره کنچیر یلمیش تورپاق اصلاحاتی آذربایجاندا یوخ، بوتون ایراندا چوخ جدی تأثیر بوراخمیشدی. آذربایجان ملی حکومتی نین سقوطو عرفه سینده و اوندان سونرا کی ایل لرده ایرانین مختلف بؤلگه لرینده اورتالیغا گنیر یلن تورپاق اصلاحات لاری و بو ساحه ده گوتورولموش آددیم-لاردا آذربایجان ملی حکومتی نین اکیچی لیک ساحه ده گوردوگو تدبیرلرین تأثیر ی دانیلماز دیر.

آذربایجاندا هر جور شرايطین و امکان لارین (بئر آلتی، بئر اوستو ثروتلر، خام مال، طبیعی و فیزیکی امکان لار و سایر) اولماسینا باخمایاراق، ایری - سنجکی لیک و شوونست سیاستی نتیجه سینده آذربایجان صنایع جهتن ایرانین گنری ده قالمیش اوجقار لاریندان بیرینه چنور یلمیشدی. اولکی صفحه لرده قید ائتدیگیمیز کیمی، 1310 نجو ایل لرین سونو، 1320 نجی ایل لرین اول لرینده آذربایجاندا معاصر سو یه لی بیر صنایع مؤسسسه سی بنله تاپماق مومکون دگیلدی. «همین دوره عاید اولان آماردان بللی اولور کی، اولکه ده کی 69 توخوجولوق فابریکیندن جمعی اوچو، 8 مبه - تره بار کونسرو کرخاناسیندان، 90 بیتکی یاغی چکن کرخانادان، 26 پامبیق تمیزلمه کرخاناسیندان هنج بیر ی ده آذربایجاندا موجود دگیلدی... اولکه نین عمومی ملی محصولوندا آذربایجانین پایی باشقا ایالتلردن گنری قالمادیگی بیر تقدیرده، بو گلیرین آذربایجانا چاتان پای او قدر آز ایدی کی، بو پای لا تبریز اهالی سینی بنله دولان دیرماق مومکون دگیلدی» [227، 1379، نومره 9، ص. 25].

ملی صنایعین دیرچه لیشینه نایل اولماق، ان اول ضروری ساحه لری ایشه سالماق، خلقین طلباتی نین هنج اولماسا بیر حصه سینی ملی صنایع حسابینا تأمین ائتمک، بونونلا یاناشی ایش سیزلیگی و یوخسولوغو قسماً ده اولسا آرادان قالدیرماق اوچون آذربایجان ملی حکومتی نین قارشی سیندا چوخ جدی و آغیر وظیفه لر دوروردو. بونونلا باغلی 1325 نجی ایل 19 فروردین تاریخلی قانون سنجوی دیر [221، 1364، نومره 2، ص. 23]. 6 ماده دن عبارت اولان بو قانوندا معدن لرین، بئر آلتی ثروتلرین، منشهلرین ملی لشدیر یلدیگی

اعلان اولونور، دولتین دستگی ایله صنایع تعاونی‌لری‌نین یارادیلماسینا، فعالیتی دایانمیش و یاریمچیق ایشله‌مین دولت صنایع مرکز‌لری‌نین آیری - آیری شخص‌لره اجاره‌یه وئريلمه- سینه، ملی صنایع صاحب‌لرینه خام‌مالین آلینماسیندا، وئرگی و رسوم‌لارین اؤده‌نیلمه‌سینده اهمیتلی گذشتلر نظرده توتولموشدور. اورتا و خیردا سوئملی شخصی استحصالی مؤسسه- لری‌نین انکشاف اندیلمه‌سی مقصدی ایله آذربایجان ملی حکومتی اؤزونون 1325 نجی ایل بودجه‌سیندن بو جور مؤسسه‌لره مالی و تکنیکی یاردم گؤستر مکله یاناشی اونلارین گلیریندن آلیان وئرگی‌لر اهمیتلی درجه‌ده آزالتمیشدی. بونولا بیرلیکده خیردا و اورتا سوئملی سرمایه‌سی محدود اولان صنایع مؤسسه‌لرینه خام‌مال تهیه ائتمک، مؤسسه‌نی گنیشلندیرمک و یا یئنی‌سینی تیکمک اوچون اونلارا گذشتلی تورپاق ساحه‌سی وئرکم، داخلی بازاردا و آذربایجان حدود‌لاریندان کناردا اؤز محصول‌لارینی ساتماغا شرایط یاراتماق - بوتون بونلار هامیسی قانوندا نظرده توتولموشدو. گورولموش تدبیرلر آز مدته اؤزونون ایلک مثبت نتیجه‌سینی وئرگه باشلادی. «پشمینه»، «کلکته‌چی»، «خسروی»، «بوستان»، «شایان»، «ایران» و سایر بو کیمی صنایع مؤسسه‌لری اؤز ایش آهنگینی برپا اندیب، تام گوجو ایله ایشه دوشدو. ملی حکومتین تشبثی و وسایطی حسابینا تیکلمیش «ظفر» توخوجولوق فابریکی اؤز محصول‌لاری ایله آذربایجانین داخلی بازارینداکی طلباتی تأمین ائتمگه کؤمک‌لیک گؤستر مکله برابر اؤز مال‌لارینی قسماً ده اولسا ایرانین باشقا ایالت‌لرینه ده صادر اندیردی [221، 1364، نومره 2، ص. 23]. آذربایجان ملی حکومتی‌نین ملی صنایعی دیرچلتمک و انکشاف ائتدیرمک برنامه‌سینده صنایعی اداره ائندن اوستا و تکنیکی کادر‌لارین حاضر لانماسینا، بو مقصدله صنعت مکتب‌لری‌نین و اوستالیق کلاس‌لاری‌نین تشکیلینه، تیریزله یاناشی بوتون بؤلگه‌لرده، اساساً، ال امگی ایله ایشله‌مین کارگاه‌لارین، دزگاه‌لارین ایشه سالینماسینا و اونلارا بیئرلی انجمن‌لر طرفیندن لازمی کؤمک‌لیک‌گین گؤستر یلمه‌سینه خصوصی دقت وئر یلمیشدی. اون مین‌لرله عایله‌نین دولانیشیغی اوچون باشلیجا مادی گلیر منبعی اولان خالچالیق، توخوجولوق و دیگر کوتلوی صنعت ساحه‌لری دولت حمایه‌سینه آلیندی. مترقی امک و بیمه قانونو، محترک‌لیکله مبارزه، داخلی بازاردا عدالتلی قیمت سیاستی آذربایجان ملی صنایعی‌نین اهمیتلی درجه‌ده دیرچلشینه کؤمک ائتمیش اولدو و سایر.

ملی صنایعین دیرچلشینه یونه‌لدلمیش تدبیرلرین اجراسیندا مالی وسایطی تاپماق اهمیتلی بیر مسأله ایدی. بو باخیمدان 1325 نجی بودجه ایلینده اجراسی نظرده توتولموش تدبیرلر آذربایجان ملی حکومتی‌نین 20 بئددن عبارت فعالیت برنامه‌سیندهکی ماذهلرین یاریدان چوخو اقتصادی مسألهلرین حلینه یونه‌لدیلیمیشدی. تهرانین حمایه‌دارلیغی ایله دشمن قؤملر طرفیندن افلاس حالاً سالینمیش مالی‌نین دورومو تعجیلی شکیده یاخشی- لاشدیرماق، بودجه‌نین مداخل منبع‌لرینی ساغلاملاشدیرماق و آرتیرماق، بوشالمیش خزانه- ده بیغیم یاراتماق و جریاندا پول بحرانینی (چاتیشمامازلیغی) آرادان قالدیرماق اوچون تأثیرلی اقتصادی - مالی تدبیرلرینه ال آتماق آذربایجان ملی حکومتی‌نین مالی سیاستینده اهمیتلی بیئر توتولموشدو. آذربایجان‌داکی بانک‌لار اهلایه اولان 18 مین تومن بورجو اؤده- مه‌لی اولدوغو حالدا، خزانه‌ده وور - توت جمعی 2 مین تومن پول قالمیشدی. بو وضعیت بانک‌داکی پول‌لارین (هم ده قیزیل، جواهر و سایر) «21 آذر» عرفه‌سینده تهرانا آپار یلماسی‌نین نتیجه‌سینده یارانمیشدی [227، 1379، نومره 9، ص. 25]. اقتصادی و مالی جهندن سون درجه آغیر بیئر دورده فعالیتیه باشلایان آذربایجان ملی حکومت چوخ بؤیوک چنویک‌لیکله بو آغیر وضعیتنی یونگول‌لشدیرمگه قسماً ده اولسا موفق اولدو. بانک‌لارداکی بوتون امانت‌لرین وئر یلمه‌سی موقتی دایاندیر یلدی، مرکزی خزانه‌یه داخل اولان وئرگی، رسوم و دیگر گلیرلرین تهرانا کؤچورولمه‌سی تام دوندور ولدو. تهرانا قاچمیش شخص‌لرین هر نوع ثروتی (اونلارا خبردارلیق اندیلمکله) 15 گون عرضینده مصادره اولونوب، حراجا قویولماق یولو ایله ساتیلیب پولو کؤچورولوردو. وئرگی‌لره دایر تعلیماتین قوه‌یه گیرمه‌سی و پول واحدینی عوض ائندن خصوصی پول - قبض‌لرین جریانا بوراخیلماسی، دولت تعاونی ساتیش منطقلری‌نین فعالیتیه باشلاماسی آذربایجان ملی حکومتی‌نی مالی چتین‌لیک‌لریندن قسماً ده اولسا خلاص ائتدی. آذربایجان ملی حکومتی‌نین مالی سیاستینده دولت خزانه‌سینه باشلیجا وئرگی منبع‌لری اشاغیداکی لاردان عبارت اولموشدور:

- 1 - مستقیم گلبره گوره وئرگی؛
- 2 - استحصالی مؤسسملریندن توپلانان وئرگی؛
- 3 - تهران اولرلر آپاریلان وئرگی گلبرلرینین داباندیریلماسی؛
- 4 - دولته مخصوص آنبارلارداکی محصولون ساتیشیندان گلن وسایط؛
- 5 - داخلی بازاردان توپلانان وئرگی و رسوم لار؛
- 6 - آذربایجان دان چیخاریلان امتعلملر اوچون گومروک؛
- 7 - آذربایجان بانک خزانهدارلیغیندا پول - قیض لرین بوراخیلیماسی؛
- 8 - دولت تشکیلاتی خرج لرینه قناعت حسابینا بییغیم؛
- 9 - آذربایجان دان قانچمیش شخص لرین ثروتینین مصادره سی؛
- 10 - دولت بودجه سیندن آیریلمالارا قناعت.

ادلاری چکیلن بو منبع لر حسابینا اده اولان وسایط 1325 نجی ایل دولت بودجه سینده مداخلین (گلبر) مخارجدن یوزده بیر اوستونلوگو تأمین اندیلدی. (مخارج 63 856 972، مداخل ایسه 64 060 000 تومن برابری اولموشدور) [227، 1379، نومره 9، ص. 26]. بودجه هم مداخل و هم ده مخارج منبع لرینه گوره اولکی ایل لرده کی بودجه دن تام فرقلی ایدی. بودجه نین تصویری زمانی معارف و مدنیه آیریلیمیش 6 020 120 تومن مخارجه باش وزیر پیشه وری نین تکلیفی اساسیندا ایل لیک اوچ آیین سونوندا دها 4 میلیون تومن علاوه اندیلیمیشدی. علاوه اولونموش وسایطین یینی مکتب تیکینتی سینه، درس لیک - لرین چاپینا صرف اولونماسی نظرده توتولموشدور. بودجه لایحه سی نین 6 نجی بندی اولکده زراعتین انکشافینی، یوخسول کندلی لرین مالی جهتن دستک لئمه سینی نظرده توتوردو. بو مقصدله بودجه نین ایلک واریانتیندا 1325 نجی زراعی ایللی اوچون آیریلیمیش 2 005 000 تومن وسایطه 3 میلیون تومن ده علاوه اندیلیمیشدی [227، 1379، نومره 9، ص. 26]. دولت بودجه سینه عاید لایحه نین 7 نجی بندی بوتولوکده اجتماعی بیمه حصر اندیلیمیشدی. بو بؤلومه قوجالیغا، علیل لیکه، خسته لیکه گوره تقاعدلرین آرتیریلیماسی، کیم سیز (بی سرپرست) اوشاق لارین و قوجالارین ساخلانیماسی، شهر، بؤلگه، قصبه و کندلرین، یول لارین، کوچه (خیابان) لرین و اجتماعی استفاده یئر لرین نین آبادلاشدیریلیماسی، زیربنانین یاخشی لاشدیریلیماسی نظرده توتولموشدور. بودجه لایحه سینی نظردن کنچیر مرکن بورادا مدنی معارف ایش لرینه، سینما، تئاتر، کلوب، کتابخانا ایش لرینه آیریلمالار و اولارا سونراکی 9 آیدا اندیلیمیش علاوه لر آذربایجان ملی حکومتی نین بو ساحلرده نه قدر بؤیوک قایغی و اهمیت وئر دیگینی گؤستریر. «آذربایجان ملی حکومتی نین حیاتا کنچیر مرک ایسته دیگی ایش لرین مقیاسینی نظردن کنچیر مرکن طبیعی اولاراق دوشونورسن: اگر او حکومت ایندییه قدر یا شاسایدی، آذربایجان عمومی انکشافدا دنیا اوزره ان یوکسک گؤسه ریجی لری فتح انتمیش مملکت لردن بیر ی اولاردی» [227، 1379، نومره 9، ص. 28].

3- معارف و مدنیت

معارف و مدنیت ساحه سینده آذربایجان ملی حکومتی نین گؤردوگو ایش لر آتا و اوغول په لوی لرین حاکمیتده اولدوگو 20 ایله ده بو ساحه ده خسیس لیکه گؤردوگو ایش لرین مجموعی ایله بنله مقایسه اولونماز دیر. بیر ایلدن ده آز مدت عرضینده معارف و مدنیت ساحه سینده آذربایجان ملی حکومتی نین اجرا انتدیگی تدبیرلر و گؤردوگو ایش لر اوز مقیاسینا گوره آذربایجان دا مدنی انقلابین و انتباهین باشلانغیجی ایدی. یاساق اولموش تورک (آذربایجان) دیلی نین رسمی دولت دیلی اعلان اولونماسی، ملی فیلامونینانین، تئاترین، ملی موزه نین، ملی اورکستر هیاتی نین تأسیسی، یازیچی لار، رسام (نقاش) و اینجه صنعت ایشچی لری جمعیتی نین یارادیلیماسی، ایلک ملی عالی مکتب - دولت دانشگاه ی نین آچیلیماسی، ملی رادیو استانیسی نین ایشه دوشمه سی، معارفه مادی و معنوی قایغی نین آرتیریلیماسی، یینی مکتب بنالاری نین، اوشاق اولو لری نین تیکریمه سی و برپاسی، ایلک نوبده 1 - 4 نجو کلاس لار اوچون تورک (آذربایجان) دیلینده درس لیک - لرین نشری، کتاب و مطبوعاتین چاپینا و یاییلماسینا کنیش میدان وئر یلمه سی، ملی کتابخانانین تکمیل لشدیریلیمه سی حقه قرار، خیابان، کوچه و یئر آدلاری نین تاریخی لیگینه

قایتاریلماسی، سیاسی شخصیتلر، علم و مدنیت خادم‌لری‌نین خاطر‌سی‌نین ابدی- لشدیریلیم‌سی و سایر آذربایجان ملی حکومتی‌نین معارف و مدنیت ساحه‌سینده گوردوگو بویوک ایشلرین قیسا اجمالی‌دیر [145، صص. 37 – 62].

یوخاری‌دا آدلاری چکیلن تدبیرلر سیراسیندا ایلک و اهمیتلی آددیم تورک (آذربایجان) دیلی‌نین - آنا دیلی‌نین عموم‌آذربایجان اوزره رسمی دولت دیلی اعلان اولونماسی ایدی [136، صص. 48 – 49]، [138، صص. 65 – 66]. 10 ماده‌دن عبارت اولان بو قرارین بویوک اهمیتی اوندان عبارت‌دیر ایدی کی، قدیم تاریخه مالک اولان تورک (آذربایجان) دیلی 20 نجی عصرده جنوبی آذربایجان‌دا ایلک دفعه دانیشیق و تدریس یاساغیندان قور‌تاریب رسمی دولت منزلتی آلاراق خلقه قایتاریلمیشدی. بو تاریخی قرارین قیسا مضمونو بوندان عبارت‌دیر کی، قرار قبول اولونان گوندن تورک (آذربایجان) دیلی عموم‌آذربایجان‌دا رسمی دولت دیلی اعلان اولونور. بوتون دولت اورقان‌لاری و ادارلرده یازیشمالار، مکتبلرده تدریس، نشریات ایشلری تورک (آذربایجان) دیلینده آپاریلیر. تورک اولمایان‌لارا تورک (آذربایجان) دیلینی اویرنیب و عملی فعالیتده اوندان استفاده ائتمک اوچون شرایط یارادیلیر و دولت دیلینی اویرنمک اوچون مهلت قویولور. غیرتورک آزلیقلارا اوز دیل‌لرینده تدریس و دیگر ساحلرده سربست استفاده ائتمک حقوقو وئرلییر. بونولا بیرلیکده دولت دیلی‌نین اویرنیلیم‌سی وطنداشلیق بورجو کیمی اونلارا حواله ائدیلییر.

دیل حقیقده یوخاری‌دا قید اولونان قرارلا باغلی آذربایجان معارف وزارتخانیسی‌نین بیر نومرلی امرینده [138، ص. 63] مکتبلرده تدریسین تورک (آذربایجان) دیلینده آپاریلماسی، درس‌لیکلرین و تدریس برنامهلری‌نین حاضرلانماسی، ایلک نوبه‌ده 1 – 4 نجو کلاس اوچون درس‌لیکلرین آنا دیلینده و ملی روحدا حاضرلانماسی طلب اولونور. تدریسه باغلی کتاب و برنامهلرین حاضرلانماسی و نشری، تدریسین متودونو حاضرلاماقدان اوترو ساوادلی و تجربیلی معارف ایشچیلریندن عبارت خصوصی کومسیون یارادیلیمیشدی. بنله بیر جهتی خصوصی قید ائتمک لازمدیر کی، اوزون ایللر تدریسی آنا دیلینده آپارماق امکانشینان محروم ائدیلمیش آذربایجانلی معلملرین چوخو ملی دیلده کتاب‌لارین نشرینی گوزلهمدن معارف وزارتخانیسی‌نین راضی‌لیغی ایله موجود فارس دیلیندهکی درس‌لیکلر اساسیندا درس‌لری تورکجه تدریس ائتمگه بویوک هوس گوسترمیش‌لر. بونو همین دوره تدریس ساحه‌سینده چالیشان‌لارین قیدلریندن و خاطره- لریندن ده آیدین گورمک اولور [188، 14 اردیبهشت، 1325]. مکتبلرین سایینی آرتیرماق، یارارسیز حالا دوشموش مکتبلری تعمیر ائندیرمک، مکتبلرین تدریس پایه- سینی یاخشی‌لاشدیرماق، ساوادسیزلیغی لغو ائتمک کلاس‌لاری تشکیل ائتمک و بو ساحه‌یه خصوصی دقت آپیرماق آذربایجان ملی حکومتی‌نین معارف‌لشدیرمه برنامهلرینده مهم یئر توشموشدور.

«1325 نجی ایلین سون اوچ آیی اوچون آذربایجان معارفینه آپریلمیش وسایط ایران دولتی‌نین بوتون اولکه معارفی اوچون آپیردیغی ایل‌لیک بودجه‌دن ایکی قات چوخ ایدی» [221، 1364، 2021، نومره ایکی، ص. 34]. مکتبلرین تعمیرینده و یئنی مکتب بنا‌لاری‌نین انشاسیندا، کند یئرلرینده مکتبه گندن یول‌لارین آبادلاشدیریلیماسیندا خلقین کونول‌لو مادی و فیزیکی یاردیمی خلق کوتله‌سینده معارف‌لشمگه اولان بویوک میل و هوسدن خیر وئریردی. همین دوره عاید حسابلامالاردا آذربایجان‌دا بیر ایل عرضینده دورد یوزه یاخین مکتبین انشا اولدوغو و یا اساسلی تعمیر ائدیلمیگی گوستریلیر [221، ص. 35].

یتیم و کیمسه‌سیز اوشاق‌لارین قایغی‌سینا قالماق، اونلاری گلجه‌ده جامع‌نین یارارلی، ساوادلی و باجاریق‌لی عضولرینه جنویرمک آذربایجان ملی حکومتی‌نین انسان‌سنورلیک ساحه‌یه کفایت قدر دقت آپیردیغی مسأله ایدی. بو حقه ملی حکومت خصوصی قرار قبول ائتمیشدی. همین قرار اساسیندا یتیم و کیمسه‌سیز اوشاق‌لاری حمایه مقصدی ایله 1325 نجی ایل دولت بودجه‌سیندن، او زمانکی پول واحدی ایله 500 مین تومن وسایط آپریلمیشدی. همین وسایط حسابینا آذربایجان‌ین یئندی ایری بؤلگه‌سینده، او جمله‌دن تبریز، اورمیه، اردبیل، مراغا، زنجان، خوی و اهر شهرلرینده اوشاق تربیه اولوری تشکیل اولونموش، یتیم و کیمسه‌سیز اوشاق‌لار اورا جلب ائدیلمیشدیر [221، 1364، 2021، نومره 2، ص. 35].

آذربایجان دولت دانشگاهی: آذربایجان ملی حکومتی نین علم و تحصیل ساحه‌سینده

گوردوگو مهم ایشلردن بیری تبریز ملی دولت دانشگاهی نین آچیلماسی اولموشدور. پهلوی لر دورونده ایرانین گزیده قالمیش اوجقار لاریندان بیرینه چنوریلن آذربایجان‌دا نه- اینکی نمونه اوچون بیر عالی مکتب، حتا اورتا - عالی تحصیل و نرن بیر تحصیل اوجاغی بنله یوخ ایدی. مرحوم پیشه‌وری پهلوی لر دورونده آذربایجان‌داکی معارفه مرکزی دولتین لاقید مناسبتیندن دانشارکن دئییردی: «آذربایجان صحیه (بهداری) ایشلری اوچون آیرلمیش وسایط آدام باشینا بولونورسه، بیر نفره بیر آسپیرین بنله چاتماز. من اونو کیریتیه تبدیل انتدیم. نتیجه بو چیخدی کی، هر نفره بیر کبریت چوپوندن ده آز پای دوشدو» [145، ص. 68].

ملی دانشگاه آچماق و آز مدت ده اونون مادی - تکنیکی پایه‌سینی یاراتماق، دانشکده- لرینی آرتیرماق و ایلک عالی مکتبی ساوادلی، بیلگیلی معلم هیأتی ایله تأمین ائتمک آذربایجان ملی حکومتی نین معارف - تحصیل و مدنیت عاید فعالیت برنامہ‌سینده مهم یئر توموشدور. دولت دانشگاهی نین تشکیلی حقه قراردا گوستریلیردی کی، «ملتیمیزین آرزولارینی و آذربایجان ملی کونگره‌سی نین قرارلارینی نظره آلیب ملی و مدنی ترقیمیزی تأمین ائتمک اوچون آذربایجان ملی حکومتی اوزوموزه گلن درس ایلیندن وطنیمیزین مرکزی تبریز شهرینده آذربایجان دولت دارالفنونون تشکیلی ضروری سایدیغی اوچون اشاغیدکی قراری قبول اندیر...» [138، ص. 65] 4 ماددن عبارت اولان بو قراردا آچیلماق دانشگاه اوچون بودجه‌نین آیریلماسی، دانشکده‌لرین تشکیلی، بنا یئری نین سنجیلماسی و معلم هیأتی نین معین‌لشدیریلماسی و سایر قید اولونموشدور. معین حاضرلیقدان سونرا (بودجه‌دن آیریلمالار، بنا، تدریس وسایلی، معلم هیأتی نین تکمیل‌لشمه‌سی و سایر) 1325 نجی ایل خردادین 22 ده تبریزده ایلک ملی دانشگاه آچیلدی و همین ایل مسابقه یولو ایله ایلک دانشجولار دانشگاه قبول اولوندو. تبریزده ایلک ملی دانشگاهین آچیلماسی مناسبتی ایله «آذربایجان» غزنتی یازمیشدی کی، «چهارشنبه گونو، خرداد آیین 22 سی آذربایجان ملتی اوچون تاریخی بیر گون ایدی، ایکینجی 21 آذر ایدی» [188، 24 خرداد، 1325]. تبریز دانشگاهی نین رئیسی اولموش نصرت‌الله جهانشاهلو افشار اوز خاطرملرینده یازیر کی، شهر یور آییندا بیر قروپ داوطلبی مسابقه یولو ایله امتحان اندیب، دانشگاه قبول ائتدیک. دانشگاه‌دا دانشجولارا یتمک و کناردان گلیمیش‌لره یاتاقخانا و نریلیدی. یاتاقخانادا یئرله تأمین اولونمایان لارا کرایه- ده اولماق اوچون پول اؤده‌نیلیردی. دانشگاهین یئنی تشکیل اولونموش کتابخاناسینا آلینمیش و چوخلو هدیه اندیلیمیش کتاب‌لار دانشجولارین اختیارینا و نریلیدی [166، صص. 134 - 135]. 1325 - 1326 تدریس ایلینده مختلف رشته‌لر اوچون دانشگاه‌دا 200 دانشجو قبول اندیلیمیشدی [188، 24 شهریور، 1325]. تبریز دانشگاهی باشلانغیجدا 3 دانشکده- دن عبارت اولموشدور: طب، کشاورزی و تربیت معلم. تربیت معلم (پداقورزی) دانشکده- سینده تاریخ، دیل، ادبیات، فلسفه، حقوق، فیزیک، ریاضیات و بیولوژی رشته‌لری تدریس اولونوردو. گله‌جکده مختلف رشته‌لر اوچون دانشکده‌لرین یارادیلماسی و دانشجو قبولونون بیر نچه قات آرتیریلماسی پلان‌لشدیریلیمیشدی.

تبریز دانشگاهی نین آچیلماسی آذربایجانین علم و مدنیت تاریخینده اهمیتلی حادثه ایدی و بو، آذربایجان ملی حکومتی نین گله‌جک نسل‌لره قالمیش بویوک مدنی ارث اولدو. ادبیات و اینجه‌صنعت: پهلوی حاکمیتی ایل‌لرینده جنوبی آذربایجان‌دا آنا دیلی نین یاساق اندیلیمه‌سی معارف و مدنیتین باشقا ساحه‌لری ایله بیرلیکده آنا دیلی ادبیاتی دا بوخودا ساخلانمیشدی. 10 - 20 ایل‌لرده آذربایجان دیلینده سانباللی بیر بدیعی اثرین چاپ اولوندو غونو سؤیلمک چتین‌دیر. بونا گوره ده 20 نجی ایل‌لرین اول‌لرینده، خصوصاً «21 آذر» حرکتیندان سونرا آنا دیلی ادبیاتین یئنی نمونه‌لری و نماینده‌لری بویوک آخین شکلینده میدانا چیخماغا باشلادی. میرمه‌دی اعتماد، محمد بی‌ریا، علی فطرت، محمد هلال ناصری، محمد محزون، مهدی عباسی ایله یاناشی بالاش آذراوغلو، علی توده، فریدون خشکناهی، مدینه گلگون، حسن بلوری، مهدی چاووشی و اونلار جگنج شاعر و یازیچی اوز قلم‌لری ایله مبارزه میدانینا آتیلیمیشدی لار. 1320 - 1325 نجی ایل‌لرده جنوبی آذربایجان‌داکی ادبی پرسونلار جانلانا سینه‌دا و استقامت‌لندیریلیمه‌سینده شوروی اوردوسو سیرالاریندا جنوبا گلیمیش ادبی سیمالار (میرزا ابراهیموف، جعفر خندان، سلیمان رستم،

ح. شاه‌گلدی‌یوسف، عوض صادق، غلمان موسابنف (ایلکین)، او. ساری‌وللی، محمد راحم و باشقالاری) و آنا دیل‌لی مطبوعات («آذربایجان»، «وطن یولوندا»، اردبیل و اورمی‌ده چیخان غزنتلر) مهم رول اوینامیشدی.

آذربایجان دیلینده چاپ اولونان غزنتلر آز مدّت ایچری‌سینده ملی روحلو شاعر، یازچی و روزنامه‌نویس‌لری اؤز اطرافینا توپلایا بیلیمیشدی. 1324 نجو ایلین دی آییندا «آذربایجان شاعرلر مجلسی» ادلی یازچی‌لار بیرلیگی‌نین یارادیلماسی جنوب‌داکی ملی ادبی پروسه‌ده چوخ مهم حادثه‌یه چئوریلدی. «شاعرلر مجلسی» ادلی توپلودا جنوبی آذربایجان یازچی‌لاری‌نین آنا دیلینده چاپ اولونموش شعر و جکایه‌لری رضا شاهین یاراتدیغی سیاسی سکوتدان سونرا ملی ادبیاتین ایلک پؤهرلری ایدی. آذربایجان ملی حکومتی طرفیندن حمایه اندیلن و مالی‌ه‌شدیریلن آذربایجان یازچی‌لار بیرلیگی اردبیل، اورمی، زنجان، سراب، مرند، سلماس، مراغا و سایر شهرلرده اؤز شعبه‌لرینی یاراتماغا و ادبی پروسه‌نی خلقین الده انتدیگی آزادلیغی و تبلیغ ائتمگه یؤنه‌لندی. ملی تناتر، موسیقی، رسام‌لیق، خلق یارادیجی‌لیغی‌نین باشقا ساحه‌لری ملی حکومت دورونده خصوصی دیرچهلیشه و انتباه مالک اولموشدور.

تئاتر 20 نجی عصرین اول‌لریندن باشلاپ اراق جنوبی آذربایجان‌ین مدنی حیاتی‌نا داخل اولسا دا، رضا شاه دورونده آنا دیل‌لی تناتر تاماشالاری‌نین نمایشی رسمی شکیلده قدغن اندیلیمیشدی. 1320 نجی ایلدن سونرا ایران‌ین سیاسی محیطینده عمله گلمیش وضعیت آذربایجان‌دا ملی تناترین دیرچهلیشه سبب اولدو. اول‌لر آیری - آیری بؤلگه‌لرده، توی-لاردا و شن‌لیکلرده آرتیستیک استعدادی اولان آدم‌لارین محدود اوپون و صحنه‌جیکلری 20 نجی ایل‌لرین اورتالاریندا متشکل‌له‌شیب یئنی ملی تناترین بی‌نؤرسینی قویموش اولدو. بو ایشده آذربایجان‌ین شمالیندان وقت‌آشیری قاسترولا گلن تناتر خادم‌لری‌نین کؤمک‌لیگی و تأثیری دانیماز دیر. هله «21 آذر» ه قدر تبریزده ابتدائی شکیلده ده اولسا فورم‌لاشمیش «آذربایجان»، «فردوسی»، «ایران»، «تبریز»، «حقیقت» آکتور دسته-لریندن عبارت تناتر تروپ‌لاری ملی حکومت دورونده فعالیتیه باشلایان ملی تناتر هیاتی‌نین اساسینی تشکیل ائتمیشدی [51، ص. 9]. آذربایجان ملی حکومتی طرفیندن مادی و معنوی جهتن دستک‌لغن ملی تناتر آز زمان ایچری‌سینده فورمالاشدی، پخته‌لشدی و قول - قاناد آتدی. 1325 نجی ایلده آذربایجان‌ین دنمک اولار کی، بوتون شهرلرینده یئرلی تناتر تروپ‌لاری فعالیت گؤسترمگه باشلادی‌لار. تناتر تاماشالاری‌نین برنامهلرینده ملی وطن‌پرورلیک، معارف‌لنمه، جهالت و خرافاتدان اوزاقلاشماق، خلق و مدنیت، قادین مسأله‌سی اساس یئر توتوردو. ملی حکومت دورونده آذربایجان تناتری‌نین نظری جلب اندن یوکسه‌لیشی بیر طرفدن وقتی ایله آذربایجان‌ین شمالیندا ح. عربلینیسکی، م. علی‌یوسف، س. روح‌الله مکتبی کئچمیش، آکتور صنعتینه بیبه‌لنمیش آ. فریور، م. رسولی، ا. نیکجو، علی محمدی، ا. زلفی‌زاده، ز. موزع‌زاده، صمد صباحی و باشقالاری‌نین ملی صحنه‌یه گلشی ایله باغلی ایدیسه، دیگر طرفدن ملی تناترین دیرچهلشی و انکشافی‌نین دولتین نظر دقتینده دایانماسی ایله علاقه‌دار ایدی. آذربایجان‌ین جنوبوندا 1324 - 1325 نجی ایل‌لرده ملی تناترین چوخ سرعتله دیرچهلشی و خلقین بگنمه‌سی‌نین مهم سببلریندن بیری ده تاماشالار اوچون آنا دیلینده و آذربایجان موضوع‌سوندا حاضر درام اثرلری‌نین موجود اولماسی ایدی. عزیز حاجی‌بگوفون «او اولماسین، بو اولسون (مشهدی عباد)»، «آرشین مال‌آن»، جعفر جبارلی‌نین «آیدین»، «اود گلینی»، «الماس»، «اوقتای ائل-اوغلو» جلیل محمدقلی‌زاده‌نین و دیگر شمال‌لی دراماتورق‌لارین قلمیندن چیخان اثرلرینی سیناق تاماشالاری موضوع اعتباری ایله یئرلی عادت عنعنه‌لری و معیشتده‌کی حادثه‌لری و جامعه‌ده‌کی تضادلاری اوستالیق‌لا بدیعی فورمدا تاماشاچی‌یا تقدیم ائدیگی‌نین، اونلار خلق طرفیندن حرارتله قارشی‌لانیردی.

آذربایجان ملی حکومتی‌نین قراری ایله 1325 نجی ایل فروردینین 7 ده تبریزده آذربایجان دولت درام تناتری‌نین آچیلشی آذربایجان مدنی تاریخینده علامتدار حادثه اولدو. اول‌لر آیری - آیری فعالیت گؤسترن مادی و برنامه جهتن کورلوق چکن تروپ-لارین بیر مرکزده توپلانماسی ملی تناترین انکشافیندا اهمیتی رول اوینادی. آز مدته تناتر تکجه اؤز برنامهلرینی گؤجلندیرمهدی، هم ده استعدادی آکتور دسته‌سینی اطرافینا توپلایا بیلدی، ملی حکومت مدنی - معارف برنامه‌سی‌نین اجراسیندا فعال اشتراک ائتدی. صمد

صبحی، ا. اسدی، ج. شفیعزاده، ا. رضوان، ح. اعشاری، س. احمدزاده، م. ولیزاده، اسد مزدوری، آ. تمجیدی، ب. محمدزاده و اونلارجا آکتورون آز مدته صحنه پشهکار صنعتکار کیمی اورتالیغا چخماسی آذربایجان مدنیتی نین بو ساحهده ده بویوک ظرفیته مالک اولدوغونا دلالت ائتدی. آذربایجان دولت درام تئاتری نین آچیلشیندا سید جعفر پیشه-ورینی سؤیلهدیگی نطق مدنیتین باشقا ساحه لری ایله بیرلیکده تئاترین دا ملی حکومتین دقت مرکزینده قالاغیندان و اونون انکشافینا دولت قایغی سینی اسپرگمیه جگیندن خبر وئریردی [188، 1325، 8 فروردین]. حقیقته ده 1325 نجی ایل دولت بودجه سینده معارف و مدنیتله باغلی خرچلر سیراسیندا تئاترین انکشافینا، اورادا چالیشان لارین مادی رفاهی نین یاخشیشی لاشدیریلماسینا و تیریزده دولت تئاتری اوچون یئنی بنانین تیکلمه سینده، موجود تئاترینا لاری نین و بولگه لره تئاتر تروپ لاری نین هوسلندیریلمه سینده خیلی مبلغ وسایط آیرلمیشدی [188، 4 فروردین، 1325]. بونو 1325 نجی ایل بودجه لایحه-سینده کی رقم لردن ده گورمک اولار.

1325 نجی ایلی ن یابیندا تئاتر تاماشالاری تبریز و ایری شهرلرله یاناشی، آذربایجان کندلرینه ده یول تاپمیشدی. بو ایشده آذربایجان جوان لار تشکیلاتی نین خصوصی فعالیتی اولموشدور.

آذربایجان دولت فیلامونی سینی 20 نجی ایل لار و سونرا کی دوره آذربایجان موسیقی سینی، ماهنی و خلق رقص لری نین دیرچهلشینه و انکشافیندا بویوک تشکیلاتچی لیک و استقامت لندیرجی رولو اولموشدور. 1324 - 1325 نجی ایل لره جنوبی آذربایجان دا مدنیت و اینجه صنعتین انکشافیندا سید جعفر پیشه وری عوض سیز خدمت لرنین بحث اندرکن گورکملی موسیقی شناس عالم، پروفیسور رافیق عمران یازیر: «سید جعفر پیشه وری نین داهی لگی بیر ده اوند ایدی کی، او، ملی دیرچهلش برنامهی-نین ترکیب حصه سی اولان آنا دیلی ملی مدنیتین یارادیلماسینا و انکشافینا دایم دقت یئتیرمیشدیر» [227، 1380، 11، ص. 34]. آذربایجان موسیقی سینی و خلق رقص لری نین قدیم تاریخه مالک اولماسی تاریخی آبیده و منبع لردن، قایاوستو شکل لردن، خلق فولکلور و ندان و سایر دن یاخشیشی معلوم دور. اولکده دولت سیاستی سویه سینده حاکم اولان شوونیزم کورسو، غیرفارس خلق لری نین ملی مدنیتینه اوگنی و دشمن مناسبت و نتیجه اعتباری ایله آذربایجان اینجه صنعتینی، او جمله دن موسیقی نده بوخوولامیش، عوضینده ملتین قافاسینا شوونیزم مفکوره سیریمیشدیر. «ایران حاکم لری آذربایجانین ثروت و گلیرینی چکیب آپارماقلا قالماییب، اونون معنوی و روحی ثروتینی ده داغیتماغا چالیشیر لار»¹.

بوخودان آزاد اولموش آذربایجان اینجه صنعتی آز زمان کسینگینده اهمیتلی اوغورلارا قوغوشا بیلدی. بو جهتن 1325 نجی ایل شهر یورین 11 ده تیریزده ملی فیلامونی نین آچیلشیشی آذربایجان اینجه صنعتی نین طنطنه سی ایدی. دولت فیلامونی سینی تشکیلینده و آز مدته محصولدار ایشله مده سینده اورادا چالیشان کولکتیوله یاناشی، فیلامونی نین ایلک مدیری مرحوم شاعریمیز علی توده نین، مشهور بسته کاریمیز (آهنگ ساز) حاجی خانمحمدوفون بویوک زحمتینی خصوصی قید انتمک لازمدیر. آذربایجان ملی حکومتی-نین رهبری، باش وزیر سید جعفر پیشه وری فیلامونی نین آچیلشیندا شخصاً اشتراک اتمیش و درین مضمونلو نطق سؤیله میشدیر. علی توده بو مناسبتله اوز خاطره سینده یازیر: «او، دنیا خلق لری آراسیندا لایقلی ینر توتان آذربایجان خلقی نین قدیم مدنیتیندن بویوک غرور حسّی ایله دانیشیردی. آذربایجان تورپاغی نین دنیا اینجه صنعتینه بخش ائتدیگی داهی صنعتکار لارین آدلارینی افتخار لا چکیردی. او، خلق لار آراسیندا کی مدنی علاقه لری ن قونشولوغا، دوستلوغا، قارداشلیغا نه درجه گرملی اولدوغونو پارلاق مثال-لار لا گوستریردی و ندی: «بیز چالیشمالیق کی، تازاجا آجدیغیمیز بو صنعت اوجاغی مدنیتیمیزین قدیم سالنامه سینده یئنی بیر صحیفه آچسین» [227، 1380، 11، ص. 34].

تبریز فیلامونی سینی آز مدت ایچری سینده بویوک اوغورلار قازانماغا تایل اولدو. بو ایشده دولتین گوستردیگی آردیجیل حمایتدار لیکلا برابر، فیلامونی ده کی خلق چالغی آلت-

لری، خلق ماهنی لاری و رقص لری قروپونا جلب اولونموش انسان لارین فطری استعدادی و صنعتی اورمکن باغلی لیغی دا آز رول اوینامیشدی. مسلمان عنعنلری نین فاناتیک سویهده کؤک سالدیغی بیر اولکده چادرانی سنویل سیاغی آتیب فیلامونیه ایاق آچمیش، اوز ماهنی و رقص لری ایله تاماشاچی لارین درین رغبتینی قازانمیش قیزلار قروپونون چبخیش لاری خصوصی قید اولونمالی دیر. ملی حکومت دورونون (1324 – 1325) اینجه صنعت تاریخی نین تانیمیش تدقیقاتچی سی رافیق عمرانی یازیر کی، «تبریز فیلامونی سینده یاثللی نسل عاشیق لار دسته سی نین، ساز چالان قیزلاردان عبارت قروپون، ملی خلق چالغی آلتلری اورکستری نین، رقص قروپو لاری نین، خواننده لری نین و گر کولکتیورلری نین اولماسی ملی حکومت وقتی تبریزده بؤیوک موسیقی مدنیتی نین اولماسینا دلالت اندیر» [227، 1380، نومره 11، ص. 35]. پروفیسور رافیق عمرانی «21 آذر» درگی سینده آذربایجان ملی حکومت دورونده اینجه صنعتین انکشافینا عاید درج انتدیگی مقاله نی بو سؤزلرله تاماملاییر: «... ملی حکومتی اولمایان خلق آناسیز - آناسیز بؤیون بیتیم اوشاغا بنزیمیر. آلاه هنج بیر خلقی، خصوصاً ده، سایه 30 میلیونو کچمیش جنوبی آذربایجان خلقینی آناسیز - آناسیز قویماسین!» [227، 1380، نومره 11، ص. 35].

آذربایجان ملی حکومت دورونده اینجه صنعتین باشقا ساحه لرینده ده گؤز هگلمه لی ایره - لی له پیش اولموشدور. رساملیق، هیکل تراش لیق (مجسمه ساز لیق)، خطاط لیق و خریطه چی - لیکده و سایر ساحه لرده ده اوغور لار اولموشدور. بیر ایل عرضینده اقتصادیاتین و مدنیتین بوتون ساحه لرینده قازانیمیش موفقیتلر اونو گؤستریر کی، خلق اوز قدرتی ایله قیسا مدته بنله عقه سیغماز خار قهر یاراتماق امکانشینا مالک دیر. آمریکانین کالیفرنیا ایالتینده اجتماعی حرکات لار تاریخی تدریس اندن آمریکالی مؤلف جان فوران 1324 – 1325 نجی ایل لرده آذربایجان ملی حکومتی نین حیاتی کنجیردیگی تدبیرلری صدایا راق یازیر: «... ایران تاریخینده ایلك دفعه قادین لارا کیشی لره برابر حقوق وئریلدی... ایش حقیقده قانون قبول اندیلدی. انبارلاردا ساخلانیلان تاخیل و ارزاق ثابت قیمت لره بازارا چیخار یلدی. چوخ ایشلغن محصول لار و مال لار اوزهریندن وئرگی گؤتورولدو... تبریزین باشلیجا کوچه لری آبادلاشدیریلدی، خیابان لارین آسفالت اوزنوگو تازالاندی¹. ساوادسیزلیغی لغو انتمک کلاس لاری تشکیل اولوندو. رادیو استانسایسی و چاپخانالار ایشه دوشدو. خیابان لارا انقلاب رهبرلری ستارخانین و باقرخانین آدلاری وئریلدی. تبریزین گؤرکمی دگیشیلدی. بانک لار ملی لشدیریلدی. کؤرپه - لر ائوی، تربیه اوچاق لاری، خسته خانان، موسیقی مرکزی آچیلدی، آنا دیلینده کتاب لار نشر اندیلدی «شاعرلر مجلسی» تشکیل اولوندو. اقتصادیات ساحه سینده چوخ ساییلی تدبیرلر تنظیم اندیلدی، بیر قسمی حیاتی کنجیدی و سایر». مؤلف اثرینده اوز سؤزونده آمریکالی دیپلومات ریچارد کانمدین بنله بیر جمله سی ایله بنگون وورور: «فرقه نین بیر ایل عرضینده حیاتی کنجیردیگی ایشلری رضا شاه 20 ایله آنجاق یئرینه یئتیره بیلردی» [100، صص. 410 – 411].

1320 – 1325 نجی ایلین اریبه شتینده ک شوروی قوشون لاری ترکیبینه ایرانا گنتمیش آذربایجانین شمالیندان اولان ضیالی لاری، یازیچی، معارف - مدنیت، صحیه ایشچی لری، مهندس، صنعتکار و سایر آذربایجانین جنوبونداکی اجتماعی - اقتصادی، سیاسی، علمی و مدنی محیطین بوتون ساحه لرینده، ان باشلیجاسی ملی اوپانیسدا اوز قان قارداش لاری اوچون امکان داخلینده، وئریمیش حدودلارین چرچیواسیندا ال لریندن گلن کؤمکلیگی اتمیشلر. بحث اولونان بو دوره شمالداکی آذربایجانین آرا زین او تاپینداکی آذربایجانا گؤستردیگی قارداشلیق مناسبتینی و اونون آز ادلیغا چیخماسینا اورمکن یانماسینی کرملینین مکرلی سیاستیندن و پرده دالیندا حاضرلادیغی خیانتکار اوپوندان مطلق آیرماق لازمدیر. اگر بیرینجی قان بئر، جان بئر قارداشینی آجی طالعی، اونون آز ادلیغی و ابدی قورتولوشو اندیشه لندیریر دیسه و چوخ وقت بو دوشونجه نی منسوب

¹ - تبریزده آسفالت وور - توت ساعات قاباغیندان تربیت خیابانینا قدر یعنی 50 متر حدودوندا ایدی، بو دوره گنجه باتیب سحر دوروب خیابانی آسفالت گؤروردوک.

اولدوغو دولتین اونا حواله انتدیگی وظیفه‌دن ده یوکسک توتوردوسا، سونونجونون معیاری و مقصدی هر شئی امپراتورلوغون منافعینه تابع انتدیرمک ایدی. شوروی‌نین آذربایجان- یین جنوبونا، عمومیتله ایرانا مناسبتی همیشه بو حال و هوالی تفکرله باغلی اولموشدور.

تهران - مسکو سودالاشماسی و جنوبی آذربایجان

ایکینجی دنیا محاربه‌سی دورونده، خصوصاً محاربه‌نین ایلک ایل‌لرینده آذربایجان‌ین جنوبو حقه شوروی‌نین سیاستینده ایکی باشلیجا عامل دقتی داها چوخ اوزونه چکیر. بونلاردان بیرینجی‌سی محاربه‌نین گندیشینده غربی اوکراین، غربی بلاروس، مولداوی و بالتیک اولکلری کیمی، جنوبی آذربایجان‌ی دا شوروی امپراتورلوغونا بیرلشدیرمک، ایکینجی‌سی، ایران‌ین شمالیندا نفت - قاز باتاق‌لارینی و داغ - معدن صنایع مجموع‌ه‌سینی، ائله‌جه ده ایران هوا یول‌لاری نقلیاتی‌نین اختیارینی اله کئچیرمک، بونولا دا گله‌جکده نظامی نقش‌ملری حیاتی کئچیرمکده (ایران‌ین قونشولارینا قارشلی) بو اولکه‌نین جغرافی - استراتژی موقعیندن فایدالانماق ایرانا مناسبتده اساس هدف‌لر ایدی. بیرینجی عامل - آذربایجان‌ین جنوبونو شوروی‌ه الحاق ائتمک مسأله‌سی ایکینجی عاملدن - شمالداکی باتاق-لاری اله کئچیرمکدن خیلی درجه‌ده چتین ایدی. اولاً، شوروی‌نین بو اشتها‌سی اوزهرینده شوروی‌نین او زمانکی محاربه متفق‌لری اولان آمریکا و انگلیس بویوک مانع ایدی، هم ده نظره آلساق کی، محاربه‌نین ایلک اوچ ایلینده شوروی مغلوبیتنه یاخین وضعیتده ایدی. بنله بیر شرایطده اوزونو محاربه متفق‌لری ایله اوز - اوزه قویماق کرملین اوچون هنج جور مقبول دگیلدی. دیگر طرفدن ایستر استالین، ایسترسه میکویان و ریاستده اولان دیگر گورجو و ارمنی‌لرین سیاسی رهبرلیکده‌کی مافیاسی آذربایجان‌ین جنوبونو شمالینا قاتماقلا، اوز‌ال‌لری ایله قافقازدا اراضی‌جه داها بویوک و اهالی‌جه چوخ میلیونلو تورکلردن عبارت بیر دولتین میدانا کتیریلمه‌سینه هنج جور راضی اولایلمزدی‌لر. عینی‌لیک نامینه دنمک لازمدیر کی، او زمانکی شوروی آذربایجان‌ی رهبرلیگی‌نین و گنیش اجتماعیتین، خصوصاً ضیالی‌لارین بویوک بیر حصه‌سینده ترکمن‌چای‌لا (1206) باشلانان آپریلیغا سون قویماق، واحدلتشمک آرزوسو اؤن پلاندا اولسا دا، رئال‌لاشا بیلمه‌دی. کرملین‌ین پرده دالینداکی او یون‌لاری‌نین مغزینی آیدین درک ائتمه‌ین جنوبی آذربایجان‌داکی شمالدان گلمیش آذربایجان ائلی‌لری اعتراف اندیردی‌لر کی، «... بیر سیرا تدبیرلری حیاتی کئچیرن زمان اونلار (شمالدان گلمیش آذربایجان‌لی‌لر) شوروی حاکمیتی‌نین سون مقصدینی بیلمیرلر و اونا گؤره ده ایش‌لری تام حجمده گنیش‌لندیره بیلمیرلر». شمالی آذربایجان رهبرلیگی ایسه بیلدیریدی کی، «... بیزیم ایران‌داکی رهبر ایشچی‌لره دقیق و آیدین دنیلیم‌لیدیر کی، آذربایجان اهالی‌سینه فارس‌لارین اسیرلیک ظلموندن قورتارماق ایشینه کؤمک ائتمه‌لیک. اونا گؤره ده بوتون ایش‌لری بو استفامته قورون» [18، ص. 86]. تأسف کی، ایش‌لرین بو استفامته قورولماسینا شوروی‌نی ایران‌دا تمثیل ائدن یوخاری دایر‌لر امکان و نرمدی‌لر و بئری گلدیکده شمالدان گلمیش‌لری مختلف بهانه‌لرله فعالیت میدانیندان اوزاقلشدیریدی‌لر، بیر چوخ حال‌لاردا اونلاری لکه‌لمگه چالیشیردی-لار.

1320 - 1325 نجی ایل‌لرده شوروی‌نین ایرانا عاید پلانی‌بو اولکه‌نین شمالیندا اولان نفت - قاز احتیاط‌لارینی اله کئچیرمک نیتی همیشه شوروی‌نین سیاستینده اولجه گیزلی، 1322 نجی ایلدن سونرا آچیق شکیلده گوندمده اولموشدور. 1322 نجی ایلین قیشیندا محاربه‌نین گندیشینده آرتیق قذینی دوزلتمیش و ایرملی‌له‌بیشه نایل اولموش شوروی‌ 1323 نجی ایلین یابیندا ایران‌ین شمالینداکی نفتی چیخارماغا مشتاق اولدوق‌لارینی

رسماً ایران حکومتینه بیلدیردی لر [133، ص. 49]. بو ساحمه عملی ایشه باشلاماق اوچون 1323 نجو ایلین شهریورین 19 دا شوروی خارجی ایش لر ناظرینین معاونی س. کافتار دزه باشدا اولماقلا شوروی نماینده هیاتی دانشیق لار آپارماق اوچون تهرانا گلدی [260، 20 شهریور، ص. 323]. کافتار دزه تهرانداکی شوروی سفیری م. ماکسیموفون مشایعتی ایله اول نخست وزیر محمد ساعد مراغهئی ایله، سونرا محمدرضا شاهلا گوروشدو [260، 20 شهریور، 1323]. الهه اندیلمیش ایلکین راضی‌لیغا اساساً تهرانا گلیمیش شوروی نماینده‌لیگی (نماینده‌لیگه ژنولوژی - کشفیات متخصص لری ده داخل ایدی) آذربایجانلا برابر مازندران، گیلان، گرگان و ترکمن صحرادا اولموشدور. خزر دنیزی نین 40 کیلومتر جنوبوندا ساری - شاهی استقامتینده نفت یاتاق لاری نین دهاها زنگین لیگی معلوم اولسا دا، ایران طرفی هله‌لیک ژنولوژی ایش لرین آنجا آذربایجان و گیلان ایالت لرینده آپاریلما سینا راضی‌لیق و نردی. شوروی نماینده‌لیگی طرفیندن حاضر لانیلمیش 22 ماده‌دن عبارت مقاوله نین لایحه سی ایران طرفینه تقدیم اندیلدی. بو لایحه ده شمالداکی نفت یاتاق- لاری نین 60 ایل مدتیته شوروی استخراچ قرار ددینا و نریمه سی، نفت یاتاق لاری نین اختاریشی، چیخار یلماسی و حملی، اونون دنیا بازارینا صادراتی و سایر یارادیلما سی نظرده توتولان «شوروی - ایران بیرگه قرار دادی» نا حواله اولونمالی ایدی. بو لایحه او زمان مقاوله شکلینه سالیئیب، قومیه مینه بیلردی کی، اونو ایران مجلسی قبول اندیب، محمدرضا شاه امضالاییدی. بونلارین هنج بیر ی باش توتما دیغیندان (17 مهر 1323 نجو ایله مجلس بو موضوعدا قرار دادی رد ائتدیگیندن) بیر آیا قدر تهراندا وقت کنچیرن کافتار دزه نماینده‌لیگی الی بوش مسکو شهرینه قاییتدی. بو وضعیت شوروی نین ایرانا قارشی علاقلرینده تضییق و هده - قورخو سیاستینی گوجلندیردی. شوروی مطبوعاتیندا آنتی ایران تبلیغات بننی وسعت آلدی. بنله بیر وضعیتده ایران حکومتی نوبتی مانورا ال آتماق مجبور بئیتنده قالدی. 1324 آبان آییندا محمد ساعد حکومتی استعفا یا گوندیرلیدی. اونو ملیتجه آذربایجانلی اولان مرتضی قلی خان بیات عوض انتسه ده، اونون حکومتی جمعی 4 ای حاکمیتده قالا بیلدی. 1324 نجو ایلین اردیبهشتینده بیاتی 76 یاشلی حکیم الملکله عوض انتسه ده شوروی - ایران مناسبت لرینده کی سو یوقلوق و گرگین لیک آرتماقدا دوام ائتدی. بنله بیر وضعیتده شوروی جنوبی آذربایجانداکی مختاریت اوغروندا مجادلدهن اوز خیرینه فایدالانماق تشبوتو قوتلندیردی لر. نفت عاملی شوروی نین ایرانا مناسبتینده کی استراتژی نین مرکزینده چکدی. اولار ایران حکومتینه تضییقی آرتیرماق مقصدی ایله آذربایجان ملی حکومت باشچی سی سیدجعفر پیشه‌وری نین آذربایجان خلقی نین مختاریت طلبی حقه سازمان ملل متحده معلوم مراجعتینه (8 بهمن 1324) مانع اولمادی لر. شوروی آذربایجانلا بیرلیکده، بوتون ایرانداکی آنتی رژیم قوملرین رادیکال چیخیش لارینا رواج و نریمکه دوام ائتدی لر.

بنله‌لیکله، نجه دئیهر لر «کنچی جان هاییندا دیر، قصاب پیی آختاریر». آذربایجان اوز آغیر طالعینه چیخیش یولو آختار دیغی بیر زماندا شوروی اونون حسابینا شمال نفتی- نین قوخوسو ایله اوز آرزو لارینا چاتماغا چالیشیردی. بو آرزو آذربایجانداکی ملی آز ادلیق و دموکراتیک حرکاتین اوز هرینده شوروی نین کابوس کولگه سینیی قوتلندیردی. 1324 نجو ایلین پاییزیندا آذربایجانین جنوبوندا غلبه چالمیش «21 آذر» انقلابی اوز مضمونو و مقیاسینا گوره 20 نجی عصرده جنوبدا باش و نریمیش خلق حرکاتی نین ان رادیکال و متشکلی ایدی. «21 آذر»ین غلبه سی، آذربایجان ملی حکومتی نین یارادیلما سی و اونون یوخاریدا خلاصه شکلینده قید ائتدیگیمیز اقتصادی، اجتماعی و مدنی تدبیرلرین حیاتا کنچیر یلمه سی، خلقله ملی حکومت آراسیندا یارانمیش وحدت - بوتون بونلار، اوسته‌لیک غیر فارس منطقه لرده مختاریت اوغروندا حرکاتین گنیش لنمه سی و بیر سیرا دیگر عامل لر اولکهدمه کی شاهلیق رژیمینی اهمیتی درجه ده خلنددی. اصلینده 1324 نجو ایلین دی آییندا تهرانین اوزونده رژیمه قارشی عموم خلق مبارزه سی اونون چؤکمگی اوچون رئال تهله یارادیردی. همین دوره عاید چوخ ساییلی و اقعیت لر، انلهجه ده 1357 نجی ایل ایران انقلابیندا سونرا بو اولکهدمه و اونون حدود لاریندا کناردا، بو حقه چاپ اولموش بیر سیرا کتاب لار و مقاله لرده او دورون رئال وضعیتیی آچیقلا نیر.

1324 - 1325 نجی ایل لرده آذربایجانین جنوبوندا مختاریت حرکاتی نین گنیش لهنیب درین لشمه سی، اونون تأثیر ی نین ایرانین باشقا ایالت لرینده یاییلماماسی اوچون شاهنشاه

دولتی یگانه چیخیش بولونو شوروی ایله دیل تاپماق، اونلاری اله آماق و بنله لیکله ده آذربایجان داکا حرکاتی بین الملل مقیاسدا تکلمک ده گوروردو. بو استراتژی نین فورم- لاشدیریلما سیندا، اور تاپا ایتلما سیندا آمریکا و انگلیس دیپلوماسی سی نین ایران داکا انچی- لری نین و انلهجه ده احمد قوام السلطنه نین رولو آز اولما می شدی. آمریکا و انگلیس نین آذربایجان داکا حرکات دشمین چی لیک مناسب لرینده کی ثابت لیگه آر خایین اولان محمدرضا شاه شوروی نی آذربایجان ملی حکومتی نی مدافعه انتمکن اوزاقلاشدیرماق نظریه سی نین عملی اولراق حیاتا کنچیریلمه سی اوچون یول لار آرادا و اونو تاپدی.

آذربایجان دا دموکراتیک کاراکترلی تدبیرلرین حیاتا کنچیریلمه سی، مختاریت اوغروندا طلبات لارین رادیکال لاشماسی آذربایجان حدود لاریندان کنار داکا رژیم علیه دارلارینی دا حرکته گتیر می شدی. 1325 نجی ایلین یابیندا اولکهنین جنوبوندا قاشقای تورکلری نین، داها سونرا خراسان اطرافیندا کی تورکمن لرین، بلوچ لارین، لورلارین، عرب لرین ایران داخلینده مختاریت طلبی ایله باش وئرن چیخیش لاری شاه رژیمینی چاش - باش سالدی. 1325 نجی ایل مهرین 3 ده بختیاری، قاشقای، خمسه و بویر احمدده کی کوچری ائل و طایفالار مختاریت اوغروندا دولته قارشی اوز قوئلرینی بیرلشدیردی لر. بوشهر، کرمان و بیر نجه یاشابیش منطقه سی رژیمه مخالف اولان لارین الینه کنجدی. آذربایجان داکا حرکاتدان نمونه گوتورن جنوب داکا طایفالارین چیخیش لاری ماهیت اعتباری ایله رژیم علیه نه خلقین ملی آزادلیق حرکاتی ایدی. رژیمین ال آلتی لاری انگلیس لرله علاقه یه گیریب ایران نین جنوبوندا کی حرکتین ایچری سینه شاهپرست قوئلری یئریده بیلدی لر. نتیجه ده حرکات اوز مجراسیندان چیخیب، انگلیس لرین و بعضی یئرلرده شاهپرست لرین تأثیرینه دوشدو.

پهلوی رژیمی دورونده ایران دا آزادلیق و یا مختاریت طلبی ایله چیخیش اندن لر بیر قایدا اولراق شورویه باغلانیلیر، «تجزیه طلب»، اسلامدان اوز دوندردن دین سیز و کافر کیمی اجتماعیه تقدیم اولونوردو. شاهین وفالی تیمسار لاریندان اولان رزم آرا «کافرلشمیش آذربایجان و کوردستانی مغلوب انتمه یه قدر باشقا بیئه قوشون چکمه یه جگینی رسما بیلدیر می شدی» [100، ص. 419].

1324 نجو ایلین قیشیندا ایران نین سیاسی منظره سی جوخ مرکب لشمی شدی. اصلینده 1324 نجو ایله شاه رژیمی ایکی یول آیریچیندا قال می شدی: یا آذربایجان و کوردستان نین تمثالیندا غیر فارس خلق لری نین مختاریت حرکاتینی تانیماق (بو «بو یوک ایرانین پارچالانماسی دنمک ایدی) و یا مختاریت حرکاتینی خارجدن هر هانسی دستکدن محروم انتمک. ایکینجی یول ایران دولتی اوچون یگانه مقبول واریانت اولدوغوندا او، 1324 نجو ایلین آذر آییندان باشلا یاراق اوز سیاستینی بو استقامتده یونه لئدی. ایلک تدبیر ایران نین شمالیندا کی نفت و یئر آلتی ثروت لره گوز تیکن و بونونلادا ایران اراضی سینه نظارتی اله کنچیر مگه چالیشان شوروی دولتی نه «دیرسک» گوسترن ابراهیم حکیمی حکومتی استعفا یا گوندریلدی. اونون یئرینه 20 نجی عصرده ایران دیپلوماسی تاریخینده حیله لر لیگی و سیاسی تله قورماقا بلکه ده تابی اولمایان احمد قوام السلطنه حاکمیته گتیر یلدی [99، صص. 257 - 283]. قوام حاکمیته گلنه قدر نخست وزیر اولموش ابراهیم حکیمی شوروی قوشون لاری نین ایران اراضی سیندن چیخار یلماسی و آذربایجان نین داخلی ایش- لری نه اونلارین مداخله انتمه سی ایله باغلی بئنیجه تشکیل اولونموش مجمع عمومی سازمان ملل متحدین 1324 نجو ایلین دی آییندا لندن ده کنچیر یلن ایلک دوره سینه شکایت مکتوبو ایله مراجعت انتمی شدی. قوام شوروی ایله مناسب لرین سو یوق مستوی اوزهرینه گتیر یلمه- سی نین خیرسیز اولاجاغینی آنلادیغی اوچون حاکمیته گلن حکیمی لندن ده کی ایران سفیری سید حسن تقی زاده یه شکایت مکتوبونو اورتالیغا گتیر مه مک حقه تلقام وورسا دا، تقی- زاده بیلر مکن تلم تله سیک شکایت مکتوبونو اجلاسدا آرتیق سسلندیر می شدی [99، صص. 257 - 283]. احمد قوام ن نخست وزیر کورسوسونه گتیر یلمه سینه دک ابراهیم حکیمی حکومتی طرفیندن شوروی دن شکایتین سازمان ملل سو یه سینه چیخار یلماسی بنله شوروی نین ایرانا اولان سیاستینه دگیشیک لیک گتیر مه دی، عکسینه مناسب لرینده کی گرگین لیک داها دا آرتیش اولدو.

تدقیق اولونان دوره عاید دیپلوماتیک سندلردن و یازیشمالاردان معلوم اولور کی، قوام السلطنه ابراهیم حکیمی دن فرقلی اولراق ایران - شوروی مناسب لرینده عاید مسألنن

بین الملل مقیاسا چیخار یلماسیندانس، مناسبتلرین دانیشیق لار، گوروشلر، سودالاشمالار یولو ایله حل اندیلمه سینه اوستونلوک وئرمیشدی [99، صص. 257 – 283]. شوروی نین ایرانین شمالینداکی نفت و یزالتی معدنلری اله کنچیرمک اوچون چوخدانکی نیتی ایران حاکم دایرلرینه، شاه و قوام السلطنه اوچون قرانلیق دگیلدی. شوروی نین شمالداکی باتاق لار ناحیه سینی اله کنچیرمک نیتی اقتصادی باخیمدان علاوه، نظامی - استراتژی و سیاسی اهمیت داشییردی. هر شنین اول بو اراضی واسطه سی ایله یاخین و اورتا شرق اولکه - لرینه، او جمله دن تورکیه، عراق، افغانستان، پاکستان، فارس کورفرزی (خلیج فارس) دولت لرینه قارشی پایگاه یاراتماق و یزری گلدیکده شوروی ایدنولوژی سینی اورا یزیرتمک امکانی اله اولوردو.

احمد قوام السلطنه 1324 نجو ایلین قیشیندا ایران مجلسینده نخست وزیر وظیفه سینه قبول اولونارکن¹ سویله دیگی نطقدا ایرانین مرکب شرایطله اولشندیگینی قید ائتدیکن سونرا موجود چتین لیکلری و مانع لری آرادان قالدیرماق اوچون چالیشاجاغینی بیلدیردی. او، دئمشدی: «... بیز شوروی کیمی بویوک دولتله قونشوبوق. قونشولوقدا علاقلریمیزه دقت آیرمالیق. شوروی نین اقتصادی یاردیمی حسابینا اولکه میزین شمالینداکی نفتی اوزه چیخاریب اوندان فایدا گوتورمکلیک» [210، 12 دی، 1324]. بو نطقین سونراکی شرح لرینده قید اولونور کی، قوام اوز فعالیتینه شوروی رهبرلیگینی دقتینی جلب ائتمک اوچون شوروی ایله امکداشلیغی بیلره مکن اون پلانا چکیب قاپار تمیشدی.

ایرانین مسکودا او زمانکی سفیری توپلادیغی معلومات اساسیندا 1324 نجو ایلین دی آییندا تهرانا گوندردیگی معلوماتدا قوام السلطنه نین مجلس ده کی ایلک نطقین مسکو رهبرلیگینی نین دقت مرکزینده اولماسینی بیلدیردی. ایرانین شمالینداکی نفته شریکلیک اختیارینی شوروی وئریلمکله شوروی قوشون لاری نین ایران دان چیخار یلماسینا و «آذربایجان مساله سینی» ایرانین خیرینه حل ائتمک احتمالی نی سفیر اوز معلوماتیندا خصوصی وورغولاییر. سفیر معلوماتدا یازیر: «آذربایجان مساله سی نین حلینی گنجیکدیرمک اولکه ده کی ثابت لیگین پوزولماسینی گوجلندیرر، باشقا ایالتلرده ده دولتله باش آغریسی یاردار. فیکریمیزجه مسکو ایله دیل تاپماق خیریمیزه گوتورولموش آدیم اولار. بو آدیمی داها تنز آتماغیمیز واجب دیر» [219، 9 بهمن، 1324]. ایران سفیری اوز مکتوبوندا پنی نخست وزیر احمد قوامین مسکودا گلیمک نیتینی تقدیره لایق حادثه کیمی قیمت لندیر میشدی.

احمد قوام تشکیل ائتدیگی حکومتین² ترکیبینی تصویب ائتمک اوچون 1324 نجو ایل بهمنین 18 ده مجلسه و شاه معرفتی ائتدی. حزب تودمنین مجلس ده کی نماینده فراکسیونونا قوام حکومتینه قارشی چیخاماعی تاپشیردی. بونون مقابلینده سونرالار قوام السلطنه حزب توده و دیگر دموکراتیک قروپلارا بعضی دکوراتیو کاراکترلی گذشتلر ائتدی. اولکی حکومت وقتی باغلانمیش دموکراتیک کلوبلارا فعالیتیه باشلاماق، نشری دایاندریلیمیش بعضی «سول» مسلکی غزنتلرین چیخاماسینا اجازه وئرمک، حزب توده و شورای متحده تشکیلاتی فعال لاری نین حبسه سالینمیش عضولری نین آزاد اندیلمه سی و سایر بو کیمی گذشت و عمل لرله قوام اوز حکومتینه «دموکراتیک» گورکم وئرمک ایسته ییردی. بو ظاهر سازلیق لار و اوز فعالیتینه دموکراتیک دون گنیدیرمک قوام السلطنه اوچون اونا گوره لازم ایدی کی، او، مسکودا اندهجگی رسمی سفر زمانی کرملین رهبرلیگینده اوزونه رغبت قازاندریرا بیلسین، مسکو اونو دموکرات نخست وزیر کیمی تانیسین. اصلینده قوام معین قدر اوز ایستگینه نایل اولایلمیشدی. مسکو «دموکرات» نخست وزیر قوام السلطنه نین شوروی رهبرلیگی ایله گوروشمک میلی نی نظره آلیب اونو مسکودا رسمی گوروشه دعوت ائتدی.

اولجه دن اله اولونموش راضی لیغا اساساً 1324 بهمنین 29 دا قوام السلطنه شوروی

¹ - اونون نخست وزیرلیگی مجلسده چوخ دا آسان اولمامیشدی. او، 52 رأی قارشی، 53 رأیله نخست وزیرلیگه گلیمیشدی.

² - احمد قوامین حکومتیه 13 وزیر، بیر معاون و بیر مشاور داخل ایدی.

رهبرلیگی ایله رسمی گزروش اوچون تهران دان مسکودا بولا دوشدو¹. اسفندین اولیندن 15 سینا قدر احمد قوام مسکودا اولدوغو مدتده ایکی دفعه استالین له، بیر نچه دفعه شوروی خارجی ایشلر ناظری مولوتوف ایله، اقتصادی و مدنی مسأللر اوزره بیر نچه صلاحیتلی شوروی رهبرلیگی ایله گزروشلر کنچیرمیشدی [133، صص. 201 - 203]. بو گزورشلرده ان عمدہ مسألہ اشاغیداکی لاردان عبارت اولموشدور:

- 1- شوروی قوشون لاری نین اسفندین 11 نهدک ایران اراضی سیندن چیخاریلماسی؛
- 2- جنوبی آذربایجانا ملی مختاریت و نریلمه سی مسألہ سی؛
- 3- جنوبی آذربایجان دا ملی آزادلیق حرکاتی ایله باغلی مسأللر؛
- 4- ایران نین شمالینداکی نفتین شورویہ اوزون مدتلی استخراج امتیاز و نریلمه سی و سایر.

دانشیق لار زمانی ایکی اولکه آراسیندا بیر سیرا اقتصادی، مدنی و دیپلوماتیک مسألہ- لره ده توخونولموشدور.

همین دورده ایستر شوروی و ایستره ایران مطبوعاتیندا و خبر و نر مه واسطه لرینده قوام السلطنه نین مسکودا شوروی رهبرلیگی ایله آپاردیغی دانشیق لارین موفقیت سیزلیگی حقه خلی یازی لار و معلومات لار گنتمیشدی. بونلار ظاهرأ چاشدیریحی گورکم یار اتماق جهدی ایدی. سونراکی حادثلر و حقیقتلر پرده دالینداکی گیزلی او یون لاردان خبر و نریردی. بنله کی شوروی قوشون لاری نین ایران اراضی سینی ترک انتمه سی 1325 نجی ایل ادریه شتین ایکینجی هفته سینده دنمک اولار کی، تام باشا چاتدی. آذربایجانا ملی مختاریت و نریلمه سی مسألہ سی نین ایران قانون اساسی سینه ضد اولدوغو قوام طرفیندن اورتایا آتیلماقلا بونون مومکون سوزلوگو قید اولونموشدو. او کی، قالدی آذربایجان داکی حرکات و آذربایجان ملی حکومتی نین طالعینه، بو مسألہ ایران نین «داخلی ایشی» کیمی قیمتلندیریمیشدی. شوروی نین نفت قوخوسو مقابلینده قوام السلطنه یه انتدیکلری گذشتلر، اصلینده اوزونو مظلوم و ازیلن خلقلرین خلاصکاری اولاندیران بیر دولتین خیرینه، آرخادان ووردوغو ضربه ایدی. بو خدمتین مقابلینده شوروی نین ایران دان قویاردیغی «گذشت» ایران نین شمالینداکی نفت یاتاق لارینی استثمار انتمک اوچون «بیرگه ایران - شوروی شرکتی» نین (شرکت مختلط ایران - شوروی) یارادیلماسینا قوامین و نردیگی راضی لیق ایدی. بو راضی لیق اساسیندا باغلانیلماسی نظرده توتولان مقاله 15 نجی مجلس سنچکی لردن و محمدرشا شاهین امضاسیندان سونرا قوه یه مینمه سی ایدی. معلوم اولدوغو کیمی، صلاحیت مدتی قورتارمیش 14 نجو مجلس بنله بیر قانون تصویب انتمیشدی کی، 15 نجی مجلسه انتخابات آنجاقتق قوشون لاری ایران اراضی سینی تام ترک انتدیکدن سونرا کنچیریه بیلر.

1324 نجو ایلین اسفند آییندا مسکودا قوام السلطنه نین آپاردیغی دانشیق لارین مضمونون گیزلی ساخلانیلماسی جنوبداکی هموطن لریمیزی ناراحت انتمگه بیلمزدی. اونلار قورخوردولار کی، قوام اوز حیلہ گزلیگی ایله شوروی نین اعتمادینی قازانسین. «هله 1287 نجی ایله آذربایجان دا ملی حرکات بوغولاندا و ستارخان اولدورولنده قوام وزیر داخله ایدی. عین زماندا، 1299 نجو ایله گیلان دا ملی آزادلیق حرکاتی یاتیریلاندا و کوچک خان اولدورولنده قوام حاکمیتده ایدی» [18، ص. 304].

قوام، اصلینده مسکو سفرینده ایسته دیگینه نایل اولایلمیشدی. او، بونو سونراکی ایل- لرده صحبتلرینده و نردیگی مصاحبه لرده دفعه لرله تکرار انتمیشدی. قوامین شرفینه شوروی رهبرلیگی طرفیندن 1324 نجو ایل اسفندین 14 ده کرملینده دولتمیش ضیافت- ده «دانشیق لارین نتیجه سیز قورتاردیغینان» استالینه گیلنیه لمن قواما جواب اولاراق استالین دنمیشدی: «ایندی سن منیم وضعیتی می یاخشی آنلابیرسان. من چوخ برک آدم کیمی تانییرام. لاکن مولوتوف بیزیم دسته ده ان برک آدم دیر. بو وضعیته، البته، من چالیشارام کی، سیزین آرانیزدا واسطه چی اولوم. امیدوارم کی، منیم سفیریم تهرانا یئتیشنده

¹ - احمد قوام السلطنه نین نماینده هیأتی عبارت ایدی: جواد عامری، حمید سیاح، دکتر رضا زاده شفق، پیرنظر، خ. دزی، نیکپور، سلمان اسی، عمیدی نوری، جهانگیر تفضلی، قاسم مسعودی، رضوی.

سبزیں اوچون بیر نچه باخشی خیر گتیرمچک»¹. قوام السلطنه نین تهرانا قاییتما سبندان بیر نچه گون سونرا شوروی سفیری سادچیکوف اونونلا گوروشموش و شمال نفتینه شوروی نین شریک اولماسینا راضی لبق و نردیگی اوچون قوامین مذاکره میه چبخار تدیغی اساس مسأله ره کرملین و نردیگی «خیر - دعانی» اونا چاتدیرمیشدی. حقیقتده قوام حکومتی اوچون بو خبر، استالین بین دندیگی «باخشی خبرلر» ایدی... بو خبرلر عین زماندا بویوک خیانت و فلاکتین قره بولدولاری نین آذربایجان سماسینا گلمه سینه اشاره ایدی.

قوام السلطنه مسکودا شوروی رهبرلیگی ایله جنوبی آذربایجانا عاید دانیشیق لار آپارارکن بو دانیشیق لارین نتیجه لرینه ایران مطبوعاتیندا و اجتماعیتینده مناسب بیر معنالی دگیلیدی. آذربایجانین رهبرلیگینده، مطبوعات و گنیش اجتماعیتده شوروی نین آذربایجان ملی حکومتی نین و خلقین منافعینی مدافعه ائتمه یه جگینه شبهه اندن لر چوخ آز ایدی. قوامین شیر نیکلندیریجی و عدلرله شوروی رهبرلیگینی «یولا گتیرمچگینه»، آذربایجان داکا ملی دموکراتیک حرکاتا سون قویا جاعینا ایران حاکم دایرملری و مرتجع قوئلر بویوک امید بسلمه ییدی. بو احوال - روحیعی دولت و شاه دربارینا یاخین آدم لارین او زمانکی ایران مطبوعاتیندا کی چبخیش و مصاحبه لریندن ده گورمک اولور.

20 نجی عصر ایران دیپلوماسی سینده فعال موضعی اولموش علی سهیلی (او، بیر نچه دفعه نخست وزیر، وزیر امور خارجه اولموش دور) «اطلاعات» غزنتینه و نردیگی مصاحبه ده قوامین سفری نین مثبت نتیجه لرینه شبهه ائتمه دیگینی بیلدیرمک دئمیشدی: «... آذربایجانا مختاریتدن سوز گنده بیلمز، چونکی قانون اساسی ده بنله بیر شئی یوخدور... آذربایجان ایرانین بیر پارچاسی دیر، انله ایران دیر. بونو آقای قوام مسکودا کی بیاناتیندا باخشی شرح ائتمیشدیر»².

مسکودا آپاریلان دانیشیق لار و بو دانیشیق لارین سونرا کی نتیجه لری جنوبی آذربایجان داکا دموکراتیک قوئلرین امیدلرینی نه اینکی دوغرو لئتمادی، اونلارین قان باهاسینا الده ائتدیگی آزادلیغی بویوک تهلهکه قارشی سیندا قویدو. حرکاتین اولینده بو حرکاتی دستکله یین بیر دولت دؤنوکلوک ائتدی. اوز عهد و پیماتینی پوزدو، حمایه ائتدیگی قوئلری مرتجع تهران رژیمینه چوخ اوجوز ساتمیش اولدو. بو آذربایجان اوچون، بوگونکو و گله جک نسل اوچون همیشه یاددا قالان بیر درس اولمالی دیر.

قوام السلطنه مسکودا کی دانیشیق لاردا، گوروش لرینده اساس مقصدده نایل اولدوقدان سونرا اوزونو مسکون و ایران خلق لری نین نظرینده «اصلاحاتچی دموکرات» کیمی گؤسترمگه چالیشدی. او، 1324 نجو ایل دی آیین اورتالاریندا باشلایاراق صدر حکومتی زمانی قدغن اندیلیمیش سیاسی حزب و جمعیت لرین فعالیتینه اجازه و نردی و بیغینجاق آزادلیق لارینی برپا ائتدی. بیر سیرا دموکراتیک یونلو غزنتلرین اوزهرینه قویولموش قدغنی لغو ائتدی. زحمتکش لرین و دموکراتیک قوئلرین بعضی طلب لرینین یئرینه یئتیریلمه سینه راضی اولدو. 1324 نجو ایل اسفندین 24 ده (مسکو و سفریندن آز سونرا) حزب توده نین و اتحادیه نین کلوب لاری نین فعالیتی اوچون قویولموش یاسا غی گؤتوردو. 2 گون سونرا مرتجع تیمسار ارفع ایران اوردوسو ستادین رئیس و وظیفه سیندن کنارلاشدیریلدی و سونرا حبس ائدیلدی. اسفندین 29 دا مرتجع سیاسی خادم لردن سید ضیال الدین، دشتی، طاهری و امامی نین حبسی حقه فرمان و نردی. صلاحیت مدتی باشا چاتدیغیندا 14 نجو مجلس بوراخیلدی. (حالبوکی نماینده لرین چوخو اونون صلاحیتینی

¹ - «آذربایجان» غزنتینده 2 بهمن 1324 نجی ایل تاریخده «آذربایجان خلقی نین امیدلری» سرلوحه لی باش مقاله سینده مسکودا کی دانیشیق لاردا شوروی رهبرلیگی نین آذربایجانین منافعینی مدافعه ائده جگینه بویوک امید بسلمه دیگی عکس اولونموشدور.

² - قوام مسکودا اولارکن دئمیشدیر: «2500 ایل بوندان اول باشلایاراق آذربایجان ایالتی ایرانین آیریلماز حظه سی اولوب. بو ایالت هر جهتده همیشه ایران ساییلیب. هنج بیر دوره آذربایجانلی-لارین ایران دان آیری بیر خلق اولماسی باره ده مسأله قالدیرسین. بورادا ادبی دیل فارس دیلی اولموشدور. بو دیارین اهالی سی هنج وقت تورک دیلینده جدی بیر کتاب، علمی و تاریخی ادبیات نشر ائتسین، تورک دیلین تدریسی اوچون تحصیل مؤسسه لرینه مالک اولسون...»

غیرمعین و قتمه‌دک اوزاتماغی طلب اندیردی لر) بونونلا یاناشی قوام سیاسی و اقتصادی ساحلرده ده بعضی «اصلاحات» لار کنچیرمگه میلی گؤرونمگه چالیشدی. او، «سول» قوملره مناسبده ظاهراً وفادارلیق نمایش اندیردی. 1325 نجی ایل اربیهشتین 28 ده شورای متحدهنین تکلیف انتدیگی طرح اساسیندا امک قانونو تصویب اندیلدی. تورپاق اصلاحاتی و محصول بؤلگوسونده کندلی لرین پایینی یوزده اون بنش آرتیرماق حقدده قرار قبول اندیلدی. آدلاری چکیلن بو تدبیرلرین چوخو 15 نجی مجلسین تشکیلیندن سونرا قوهینه مینه بیلردی، مجلسین انتخاباتی ایسه غیرمعین و قتمه قدر تأخیره سالینمیشدی. قوام-السلطنه «آذربایجان مسأله‌سین» ده قارشیلیقلی راضیلیق اساسیندا حل اولونماسینا «صمیمیتله» چالیشدیغینی گؤزه سوخماق ایستهمیشدی. او، مسکو سفربیندن سونرا آذربایجان و آذربایجان خلقی حقدده خوش سؤزلر ایشلمکدن، آذربایجانداکی دیرچلمگه و قوروجولوق ایشلرینه خیرخواه مناسبت بسلمه‌دیگینی بیلدیرمکدن ده چکینمیردی. بونو اونون او دوردهکی چیخیش و مصاحبه‌لریندن، انلهجه ده آذربایجان نماینده‌لری ایله گؤروش‌لردهکی صحبت‌لریندن بیر داها گورمک اولور. او، آذربایجانین اوزونو اداره ائتمک حقونون گنیشلندیرمک، ایران مجلسینده آذربایجان‌دان اولان نماینده‌لرین سایینی آرتیرماق، آذربایجانین اجتماعی - اقتصادی و مدنی دیرچله‌شینه کؤمک ائتمک کیمی وعدلر وئریردی. 1325 نجی ایل اربیهشتین 2 ده ایران حکومتی آیدندان قوامین امضالادیغی قطعنامه‌ده بونلار اوز عکسینی تاپمیشدیر. بوتون بونلار هامیسی قوام شوروی قوشون لارینین آذربایجان‌دان چیخاریلماسی و آذربایجانداکی حرکاتاً مثبت مناسبت گورکمی یاراتماق اوچون لازم ایدی [145، صص. 147 - 148].

احمد قوام‌السلطنه مسکو سفربیندن سونرا شوروی‌نین جنوبونداکی حادثه‌لره مناسبده عمله گن دگیشیک‌لیکلره (اصلینده ساتقین‌لیق لارا) آذربایجان ملی حکومتی رهبرلیگینی تانیش ائتمک مقصدی ایله 1325 فروردین آیین 16 دا تبریزده شوروی انلچیلری ایله ملی حکومت رهبرلرینین گؤروشو کنچیریلیمیشدی. بو گؤروشده سید جعفر پیشه‌وری، سلام‌الله جاوید، علی شیبستی، صادق پادگان، نصرت‌الله جهانشاهلو اشتراک ائتمیش لر. قارشلی طرفین ملی حکومت رهبرلیگینی تهران قارشلی سیندا تسلیم‌چی‌لیگه چاغیرماسی، شاه - قوام رزیمی ایله «دیل تاپماغی» مصلحت گوردوکده و بو گؤستریشین مسکو رهبرلیگی طرفیندن اولدوغونو بیلدیردیکده پیشه‌وری باشدا اولماقلا ملی حکومت رهبرلیگی بو خبری و گؤستریشی بؤیوک هیجان و غضب‌له قارشلی لامیش لار. همین گؤروشون آرشوبده ساخلانیلان ضبط اولونموش نواری پروفور جملیل حسنلی‌نین اثرینده وئریمیشدیر. همین ضبط اولونموش نواردکی چیخیشین اهمیتی و کسکین‌لیگینی نظره آلیب چیخیشدان بیر پارچانی اولدوغو کیمی اقتباس اندیریک: شوروی «انلچیلی» سوزونو تاماملامامیش آذربایجان ملی مجلسین صدری شیبستی اونون سوزونو کسه-رک دئمیشدی: «جناب‌لار، ایران‌دا جریان ائدن حادثه‌لر بیزه ده معلوم‌دور، تهران‌داکی موجود حکومتی و اونون رهبرلرینی ده یاخشی تانیریق. بیزیم قان قارداشیمیز کیمی سیزی خبردار اندیریک کی، قوام‌السلطنه‌نین شوروییه نفت امتیازی وئریمک و عدله‌ری یالاندیر، دلیل اولاراق دئییه بیلیرم کی، بو مسأله‌نین مجلس‌ده تصویب‌ینی یئددی آی سونرا یا ساخلاییر. معلوم اولدوغو کیمی، بو یئددی آی‌دا یئنی حادثه‌لر باش وئرله بیلر و یئنی حکومت قورولا بیلر کی، شوروییه نفت وئریمکدن امتناع ائتسین. اونا گؤره قوامین وعده-لرینه اینانماین و بیز ده اونا گذشته گنتمه‌یه‌جه‌میک، خواهش اندیریک، آذربایجان خلقی‌نین منافعینی مدافع‌سی ایشینده بیزی آخرا قدر مدافعه ائدین. بیز یالنیز سیزه آرخالانیریق. الیمیزده اولان سلاحی هنج وقت و هنج بیر حالدا بئرله قویما یاچاغیق. عین زماندا آخرا قدر چالیشاچاغیق کی، آذربایجان خلقی‌نین قانی آخماسین، لاکن بیزیم اوستوموزه بئریسه‌لر، سون داملا قانیمیزا قدر ووروشاچاغیق». شیبستی‌دن سونرا چیخیش ائدن صادق پادگان اونو مدافعه ائتدی. سونرا داخلی ایشلر وزیرلی دوکتور جاوید سوز آلدی. او قید ائتدی کی، اگر صحبت قان توکمکدن دینج دانیشیق لار یولو ایله مسأله‌نی حل ائتمکدن گنڈیرسه، سیزی ایناندیریرم کی، سون نتیجه‌ده بیزیم فیکیرلشدیگیمیزدن اون دفعه آرتیق قان تۆکوله‌جک. بو گون قوام بوتون مسأله‌لری بیزیمله دینج یوللا حل ائتمگه حاضر دیر، صباح قیزیل اوردو چیخاندان سونرا او، بوتون واسطه‌لرله چالیشاچاق کی، بیزیم ملی حرکاتیمیزی محو ائتسین. من ان بحرانی و قتمه قهرمان فدائی‌لره قوشولوب پارتیزانلیق

انتمگه حاضرام، لاکن هنج وقت مرتجع حکومته تابع اولما باجاغام. سبز بیلیر سبیز کی، انگلیس قوام حکومتینه کؤمک انتمسه، بیز بیتهرینجه گوجه مالک ایک کی، تهرانا هجوم اندیب اونی دنویرک و دمورک اتیک رژیم قوراق. بنله لیکله، آذربایجان خلقی بوتون تهلکه-لردن بیر دفعه لیک خلاص اولسون. بیز بونو باشا چاتدیرا بیلهریک.

سید جعفر پیشهوری بوتون چیخیش لاری، خصوصیه شوروی آذربایجانین تهلکه-سبز لیک ناظرینین معاونی، ژنرال آ. آتاکیشی ینفین مصلحتلرینی ساکت و سویوق-قانی لیکلا دینله بیردی. او، باش وزیر و دیگر حکومت باشچی لارینی ایناندر ماغا چالیشیردی کی، ایندی کی وضعیت ملی حکومتدن ایران حکومتینه مناسبتده اوز سیاستینده بعضی دگیشیک لیکلر انتمگی طلب اندیر. بونا تدریجاً حاضر اولماق لازمدیر، قالان رهبر لری ده بونا حاضر لاما ق لازمدیر کی، غفلتاً گوزله نیلمز حادثه لرله اوز لشمه سین لر. بو یئرده پیشهوری اونون سوزونو کسهرک دندی: «من شخصاً قوام السلطنه حکومتی ایله دانیشیق لاردان امتناع انتمیرم، لاکن سبزه بیلدیر مه لیم کی، ایندی تهران حکومتی، آیری-آیری مالکلر و خان لار آذربایجان ملی حکومتینه هجوم انتمک اوچون جدی حاضر لاشیر لار. اونا گوره ده بیز هنج وقت اوز ساحلی قوه لریمیزی بوراخما مالیق، یا خود اونی ایران حکومتینین ایینه و نر مه ملیک کی، سونرا اونلارین باشینا اویون آپسین لار. بیزه حکماً اوز ساحلی قوه لریمیزی ساخلا ما ق و اونی قوروما ق لازمدیر. مرتجع دایر لره مبارزه مه اونی داها یا خشی حاضر لاما ق لازمدیر. اگر بیز قوام لا دانیشیق-لارا ایندی باشلا ساق و اونا تنز گذشته گنتسک، بؤیوک سهوه بول و نر میش اولاجاغیق، خلقین نظرینده نفوذدان دوشه جه ییک». سید جعفر پیشهوری باکی نین نمایندهلریندن سوروشدو کی، سبز واقعی اولراق بیزیم طرفیمیزدن قوام السلطنه یه اندیله جک هانسی گذشت لری تکلیف اندیر سبیز؟ آ. آتاکیشی ینف و میرزا ابراهیموف ایندی واقعاً هانسی گذشت لری ایندیله بیله جگینی دنمه دی لر، لاکن توصیه انندی لر کی، اگر ضرورت اولار سا، گر مه ملی حکومت تهران حکومتینه حداکثر گذشته گنتمگه حاضر اولسون. سید جعفر پیشهوری علاوه انندی کی، بیزیم قواما گذشت لردن سونرا او، آیری میلغه رشوت و مختلف کلکلرله مه بادین بوتون ساحلی کوردلرینی بیزه قارشی قویا جاق. اوندا بو وضعیندن چیخما ق بیزیم اوچون چتین اولاجاق. سبیزین و تهران حکومتین واقعی تکلیفلریندن آسیلی اولما یاراق آذربایجانین اراضی سینده اوز ساحلی قوه لری، فدائی لری، نظمیه سی، اوز سرحدلری، اوز ساحلی قوه لری ایله قورویان، برقرار اندیلن داخلی قایدالاری اولماسینی من ایندی تاکید اندیرم و دانیشیق لار وقتی ده تاکید انده جگم، منیم همکار لاریم دا منیله راضی لاشیر لار» [18، صص. 383 – 384].

بنله لیکله آذربایجان ملی حکومتی ایله شوروی کومیسار لاری آراسیندا قوام السلطنه حکومتینه مناسبت بیر معنالی و هامار اولما میشدیر. ملی حکومت رهبر لیگینی مرکزی دولته تنز دیل تا پماغا و اونا مقیاسی چوخ بؤیوک گذشتلر انتمگه ایتمه یین شوروی ایشین آجینا قلی عاقبتی یوخ، شمالدا نفت یاتاق لارینا صاحب اولماق، نقلیات و سرنشین طیاره اوچوش لارینی انحصاراً گؤتورمک و ایران اراضی سین اوزونون نفوذ دایره سینده ساخلا ما ق ماراقلاندیردی. ملی حکومت رهبر لیگینی قوام السلطنه حکومتین گیزی لی نیتلرینه و نردیکلری معلومات سونرا کی حادثه لر تامامیله تصویب انتمیشدی.

تهران - تبریز دانیشتیق لاری، ملی حکومتین سقوطونون علامت لری

جنوبی آذربایجاندا ملی اوینیشین گوجلنمسی، خلقین آذربایجان ملی حکومتینه، آذربایجان دموکرات فرقهسی نین رهبر لیگینه رغبتین گتندی کجه آرتماسی تهرانی چوخ ناراحت اندیردی. تهرانا دینج لیک وئر مین باشقا بیر مهم جهت رژیم علییه عموم ایران مقیاسیندا مبارزنین یئنی وسعت گؤتورمسی ایدی. بو سببلر قوامی مسکوا سفر انتمگه تله سدیریدی. قوام السلطنه نی مسکو ایله دیل تاپماغا تله سدیرن آز ادلیغا قوغوشموش آذربایجانین اوزونون ملی دولتچی لیگینی محکم لتمک، مختاریتین حدود لارینی گنیشلندیرمک اوچون یئنی تدبیر لره ال آتماسی و اونون نفوذونون عموم ایران دا گتندی کجه چوخالماسی ایدی. 1324 نجو ایل دی آبی نین 26 دا آذربایجان ملی مجلسی نین باشچی سی حاجی میرزا علی شبستری آذربایجان دولتی نین قانون اساسی سی نین حاضر لانماسی حقه ملی مجلسین ریاست هیأتینه مکتوبلا مراجعت ائتدی [189، 26 دی، 1324]. علی شبستری مراجعتینده یازمیشدی: «... مجلس ملی و ملی حکومتیمیز اوزونو مجلس مؤسسان اعلان اندن ملی کونگرمنین قراری اوزره تشکیل اولوب، ایشه باشلامیشدیر. بو ایسه کافی دگیلدیر. لازم گلیر چوخ نئز بیر زماندا اولکهنین اصول ادارسینی و دولت تشکیلاتینی دموکراتیک اساس لار اوزره قورماق اوچون مجلس مؤسسان دعوت اندیلیب قانون اساسی یازلسین. اونا گوره مجلس نماینده لریندن اشاعیدا آدلاری قید اولونان 15 نفرین امضاسی ایله بیر لایحه حاضر لانیب مجلسه تقدیم اولور و فوراً اونون مذاکره و تصویب اولونماسی تقاضا اندیلیر» [137، صص. 463 – 464]. قانون اساسی لایحه سینی حاضر لاماق اوچون قانون اساسی کومسیونونا بیر آی وقت وئرلیبر و حاضر لانیب لایحه نین خلقین مذاکره سیندن سونرا ملی مجلسه تقدیم اولونماسی ایرملی سورولور. حاضر لاناچاق قانون اساسی لایحه سینده هر شئیدن اول آذربایجانین ملی، مدنی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی وضعیتینی هر طرفلی نظره آلینماسی مهم شرط کیمی ایرملی سورولوردو.

آذربایجاندا حاکمیتی اله آلمیش ملی قوه لرین هر بیر آددیمی مرکزی دولتین یاشاماق قدرتینی آزالدراق، عموم ایران مقیاسیندا سیاسی بحرانی درینلشدیریدی. محمدرضا شاه بین سلطنتی اوچون آغیر اولان او تاریخی گون لرده مصر ژورنالست و یازچی سی حسنین هیکل له مصاحبه سینده شاه دنمیشدیر: «بیزی چتین امتحانا چکمیش لر... بونلارین هامی سیندان اول بیزه انگل یارتمیش پیشهوری نین عمله گتیردیگی بحران دیر» [205، 14 تیر، 1325].

1321 نجی ایله اطلس اوقیانوسوندا جنگی گمی ده آمریکا جمهور رئیس روزولت و بویوک بریتانیا نخست وزیر ی چرچیل بین امضالادیغی معلوم «آتلانتیک پیمانی» نداکی ماده لر، خصوصاً ملت لارین اوز مقدراتینی تعیین انتمک و انسان حقوق لاری حقیقنده ماده لر آذربایجان ملی حکومت رهبر لینه اساس وئریدی کی، آذربایجانین مختاریت مسأله سینی بین الملل مقیاسا چیخارتسین. بو مقصدله 1324 نجو ایلین بهمن آبی نین 8 ده آذربایجان ملی حکومت رهبری سید جعفر پیشهوری خصوصی مکتوبلا شورای امنیت سازمان ملل متحده مراجعت ائتدی¹. مکتوبدا دئییلیردی کی، آذربایجان خلقی نین تاریخاً قدیم، زنگین

¹ - همین مکتوبون نام متنی اوچون باخین: «قیزیل صحیفه لر» صص. 464 - 463.

مدنیته و شرفلی کئیمیشه مالک اولماسینا باخمایاراق «ایران دولتی نین شوونیست سیاستی نتیجه سینده اونون کند و شهرلری داغیلماق حدینه گلیب چاتمیشدی». مکتوبدا آذربایجان خلقی نین بوندان سونرا هنج وقت هنج کسین ظلمو آلتیندا یاشامایاجاغی بیان اندیلیر و گؤسترلییر کی، «بو خلق بیر نفر کیمی اوز حیاتی نی ملی آزدلیغینا و دولتی نه قوربان وئرمگه حاضر دیر». مکتوبدا آتلانتیک پیمانی پرنسیپلرینه او یغون یار ادیلمیش آذربایجان ملی حکومتی اوز مقدراتینی تعیین انتمک حقوقون ملته وئرلمه سینی سازمان ملل متحدثن خواهش اندیر. «شورای امنیت سازمان ملل متحده مراجعتی ایله آذربایجان خلقی خواهش اندیر کی، آذربایجان ملی حکومتی نین موجودلوغو واقعی تانینسین و کناردان مداخله اولمادان، اونا اوز طالعی نین اوزو طرفیندن معین لشدیر یلمه سینه تأمینات وئر یلسین».

بو گون اوز لرینی دموکراسی و آزادلیغین محافظی سایان دولت لرین مداخله سی نتیجه سینده آذربایجان خلقی آیدندان شورای امنیت اولان مراجعت بو بین الملل تشکیلاتین هنج گوندملیگینه بنله داخل اندیلمدی.

بنله ییکله، اولجه بین الملل مقیاسدا شورای امنیت ده کی آپاریجی بویوک دولت لر، آمریکا و انگلیس طرفیندن توتارلی دستک آلان محمدرضا شاه رژیمی قوام واسطه سی ایله مسکو وین «قیلیغینا» گیردی و سون نتیجه ده او غور قاز اندی.

شوروی قوشون لاری 1325 نجی ایل اردیبهشتین اورتالاریندا جنوبی آذربایجان اراضی سینی دتمک اولار کی، تام ترک اندی. 1325 نجی ایلین باهاریندا آذربایجان ملی حکومتی تهران رژیمی ایله ده اوز به اوز داینامالی اولدو. بنله بیر شرایطه مسکو رهبر لیگی آنجاق اوز منافعیندن چیخیش انده رک آذربایجان ملی حکومتی رهبر لیگینی قوام السلطنه ایله دیل تاپماغا ایتمدی. بو ساحه ده جنوبی آذربایجان رهبر لیگینه گؤستر یلن تضییق لری تصدیق اندن چوخ ساییلی سندلر موجود دور¹.

مسکو آذربایجان ملی حکومتینه تأثیر و تضییقینی تکجه ایراندا اولان سفیر لیگی، کونسول لوق و خصوصی رابطچلری ایله محدود لاشدیر ماییب علاوه، باکی نی دا بو او یونا قاتمیشدی. 1325 نجی ایلین فروردین آییندا سید جعفر پیشه ور یه گؤنردیگی سفار شده تهران قارشی سیندا محکم دایناما غی، ال لریندن گلن کؤمگی اسیر گمیه جگینی وعد اندن میر جعفر باقروف فروردین آیین 12 ده وئر یلمیش وعدلر دن قاچاراق پیشه ور یه قوامین نماینده سی ایله بیر میز دالیندا اوتوروب، اونونلا «دیله تاپما غی» مصلحت گؤروردو². مسکوون خیانتی، اوز منافع ای اوچون دوستو دشمنین ایاغینا چوخ آسانلیقلا وئر مک کیمی خبیث خصلتی سید جعفر پیشه ور یه اولجه دن معلوم ایدی. او، هله آذربایجان دموکرات فرقه سی یارانان زمان رهبر لیگینی اوز مرینه گؤتور مکدن اونا گوره چکینیردی کی، مسکو رهبر لیگینی خیانتیندن هله 1299 دا گیلان حادثه لرینده، هامان ایله شمالی آذربایجانا «خلاصکار» کیمی گلیب دشمن کیمی تۆر متدیگی جنایتلر دن خبر سیز دگیلدی. 1320 نجی ایل لرده جنوبدا کی حادثه لری قلمه آلمیش حمید ملازاده اوزونون 1373 نجو ایله تبریزده چاپ اولونموش «سر به مهر» ادلی اثرینده جلفادا میر جعفر باقروف لا سید جعفر پیشه ور ی نین گوروشو زمانی پیشه ور ی نین اشاعیداک سوز لرینی خاطر لادیر: «اونلار میمون خصلت دیر لر، لازم گلدیکه اوز بالاسینی دا ایاغی آلتینا سالییر. اونلار بیزی میداندا تک قویوب گنده ده بیلر لر» [178، ص. 48].

احمد قوامین مسکودان قایتدیقدان سونرا مسکو رهبر لیگینی نین جنوبدا کی حادثه لره آچیق خیانتی سید جعفر پیشه ور ی نین حقلی اولدو غونو گؤستر سه ده، اونون بیله - بیله مکرلی شوروی «ایپی نین اوستونه اودون بیغماسی» هر بیر میزده تأسف و تعجب دو غورور. (داهی لر ده سهوسیز اولمور» بالزاک)

«دوستون» خیانتی نتیجه سینده قوام لا او یوندا آرتیق اودوز دو غونو باشا دوشن سید جعفر پیشه ور ی تهران لا دانشیق لارا گنتمکدن باشقا یولون قالمادیغینا اینانیدیقدان سونرا

¹ - بو سندلر سون 10 ایله آذربایجان رسپوبلیکاسیندا، ایراندا، آمریکا و اروپا اولکه لرینده نشر اولونموش کتاب و مقاله لرده کفایت قدر دیر.

² - بو حقه مفصل معلومات اوچون باخین: حمیل حسنلی نین گؤستر یلن اثری، ص. 407 - 454.

اونون اوچون چوخ آغیر اولسا دا، بو دانیشتیق لارا گنتملی اولدو.

تهران - تبریز دانیشتیق لاری نین

بیرینجی مرحله سی

آذربایجان مسأله سینی نظاملاماق اوچون قوام السلطنه حکومتی آذربایجان ملی حکومتی نین باشچی سی سید جعفر پیشه وریه 1325 نجی ایلین اردیبهشت بنده مراجعت ائتدی. بو مراجعته آذربایجان خلقی نین عنوانینا چوخلو خوش سوزلر دئییلسه ده (تهران همیشه خوش تعریف لر دنمکده آذربایجان اؤز اسارتینده ساخلامیشدی) مسأله آیدین ایدی: ملا نصرالدین دئمیش «دعوا بورقان دعواسی ایدی». قوام السلطنه نین جدّ - جهدلی آذربایجان داکا حرکاتی یاتیرماق و اونو یئیندن تهرانین اسارتینه سالماق ایدی. تهران لا دانیشتیق لار میزی آرخاسیندا اوتورماغا راضی لیق آلماق اوچون 1325 اردیبهشتین 2 ده تهران دان گلیمیش ایلك ائلچینی پیشه وری قبول ائتدی. تهران دان گلیمیش نماینده لیگه فتحعلی ایپکچیان باشچی لیق اندیردی. او، آذربایجانلی ایدی و مجلسه آذربایجان دان نماینده سئلیمیشدیر، سید جعفر پیشه وری نی یاخشی تانیردی و اونا حرمت بسله بیردی. فتحعلی ایپکچیان دانیشتیق لار آپارماق اوچون قوامین سیاسی مسأللر اوزره معاونی مظر فیروزون باشچی تعیین اولوندوغونو بیلدیردی. فتحعلی ایپکچیان دا همین نماینده لیگه داخل اولان 7 نفر دن بری ایدی. ایپکچیان دانیشتیق لارا راضی لیق وئرمگی سید جعفر پیشه وری دن خواهش ائتمکله یاناشی اونا حرمت بسله دیگینی بیان ائتمیش و حتا بعضی مسأله لرده خیر خواهلیغینی تظاهر ائتدیرمیشدی¹. ایپکچیان لا گؤروشدن سونرا سید جعفر پیشه وری مرکزی دولتله دانیشتیق لارا راضی لیق وئرمیشدیر.

ایپکچیان تبریزده اولارکن گیزلی بیر مسألله نین اوستونو آچمیشدی. اونون دندیگینه گؤره تبریزه گلنه دک او، تهران داکا شوروی سفیری ایوان سادچیکوفون گؤروشدونده اشتراک ائتمیشدیر. بو گؤروش زمانی معلوم اولموشدور کی، قوام السلطنه ایله سفیر آراسیندا آذربایجان مسألله سینه عاید گیزلی راضی لیق اله اولونموشدور. ایران حکومتی نین آذربایجانلی لارا دانیشتیق لار آپارماقدان اؤترو آیدریغی قرار اصلینده اله اولونموش بو راضی لیغی فورمالیته اولاراق تصدیق لمک اوچون لازم ایمیش» [18، ص. 409]. بئله لیکن، آذربایجان ملی حکومتی نین و آذربایجان خلقی نین طالعی اونلاردان گیزلی سادچیکوف لارا قوام لار آراسینداکی سودا لاشمادا آرتیق حل اولونموشدور. شمالی ایران - داکا قره قیز بلین پارلیتسی آلتیندا دؤنوکلوک ائدن کرملین رهبر لیگی آذربایجان داکا حرکاتی سوندور مکده ایرانین شاهنشاه دولتینه دولاییسی ایله یاردیم گؤستر میشدی.

آذربایجان داکا حرکتین مقدراتینی حل ائتمک اوچون تهران لا دانیشتیق لار آپارماق مقصدی ایله 1325 نجی ایل اردیبهشتین 8 ده سید جعفر پیشه وری باشدا اولماقلا آذربایجان نماینده لیگی تهرانا گلدی [188، 8 اردیبهشت، 1325]. قید ائتمک لازم دیر کی، سید جعفر پیشه وری نماینده لیگه باشچی لیق ائتمگه و تهرانا گنتمگه میل لی دگیلدی. او، قان تصدیقی نین یوکسک اولدوغونو اساس گنیریب تهرانا گنتمکدن قطعی بویون قاچیر دیسا دا سون آندا راضی لیق وئرمگه مجبور اولموشدور. تهرانا گنده جک نماینده هیاتی نین ترکیبی اردیبهشتین 2 ده باش وزیر سید جعفر پیشه وری نین صدارتی آلتیندا کنچن اجلاسدا معین لشمیشدی. نماینده هیاتینه اولجه دوکتور سلام الله جاوید داخل اولسادا، سید جعفر پیشه وری نین تکلیفی ایله او تبریزده قالمالی اولدو و داخلی ایشلر وزیر ی وظیفه سی ایله یاناشی باش وزیرین صلاحیتلری ده موقتی اولاراق اونا اعتبار اندیلدی.

قوام دولتی دانیشتیق لارین اهمیتی نی آزالتماق اوچون اونون تهران دا یوخ، کرجه آپار یلماسینی تکلیف ائتمیشدی. سید جعفر پیشه وری بو حقه قطعی اعتراضینی فتحعلی

¹ - سندلردن بللی اولور کی، فتحعلی ایپکچیان ملی روحیه لی آدم اولموشدور. او، 15 نجی مجلس آچیلانا قدر ملی قوشونون و فدائی دسته لری نین ساخلانماسینی مصلحت گؤرموش، دانیشتیق لار اوچون تبریزه گلنه جک نماینده لرین آذربایجانا مناسبتینی آچیقلامیش، تهران دا آذربایجانچی قوه لرین گنتمکجه آرتدیغینی و بعضی یاری مخفی فیکرلری شخصی صحبتینده پیشه وری به بیلدیرمیشدی.

ایکچیان واسطه‌سی ابله مرکزہ چاندردیقدان سونرا قوام دانیشیق لارین تهراندان
آپاریل‌ماسینا راضی اولموشدو.

دانیشیق لار آپارماق اوچون تهراندان گندن آذربایجان نماینده‌لیگی تبریزدمکی طیاره
میدانیندان بویوک ازدحاملا یولا سالینمیشدیر. طیاره میدانیندا خلقه مراجعتله نطق سؤیله-
ین سید جعفر پیشهوری ملتی مبارزه عزمینی ساخالماغا، روحدان دوشمه‌مگه جاغیرمیش
و آزادلیغا قوغوشموش آذربایجانین الده انتدیگی آزادلیغی قانی باهاسینا اولسا بئله
قورویوب ساخالماجاغینی سؤیله‌میشدی. طیاره میدانیندا سید جعفر پیشهوریه مراجعتله
مکتبلی‌لرین اوخودوغو ماهنی اونو چوخ کورولتمیشدی:
«پیشهوری، سرکرده‌میز، گنت قارداشیم، یاخشی یول،
آزاد انتدین سن وطنی دشمن‌لردن، گنت قارداشیم، یاخشی یول،
دشمن‌لره و نر مه امان، گنت قارداشیم، یاخشی یول».

1325 نجی ایل اردیبهشتین 9 دا تهراندان آذربایجان‌دان گل‌میش نماینده هیاتی ابله

رژیم نماینده‌لری آراسیندا دانیشیق لار باشلانندی. دانیشیق لاردا مرکزی دولت طرفیندن
نخست وزیرین سیاسی مسأللر اوزره معاونی مظفر فیروز، وزیر جنگین معاونی، شاه-
ین چوخ یاخین آدمی، تیمسار هدایت، تیمسار محمدعلی مقدم، موسوی‌زاده (نخست وزیر
دبیرخاناسی‌نین مسئولو) و مهندس خسرو هدایت اشتراک اندیردی‌لر. ایکی هفته‌یه قدر
دوام اتدن دانیشیق لاردا تهراندان هله اردیبهشتین اولینده اعلان انتدیگی و آذربایجان
رهبرلیگینه تقدیم اولونان 7 ماده‌دن عبارت تکلیف‌لریندن ال گوتورمه‌دیگی کیمی،
آذربایجان نماینده‌لیگی ده 33 ماده‌دن عبارت ایرملی سوردوکلریندن گنری چکیل‌م‌دی
[136، صص. 106 – 110]، [138، صص. 80 – 83].

آذربایجان نماینده‌لیگی‌نین طلب‌لرینی احمد قوام 1325 نجی ایل اردیبهشتین 23 ده
رادبو ایله چیخیشیندا شرح انتمیشدیر [207، 15 اردیبهشت، 1325]. همین چیخیشدان
معلوم اولور کی، آذربایجان نماینده‌لیگی آذربایجانا استاندارین تعیین اولونماسیندا ایالت
انجمنی شوراسی ابله مصلحت‌لشمه‌نی، اوردو، پولیس و ژاندارم رئیس‌لری‌نین تعیین‌اتیندا
ایسه آذربایجان ایالت شوراسی‌نین تقدیماتی‌نین حکومت طرفیندن تصویب‌ینی ایرملی
سورموشدور. آذربایجاندا کنجیریل‌میش تورپاق اصلاحاتی نتیجه‌سی‌نین دولت طرفیندن
قبول اولونماسی تکلیف اندیل‌میشدیر. اصلینده آذربایجان نماینده‌لری‌نین ایرملی سوردوگو
تکلیف‌لرین و طلب‌لرین مقیاسی داها گنیش ایدی. آذربایجان نماینده‌لیگی تکلیف اندیردی
کی، اولاً آذربایجانین مختاریتی و آذربایجان دموکرات فرقه‌سی دولت طرفیندن رسماً
تانیسین، حرکات اشتراکچی‌لاری‌نین تعقیب اولونماماسی حقه دولت ضمانت و نرسین،
آذربایجانین اراضی بونوولوگو ساخالانیلسین، فدائی دست‌لریندن، قوشون و افسر‌لردن
آذربایجاندا امنیتین و تهله‌ک‌سب‌لیگین قورونوب ساخالانیلماسیندا دولت طرفیندن استفاده
اولونسون، 5 نجی کلاس قدر تحصیل آنا دیلینده آپاریل‌سین و بوخاری کلاس لاردا فارس
دیلی ایله یاناشی آذربایجان دیلیندن ده استفاده اولونسون، خالصه تورپاق لارین کندلی‌لرین
اختیاریندا قالماسی، کندلی‌لره و نر یلمیش مالک تورپاق لاری‌نین بیر قسمی‌نین پولونون
حصه - اودنه‌یلمه‌سی، سنجکی‌لرین آزاد و دموکراتیک کنجیریل‌م‌سی و قادین لارا
و نر یلمیش سنجکی حقوقونون ساخالانیلماسی، آذربایجان‌دان گوتورولموش گلیرین بوزده
بنتمیش بئشی‌نین آذربایجاندا قالماسی و اونون آذربایجانین اقتصادی دیرچه‌لشینه، شهر،
ناحیه و کندلرین آبادلاشدیریل‌ماسینا، یول‌لارین و کورپولرین، آرتیزین قویولارین و سو
منبع‌لری‌نین تمیزلنمه‌سینه صرف اولونماسی و سایر الی‌آخر. آذربایجان نماینده‌لیگی‌نین
تکلیف‌لرینده سسلندیریلن و قید اولونان اساس مادملر ایدی.

قوام‌السلطنه حکومتی نماینده‌سی‌نین دانیشیق لارین ایکینجی گوروشونده ایرملی
سوردوگو تکلیف‌لره گلدیکده قیسا مضمون بئله ایدی: بیر سیرا ساحل‌لرین باشچی‌لاری
(زراعت، تجارت، صنعت، داخلی نقلیات، معارف، صحیه (بهداری)، میل‌س، عدلیه،
مدعی‌العموم (دادسرا) و مالیه ایش‌لری اوزره) آذربایجان ایالت و ولایت انجمن‌لری
طرفیندن سنجیل‌م‌جک، لاکن اونلار تهراندان دولتی‌نین تصویب‌یندن سونرا رسمی اولاییلر؛
آذربایجان استانداری دولت طرفیندن تعیین اولونور و بو تعیینات ایالت انجمنی‌نین نظرینه
چاندریل‌لیر. نظامی و ژاندارم قورملری باشچی‌لاری‌نین تعییناتی دولتین صلاحیتینده قالیر.
دولت دیلی فارس دیلی‌دیر، محلی اداره و دفترخانالاردا فارس دیلی ایله باناشی تورک

دیلی ده ایشله‌دیله بیلر و ابتدائی کلاس‌لاردا درس‌لر آذربایجان دیلینده آبیاریلاجاق؛ خزانیه داخل اولان گلیرین بیر حصته‌سی آذربایجان شهرلری‌نین آبدالیغینا، معارف، صحیه ایش-لرینه صرف اولوناجاق؛ دموکراتیک تشکیلات‌لارین، اتحادیه‌لرین فعالیتی آزاددیر؛ ملی حرکاتدا اشتراک‌اندن‌لر هر جور جزا و تعقیب‌دن آزادلار؛ مجلس‌ده آذربایجانلی نماینده-لرین سایجا آرتیریلماسی مسأله‌سینه 15 نجی مجلس‌ده باخیلاجاق و سایر [137، صص. 105 – 108].

دانشیق‌لار زمانی مرکزی دولتین نماینده‌لیگی مختلف بهانه‌لرله آذربایجان نماینده‌لیگی-نین ایرملی سوردوگو تکلیف‌لرین دنمک اولار کی چوخونو و اساس‌لارینی قبول ائتمدی. بونا گوره ده دانشیق‌لار نتیجه‌سیز قورتاردی. طرف‌لر آراسیندا عمده مسأله‌لرده جدی فرق‌لرین موجودلوغو معلوم اولدو. بو وضعیت نه مرکزی دولتی و نه ده تهران‌داکی شوروی سفیری سادچیکوفو تأمین ائتدی. آذربایجان نماینده‌لرینی قبول ائدن سادچیکوف استالین‌دن سید جعفر پیشه‌وریه عنوان‌لنمیش تلقرافی پیشه‌وری‌یه گؤستره‌سی ده دانشیق-لاردا نتیجه‌لرین دگیشیلمه‌سینه کؤمک ائتدی.

تهران‌دا داپاریلان دانشیق‌لاردا اشتراک ائتمیش جهان‌شاهلو اوز خاطر‌لرینده یازیر کی، تهران‌دا گلمه‌میشدن اول، میر جعفر باقروف سید جعفر پیشه‌وریه تلفونلا زنگ ووروب بیلدیر میشدی کی، دانشیق‌لاردا ایستدیک‌لرینیزده تأکید ائدین، گنری چکیلگه چالیشماین، آذربایجان‌ین مختار بیتینی و دموکرات فرقه‌سی‌نین مرکزی دولت طرفیندن رسماً تائین‌ماسینا چالیشین. باقروفون فرقی اولاراق «... مولوتوف (بلکه ده استالین) تهران‌داکی سفیر سادچیکوفا گؤستریش وئر میشدیر کی، او، بیزی (آذربایجان نماینده‌لرینی) ایران حکومتی ایله قرارداد باغلاماغا تشویق ائتسین» [166، صص. 239 - 240].

15 گونه قدر وقت آپاران تبریز - تهران دانشیق‌لاریندا ایکی دفعه نخست وزیر احمد قوام، بیر نچه دفعه اونون معاونی تهران نماینده‌لرینی باشچی‌سی مظفر فیروز‌لا، همچین تهران‌داکی شوروی سفیری ایله آپاریلان دانشیق و صحبت‌لر گؤزل‌نیلان نتیجه‌دن اوزاق اولدوغوندا، آذربایجان نماینده‌لیگی 1324 نجو ایل اردیبهشت‌ین 23 ده (شوروی قوشون‌لاری جنوبی آذربایجان‌ی تام ترک ائتدیکدن 4 گون سونرا) تبریزه دؤندو. تهران‌دا ایکن استالین‌دن مکتوب آلان سید جعفر پیشه‌وری «مظلوم‌لارین آتاسی»‌نین خیانتینی اچیق - آبدین بیر داها باشا دوشسه ده، آرتیق گنج ایدی، ایش ایشدن کنج میشدی، آذربایجان‌داکی حرکات استالین‌ین خیانت مؤهرو وورولموشدو. استالین سید جعفر پیشه‌وریه مکتوبوندا سید جعفر پیشه‌ورینی هم ایران داخلینده، هم ده بین‌الملل عالمده وضعیتی دوزگون قیمت-لندیرمه‌مکده متهم ائدیر، «آذربایجان‌ین بوتون انقلابی طلب‌لرینه نایل اولماق» ایستگینی اونا گناه ساییر، اونا ایران‌دا درین انقلابی بحرانی اولماماسینا، کارگرلرین سایجا آزیغینا، کندلی‌لرین غیرفعال اولدوغونا و بین‌الملل وضعیتین ایران‌ین خیرینه اولماماسینا ایناندر ماغا چالیشیر. بوتون اولکه‌لرین انقلابی چنور بلیش وقتی روسی‌نی تقلید ائتمگینی مطلق‌لشدیرن استالین مکتوبوندا یازیر: «... دنمعلی، ایران‌دا بنله بیر شرایط یوخدور کی، لنین 1905 و 1917 نجی ایل‌لرده‌کی تاکتیکینی یوروتمگه امکان وئر سین». استالین شوروی قوشون‌لاری‌نین ایران‌دان مومکون قدر بیر آز گنج چیخار یلماسینی اوروپا و آسیادا شوروی‌نین «خلاصکار لیق سیاستی‌نین (اصلینده اشغالچیلیق و مداخله سیاستی‌نین) اساس‌لارینی» سارسیدا بیله‌جگینی و بونا گوره ده قوشون‌لارین ایران‌دان چیخار یلماسی ضرورتینی مکتوبدا خاطر‌لادیر. استالینه گوره ایران‌دا انقلابی شرایطین اولماسی اوچون، ایران هانسی اولکه ایله ایشه اوغورسوز محاربه وضعیتینده اولمالی‌دیر. انله بیر وضعیت اولمادیگی اوچون آذربایجان‌داکی حرکاتی دوام ائتدیرمگین و درین‌لشدیر یلمگین مقصده-اویغونلوغو یوخدور و بونا اساساً شوروی قوشون‌لاری اورادان چیخار یلمالی‌دیر. استالین اؤز مکتوبوندا بیر وقتلر ارتجاعی آدم کیمی تانیدیگی نخست وزیر قوامی دموکراتیک اصلاحات‌لارا طرفدار آدم کیمی سجه‌لندیریر و اونون «ایران‌ین دموکرات عنصرلری آراسیندا دایق آختاردیگی» قید اولونور. داها سونرا استالین مکتوبوندا ایران‌دا شوروی رهبرلیگی‌نین تاکتیکینی‌نین نندن عبارت اولدوغونو اچیق‌لایاراق یازیر: «من فیکیرله‌شیرم کی، قوام‌دان گذشتلر قویارماق اوچون بو مناقشه‌دن استفاده ائتمه‌لییک، اونا کؤمک گؤستره‌لییک». بو تاکتیکین علییه‌نه هر هانسی آددیمی استالین احمق‌لیک حساب ائدیر. قوام یاردیم ائتمگین علییه‌نه اولماغی استالین «ماهیتجه، خلقی‌نین ایشینه و ایران

دموکراسی‌سینه خیانت» کیمی قیمت‌اندیریر. استالین همین مکتوبدا پیشه‌وری‌دن انله اونون اوزونه گیلنی‌لنهرک یازیر: «بیزه معلوم اولدوغونا گوره، سیز دنمیسینز کی، بیز اولجه سیزی گوی‌لره قالدیرمیشیق، سونرا ایسه اوچوروما یووارلامیشیق و سیزی رسوای اتمیشیک». استالین دوام‌انده‌رک یازیر کی: «سیزین اوچون هر هانسی رسوای‌چی‌لیقدان سوز اولا بیلمز... اگر سیز اوزونوزو عقلی آپارسانیز... بیزیم معنوی کؤمک‌لیگیمیز سایه‌سینده... سیزه اورتا شرقده مترقی دموکراتیک حرکاتین قاباقجیلی کیمی، آذربایجانلی-لار دا، ایران دا خیر دعا وئر».

ریاکارلیق پرده‌سی ایله اورتولن (چونکی استالین طرفیندن جنوبی آذربایجانین منافی آرئتیق فروردینین 15 ده امضالانمیش نفت سازشینه قوربان وئرلمیشدیر) همین مکتوب پیشه‌ورین باشچی‌لیق‌اندیگی حکومتین میداندا تک قالدیغینی، خیانت مقابله‌ینده اونو تهراندا گذشته گندیب، تسلیمی کاراکترلی باغلاشمانی امضالاماغا ایتله‌ییردی. سید جعفر پیشه‌ورین تهران دانشیق‌لاریندا اوزونو جدی آپارماسی، شوروی سفیری نین «مصلحت‌لرینه» بنله کفایت قدر عمل ائتمه‌مسی شوروی پیشه‌ورین صمیمیتینه قارشی اینامینی خیلی آزلتدی. «سید جعفر پیشه‌ورین بیر سیرا مطلب‌لری آچیق سؤیله‌مسی، گیلان حادثه‌لرینی خاطرلاتماسی، شوروی سیاستینه آرئتیق اینانمادیغینی (آرئتیق چوخ گنج ایدی!)، شوروی رهبرلیگی نین اونلاری آلدادیغینی آچیق متن‌له دنمسی استالینی بیر قدر ناراحت ائتمیشدی» [18، ص. 424]. شوروی نین سید جعفر پیشه‌وریه اینامی نین تدریجاً ایتمه‌سی و اونون شوروی جاسوس‌لاری نین نظارتینده ساخلانیماسی، حتا ائوده و ایش یئرینده دانشیق‌لاری نین گیزلی قیده آیینماسی واقعیت‌لری موجوددور. سید جعفر پیشه‌ورین معاونی اولموش نصرت‌الله جهانشاهلو افشار 1380 نجی ایله چاپ‌اندیردیگی خاطرملرینده یازیر کی، من پیشه‌ورین ایش اوتاغیندا تهران‌داکی دانشیق‌لار زمانی شوروی سفیری نین موضعیندن ناراضی‌لیغیمی بیلدیررکن پیشه‌وری بارماغی ایله دوداق‌لارینی قاپاماقلا منه سوسماغا، موضوعو دگیشمگه اشاره ائتدی. سونرا بیز حیطة گزیشرکن او، ایش اوتاغینا، حتا ائوبنه سس یازما دستگاهی نین قویولماسینی کمان ائتدیگینی بیلدیردی [167، ص. 241]. خاطرملردن بللی اولور کی، سید جعفر پیشه‌وری 1325 نجی ایلین فروردین آییندان آرئتیق شوروی جاسوس‌لاری نین بلاواسطه نظارتینده ایدی.

تبریز - تهران دانشیق‌لاری.

23 خرداد قراردادی

شمال‌نفتی نین شورویه وئرلمه‌سی و بو حقه‌ده قرارداد لایحه‌سی نین حاضرلانماسی ایله باغلی مسکودان کفایت قدر دستک آلان قوام‌السلطنه 1325 نجی ایل خردادین 21 ده اوز «ائلچی‌لرینی» یئنیند تبریزه گؤندردی. تهران «ائلچی‌لری» دانشیق‌لار آپارماق اوچون تبریزه گل‌مک عرفه‌سینده آذربایجان، شوروی طرفیندن دئمک اولار کی، «خلع سلاح» ائدیلمیشدی. شوروی استفاده قابلیتینی ایتیرمیش سلاح و نظامی سورات قالیق‌لارینی بنله آذربایجان‌دان چکیب آپاردیق‌دان سونرا بوتون واسطه‌لرله آذربایجان دموکرات فرقه‌سی رهبرلرینه تهران‌لا دانشیق‌لاردا تسلیمی‌لیک موضعینه انمگی «مصلحت» گؤروردو. تبریز دانشیق‌لاری زمانی آذربایجان ملی حکومتی نمایندلیگی آغیر و چیخیلماز وضعیتله اولشمیشدی. اونون اوچون دانشیق‌لاردا یومشالماق‌دان، گذشته گنتمکدن باشقا بول قالمامیشدی.

دانشیق‌لاری دوام ائتدیرمک اوچون 1325 نجی ایل خردادین 21 ده تبریزه گل‌میش تهران نماینده هیاتینه یئنه مظفر فیروز باشچی‌لیق ائندیردی. محمدرضا شاهین صادق خبرچی‌سی لقبینی قازانمیش تیمسار هدایت¹ مظفر فیروزو مشایعت ائدن نماینده‌لیگی نین ترکیبینه ایدی. تبریزدمکی دانشیق‌لاردا سید جعفر پیشه‌وری ایله یاناشی آذربایجان ملی حکومتی نین داخلی ایش‌لر وزیری سلام‌الله جاوید، پیشه‌ورین معاونی، دولت دانشگاهی-نین رئیسی نصرت‌الله جهانشاهلو و کوردستانی دانشیق‌لاردا تمثیل ائدن قاضی محمد

¹ - شاه سونرا اونو باش قرارگاه (ستاد) رئیس‌لیغینه چکمیشدی.

اشتراک انتمیش‌لر. تبریزده‌کی دانشیق‌لاردا پیشه‌وری‌نین تهران دانشیق‌لارینداکی غرور و جدی‌لیگیندن اثر، علامت‌قالمادیغینی نصرت‌الله جهانشاهلو اوز خاطر‌ملرینده دونه - دونه قید اندیر. تهران‌داکی دانشیق‌لارلا تبریزده‌کی دانشیق‌لار آراسیندا اوتن‌گون‌لر عرضینده انله بیر‌گون اولمامیشدی‌کی، سید جعفر پیشه‌وریه شوروی طرفیندن تضییق، حتا هده - قورخو‌گوستریلمه‌میش اولسون. تبریز دانشیق‌لاری عرفه‌سینده سید جعفر پیشه‌وریه فرقه‌ارشیولرینده‌کی گیزلی‌سندلرین تعجیلی اولاراق نخجوانا تحویل وئريلمه‌سی حقه‌گوستریش‌آذربایجان‌دا قره‌گون‌لرین یاخینلاشدیغیندان، اونون یئنین تهران‌ین اسارتی‌آلتینا دوشه‌جگیندن، ان باشلیجاسی شوروی‌نین قوام‌لا حاضر‌لادیغی «اویونون» باشا چاتماق اوزره اولماسیندان خبر وئریدی.

تبریزده‌کی دانشیق‌لاردا ایلک‌ایکی‌گون عرضینده هنج بیر راضی‌لیغا‌گلمه‌دیغینی سؤیله‌مین دانشیق‌لارین اشتراکچی‌سی نصرت‌الله جهانشاهلو یازیر‌کی، «... دانشیق‌لارین اوچونجو‌گونو قرار‌دادین متنی‌ماده‌به‌ماده اوخوندو و لایحه قبول اولوندو. قرار‌دادین تکمیل‌لشدیريلمه‌سی و بعضی‌مادملرین اوزره‌رینده اولان مباحثه‌نی سونا‌چاتدیرماق اوچون دانشیق‌لارین نوبتی دورونون یئنین تهران‌دا دوام‌انندی‌لمه‌سی قراره‌آلیندی [167، ص. 242].

م. خطیبی (پینار) تهران‌داکی آذربایجانلی دانشجولارین نشر‌انندیگی «چیچک» ادلی ژورنال‌دا «آذربایجان‌دموکرات فرقه‌سی» ادلی مقاله‌ده یازیر: «آذربایجان‌نهضتی‌ماجرا ایستیم‌لرین انقلابی‌دگیلدی، بلکه‌داها‌بؤیوک‌بیر‌ملی‌نهضتین‌مقدمه‌سی‌ایدی‌کی، اونو خلق‌تصدیق و حمایت‌انتمیشدیر». آذربایجان‌ملی‌حرکاتی‌نین مرکزی‌دولتدن‌طلب‌لری - نین‌اشاغیداکی‌لاردان‌عبارت‌اولدوغونو مؤلف قید‌اندیر:

- 1- آذربایجانا آزادلیق و مدنی مختاریت؛
- 2- ایالت و ولایت‌انجمن‌لری‌نین (شورالاری‌نین) تشکیلی؛
- 3- تدریسین‌فارس‌دیلی‌ایله‌یاناشی‌آذربایجان‌دیلینده‌آپاريلماسی؛
- 4- کارگاه - کارخانالارین‌ایشه‌سالی‌نماسی و یئنی‌لری‌نین‌انشاسی؛
- 5- تجارترین‌انکشافی؛
- 6- آذربایجان‌کند و شهرلری‌نین‌احتیاجینا‌یئنتیشمک؛
- 7- تورپاق‌لاردان (اکین‌ساحه‌لریندن) عدالت‌له‌استفاده‌انتمک؛
- 8- ایش‌سیزلیگین‌آرادان‌قالدیريلماسی؛
- 9- سنجکی‌قانونوندا‌اصلاحات؛
- 10- فساد و رشوت‌له‌مبارزه؛
- 11- آذربایجان‌دان‌گلن‌گلیرین‌آذربایجانا‌صرف‌اولونماسی؛
- 12- بوتون‌دموکراتیک‌دولت‌لرله‌دوستلوق‌علاقه‌لری‌نین‌انکشافی [255، 1379، نومره 9، صص. 12 - 13].

تهران‌لا‌دانشیق‌لاردا‌آذربایجان‌نماینده‌لیگی‌نین‌یوخاریدا‌قید‌اولونان‌لارلا‌یاناشی‌باشقا‌طلب‌لری‌ده‌وار‌ایدی‌کی، تهران‌داکی‌دانشیق‌لاردا‌اونلار‌ورتایا‌گتیريلمیشدی.

1325 نجی‌ایل‌خردادین‌23‌ده‌باغلانمیش‌قرار‌دادی‌آذربایجان‌ملی‌حکومتی‌آدیندن‌باش‌وزیر‌سید‌جعفر‌پیشه‌وری، ایران‌حکومتی‌آدیندن‌نخست‌وزیرین‌معاونی‌مظفر‌فیروز‌امضالامیش‌لار [136، صص. 124 - 127]، [138، صص. 80 - 83]. بو‌قرار‌داد‌اصلینده‌قوام‌السلطنه‌نین‌ایرملی‌سوردوگو، تهران‌دا‌آذربایجان‌نماینده‌لیگی‌طرفیندن‌رد‌اندیلن، تبریزده‌ایسه‌قبول‌اولونان‌لایحه‌ده‌کی‌مادملر‌ایدی؛

قرار‌داددا‌مباحثه‌لی‌مسألهر‌آذربایجانا‌استاندارین‌تعیین‌اولونماسی‌اصولو، زنجان‌ین‌هائسی‌شرط‌لرله‌مرکزی‌دولتین‌تابع‌لیگینه‌کنچیريلمه‌سی، فدائی و افسرلرین‌وظیفه‌ده‌قالیب - قالماسی و سایر‌مسألهردن‌عبارت‌ایدی.

دانشیق‌لاردا‌جدی‌مباحثه‌دوغوران‌مسألهردن‌بیری‌ده‌زنجان‌ین‌آذربایجان‌دان‌قوپاریلیب‌تهران‌رژیمی‌آلتیندا‌اولان‌اراضیه‌یاپیشدیريلماسی‌ایدی. دانشیق‌لاردا‌آذربایجان‌نماینده‌لیگی‌زنجان‌ین‌تاریخاً‌آذربایجان‌اراضی‌سی‌اولماسینا‌عاید‌توتارلی‌واقعیتلری‌ورتایا‌گتیرسه‌ده، مظفر‌فیروز‌زنجان‌حقه‌ایران‌حکومتی‌نین‌اوز‌موضعینده‌اصرارلی‌اولدوغونو‌بیلدیردی. هر‌طرفدن‌منگنه‌آراسیندا‌قالمیش‌آذربایجان‌نماینده‌لیگی‌اشاغیداکي‌شرط‌لرله‌زنجان‌ین‌مرکزی‌دولت‌تابع‌لیگینه‌وئريلمه‌سینه‌راضی

اولدو:

1- زنجاندا و اونون اطراف ناحیهلریندهکی مرتجع ذوالفقاری دستملرینین فعالیتینه امکان وئرلمهسین؛

2- ذوالفقاری دسته باشچی لارینین بو ماحالا گلمهسینه یول وئرلمهسین؛

3- ذوالفقاری آدام لارینین ملی دموکراتیک قوهر علیهینه تحریکات و تخریبات لارینا شرایط یارادیلماسین؛

4- زنجانین هانسی انتظامی بؤلگهیه داخل اولماسی مسألهسینه قارشیدا چاغریلان 15 نجی ایران شورا مجلسینده باخیلسین [255، 1379، ص. 10].

تهرانلا آریلان دانشیق لاردا سید جعفر پیشهورینین عمدہ موضعی و مرکزی دولتی گذشتلره مجبور انتمک سعیی تکجه محمدرضا - قوام رژیمینی و اونلارا هوادار دوران- لاری دگیل، انلهجه ده کرملین رهبرلیکینی راحت بوراخمیردی. میرجعفر باقروف واسطهسی ایله پیشهوریه تضییق و تأثیر گوجلندیریلیردی. میرجعفر باقروف پیشهوریه خواهشله بیلدیردی کی، «قواما دگیب - توخونما... قواما کؤمک انتمک لازمدیر... من قارداش کیمی سندن خواهش اندیرم کی، گرمک بونو اندهسن... بیر شئی بیلمهسین کی، بیزیم بؤیوک و داهی رهبریمیز بوتون بو مسألهلره هر گون شخصاً اوزو مشغولدر... او، اوزو منیله دانیشدی و دندی کی، سنه تاپشیریم، بو مسألهنی (مرکزی حکومتله راضیلاشمانی) باشا چاتدیراسان» [18، ص. 443].

تبریزده مرکزی حکومت ایله آذربایجان نمایندهلیگی آراسیندا دانشیق لارین باشا

چاتماسی و قرارادین امضالانماسی حقه سید جعفر پیشهوری و مظفر فیروز 1325

نجی ایل خردادین 23 ده تبریز رادیوسو ایله چیخیش انتمیشلر [92، صص. 355 -

356]. سید جعفر پیشهوری اوز چیخیشیندا آذربایجان اوچون آغیر سیناق گونلرینی باشلانديغینی خبر وئریش و خلقی فداکارلیغا و مشکللردن قورخاماغا چاغیرمیشدیر.

«اولا بیلسین کی، بو مبارزه داها چتین و داها آغیر شرایط آلتیندا ادامه تاپسین. لاکن

آزادلیق یولوندا هر بیر فداکارلیغا آماده و حاضر اولان بیر خلق هنج بیر وقت مشکلات و

چتینلیکدن قورخماز» [92، ص. 355]. بو چیخیش سید جعفر پیشهورینین آذربایجان

دموکرات فرقهسینین باشچی کیمی سون چیخیشی ایدی. مظفر فیروز ایسه اوز چیخیشیندا

هر شئیین یاخشی اولاجاغینی و آذربایجانلا مرکزی دولتین ثمرلی و بیرگه فعالیت

گؤسترمجگینی سؤیلمیشدی.

تهرانلا - تبریز آراسیندا قرارادین امضالانديغی گونون سحری، 24 خرداد 1325

نجی ایل آذربایجان ملی مجلسی اوز فعالیتینه خاتمه وئردی. اونو آذربایجان انجمنی عوض

انندی. بوندان ایکی گون سونرا (26 خرداد 1325) سید جعفر پیشهوری باشوزیرلیکدن

آزاد اندیلمهسی حقه آذربایجان انجمنینه عریضه ایله مراجعت انندی و اونون بو حقه

خواهشی قبول اندیلدی.

آذربایجان ملی مجلسینین سون اجلاسیندا (بو اجلاسدان سونرا آذربایجان ملی مجلسی

آذربایجان ایالت انجمنی صلاحیتینده اولموشدور) سید جعفر پیشهوری گنیش مضمونلو

چیخیشی ایله نمایندلره مراجعت انتمیشدیر. او، چیخیشیندا آذربایجان ملی حکومتینین

فعالیتی مدنیتده گوردوگو ایشلرین و حیاتا کنچیردیگی تدبیرلرین مضمونو و مقیاسیندان

اطرافلی دانیشمیشدی. سید جعفر پیشهوری تاریخی شرایطین یاراتدیغی محدودیتلر نتیجه-

سینده آذربایجانین تهرانلا دانشیق لارا گنتدیگی و تهران رژیمینی اوچون آرزو اولونان

قرارادین باغلانیلماسینی شرطلندیرن سببلردن دانیشمیشدی. او، قارشیدان گلن آغیر

گونلرده، خصوصاً 15 نجی مجلسه قارشیداکی سچکیلره باغلی دموکراتیک قوهرلرین

وظیفهسیندن و سایدن اطرافلی بحث انتمیشدی [137، صص. 133 - 148].

سید جعفر پیشهورینین باشوزیر وظيفهسیندن گنتمهسی ایله باغلی آذربایجان ملی

مجلسینین سون اجلاسیندا (1325 نجی ایل تیر آیین 4 ده) قبول اندیلیمیش قراردا

گؤستریلیر کی، «آذربایجان دموکرات فرقهسینین دوام انتمدیگی آلتی آ 2 گونلوک

فعالیتی حقیقده، بو حکومتین باشوزیری آقای پیشهورینین مفصل گزارشینی انشیدیب

اشاغیداکي قراری قبول انندی: ... آقای پیشهورینین آذربایجان دموکرات فرقهسینین

وزیرلیگینده آذربایجان خلقینه تاریخده ابدی اولراق قید اندیلن خدمتی و آذربایجان خلقی-

نین دیری و استعدادلی بیر ملت کیمی دنیا یا تانیتماسینا سبب اولدوگو اوچون آذربایجان

ملتی آیدندان قدردانلیق ائدیلسین... فدائی لر آتاسی آدلاندیریلان آقای پیشه‌وری ملی وظیفه- سینی شرافتله انجام و نریب، آزادلیق یولوندا بویوک مبارزه آپاردیغینا گۆره مجلس ملی طرفیندن «مجلس ملی مدالی» ایله تلتیف اولونسون» [188، 5 تیر، 1325]. سید جعفر پیشه‌وری نین تکلیفی اساسیندا داخلی ایش لر وزیر ی سلام الله جاوید آذربایجان استانداری وظیفه‌سینه نامزد گؤستریلدی¹. سلام الله جاویدین آذربایجان استانداری لوق وظیفه‌سینه تعیین اولونماسی شاه و قوام تصویب ائتملی ایدی. بونا گۆره سلام الله جاوید ده مظفر فیروز لا بیرلیکده خردادین 24 ده طیاره ایله تهران یولا دوشدو.

دکتور جاوید تهران اولان بو سفری حقه اوز خاطرملرینده گنیش صحبت آچیر. اونون یازدیق لاریندان معلوم اولور کی، تهران دا قالدیغی 17 گون عرضینده محمدرضا شاه و بیر نچه دفعه قوام السلطنه طرفیندن قبول اولونور. او، تهران داکا گؤستریش لرده تبریزده امضالانمیش قراردادین مباحثلی و آچیق قالمیش مسأله‌ری، انله‌جده آذربایجانین ضروری اقتصادی و مالیه احتیاج لاری، آبادلیق و سایر مسأله‌ر حقه دانیشیق لار آپاریر [163، صص. 28 - 32]. «قوام مندن باغلانمیش موافقتنامه‌یه مناسبتیمی سوروشدوقدا - من دندیم کی، اگر ایران دولتی بو موافقتنامه‌نی صمیمانه اجرا ائتسه، نتیجه هم مرکزی دولتین و هم ده آذربایجانین خیرینه اولار» [163، ص. 29].

آذربایجانین یئنی تصدیق اولونموش استانداری تهران دا اولدوغو مدتده (24 خرداد - 10 تیر 1324) مختلف دولت مقام لاری ایله آپاردیغی دانیشیق لاردا عملی اولراق هنج بیر ایرملی‌میش و نتیجه اله انده بیلیمه‌میشدی. تهران تبریزه قورو و عدملر و نرمله وقتی اوز ائماغا میللی اولدوغونو گؤستر می‌شدی. تهران سفری زمانی دولت مقام لاری ایله دانیشیق لاردا اوغورلو بیر شئیبه نایل اولمادیغیندان و قوشونون آذربایجانا یزیدیله‌جگینه قطعی امین اولدوغوندان او، آذربایجانا وظیفه‌شناس مأمور لارین گؤندر یلمه‌سینه چالیشدی. دوکتور جاوید اوز خاطرملرینده بو حقه یازیر: «منیم مقصدیم او ایدی کی، یاخشی آدم- لاری دولت بیزیم ایش لره مأمور ائتسین» [163، ص. 73].

تبریز - تهران دانیشیق لاری نین سون مرحله‌سی

1325 نجی ایل خردادین 23 ده تبریزده مرکزی دولتله آذربایجان نماینده‌لیگی آراسیندا امضالانمیش معلوم قرارداد بیر سیرا مباحثلی مسأله‌رین مذاکره‌سی و دقیق- لشدیرمه لر دانیشیق لارین سونراکی - اوچونجو مرحله‌سینه ساخلانیمیشدی. آذربایجان طرفی قراردادی امضالاسا دا، بیر سیرا عمده و آذربایجان اوچون حیاتی اهمیتی اولان طلب‌لرین تهران طرفیندن قبول اولونماسینا اصرارلی ایدی. بونا گۆره دانیشیق لاری نتیجه‌لندیرمک و مباحثلی مسأله‌ری حل ائتمک نیّتی ایله 1325 نجی ایلین مردادین 10 دا آذربایجان دموکرات فرقه‌سی نین تکلیفی ایله اشاغیداکا هیأت تهرانا گؤندر یلیر: دوکتور سلام الله جاوید (آذربایجان استانداری، نماینده هیأتی نین باشچی‌سی)، حاجی میر علی شیبستری (انجمن ایالتی نین رئیسی)، صادق پادگان (آذربایجان دموکرات فرقه‌سی نین صدری نین معاونی)، ژنرال پناهیان (باش قرارگاه رئیسی)، سرهنگ مرتضوی، سرگرد طغرانی.

نماینده هیأتی یولا دوشنه قدر سلا الله جاوید بولگه‌لرین طلب و احتیاج لاری ایله یئرلردهجه تانیش اولماق مقصدی ایله سراب، اردبیل، آستارا، خالخال، اهر و مشکینه سفر اندیر [163، ص. 48]. نماینده‌لیک تهران یولا دوشمزدن اول سلام الله جاوید سید جعفر پیشه‌وری ایله گوروشوب، دانیشیق لارداکی مسأله‌ری گؤتور - قوی اندیر لر. آذربایجان اجتماعیتی، اتحادیه فعال لاری، بوتون طبقه و زمره‌لرین نماینده‌لری نین اشتراکی ایله توپلاننتی کچیر یلیر. بو توپلاننتی دا موجود وضعیت، تهران - تبریز راضی لاشماسی و حلینی گؤزله‌ن پرولنملر اطرافیندا گنیش فیکیر مبادله‌سی آپار یلیر و تکلیف لر مذاکره اولونور [163، صص. 48 - 53]. همین توپلاننتی دا چیخیش ائدن دوکتور جاوید دئییر:

¹ - استانداری وظیفه‌سینه سلام الله جاویدله یاناشی صادق پادگان، میر رحیم ولائی نین ده نامزدلیگی و نریلمه‌ده سید جعفر پیشه‌وری نین تکلیفی ایله بو وظیفه‌یه دوکتور سلام الله جاوید نامزد گؤستر یلمیشدی.

«... من آذربایجان نهضتی نتیجه‌سینده بو گون استاندار اولموشام. چالیساجام کی، تصویب اولونموش موافقتنامه موجبینجه آذربایجان خلقی نین منافی قورونسون، مرکزی تهران دولتی ایله ده باخشیلیق و دوستلوق رابطه‌سی ساخلانیلسین» [163، ص. 53].

1325 نجی ایلین مردادین 10 دا آذربایجان نماینده‌لری تهرانا گلیرلر. مردادین 23 نه دک آذربایجان نماینده‌لری ایله مرکزی دولتین مختلف مقام‌لاری آراسیندا 12 گوروش کنجیریلیر. ایلك گوروش نخست وزیر احمد قوام‌لا اقامتگاهیندا کنجیریلیر. بو گوروشده مظفر فیروز، وزیر جنگ امیراحمدی، تیمسارلار هدایت و رزم‌را اشتراک اندیرلر. بو گوروشده قرارداددا آچیق قالمیش نظامی مسأله‌لر مذاکره اندیلیر:

1- افسرلیک مکتبینه اوخویان دانشجولار مسأله‌سی؛

2- نظامی رتبه‌لر؛

3- آذربایجانلی سربازلارین آذربایجاندا خدمت مسأله‌سی؛

4- اوردو، فدائی رتبه‌لری نین مسأله‌سی و سایر.

نوبتی گوروش نگهبانلیغا عاید اولموشدور. بو گوروشده کوردستان نماینده‌سی قاضی محمد ده آذربایجان نماینده‌لرینه قاتیلیمیشدی. دانشیق‌لاردا قوام و مظفر فیروزدان باشقا سرتیب گل‌پیرا و سرهنگ میشری ده اشتراک انتمیشلر. راضی‌لیغا کلیمیشدی کی، آذربایجاندا ژاندارم اداره‌سینه رئیس مرکزی دولت، معاون‌لیگی ایسه آذربایجان انجمنی طرفیندن نامزد گؤستریله‌جکدیر. سونراکی گوروش‌لر مالیه مسأله‌سینه، آذربایجان بانکی مسأله‌سینه، ارزاق پروبلیمینه، بول‌لارین چکیلیمه‌سی و تعمیری مسأله‌سینه عاید اولموشدور. مسأله‌لر مذاکره اولونسا دا، عملی نتیجه‌لردن علامت بنله گورونموردو. بونا گوره نماینده هیأتی (جاویددن باشقا) مردادین 21 ده کتری - تبریزه دؤندو. دوکتور جاوید مرکزی دولتدن نه ایسه آماغا موفق اولاجاغینا اینامی ایتیرمه‌ییب بیر نچه گون ده مختلف دولت مقام‌لاری ایله گوروش و مذاکره‌لر اوچون وقت ایتیردی. «من تهراندا قالدیغیم مدتده 6 - 7 دفعه قوام‌لا گوروشدوم. زنجانا فرماندار و قوشون باشچی‌سی، آذربایجانا اوردو و ژاندارم رئیس مسأله‌لرینی مذاکره ائتدیک... قوامین «سولا» مایل‌لیگیندن استفاده ائدیپ آذربایجانا مناسب آدم‌لارین گؤندریلمه‌سینه نایل اولماغا چالیشیردیم... قاضی محمد قوشونون کوردستان‌داکی زوراکی‌لیغیندان و اؤزباشینالیغیندان دانشیق‌کن قوام حتا گؤزلرینی باشلا ایسلاتدی» [163، ص. 37]. فریدون ابراهیمی «آذربایجان» غزنتینده نشر ائتدیردیگی «تمساحین گؤز یاش‌لاری» مقاله‌سینده یازیردی کی، «تمساح اوولادیغینی یئمهمیشدن اول سانکی اونون زوال‌لی حالینا آجی‌بیرمیش کیمی یالاندان گؤز یاش‌لاری آخیدیر» [188، 17 شهریور، 1325].

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی نین یارادیلیمه‌سی نین بیرینجی ایل دؤنومو تبریزده، آذربایجانین شهر و منطقه‌لرینده اجتماعیت طرفیندن طنطنه ایله قید ائدیلمه‌سی مرکزی حکومتی، او جمله‌دن شاه و قوام‌السلطنه‌نی برک قیجیق‌لاندریب ناراحت ائتمیشدی. آذربایجانلی نظامی یوروش یولو ایله سوسدورماق اوچون آمریکا و انگلیس‌دن لازمی کؤمک آلاجاغینا امین اولان قوام‌السلطنه تهران‌داکی آذربایجان نماینده‌لیگی ایله دانشیق-لاردا برک‌لیگی آرتیراراق مختلف اساس‌سیز بهانه‌لری اورتایا کئیریردی.

آذربایجاندا ایران قانون‌لاریندان کنار عمل‌لر اولدوغونو، تهران تاجرلری نین گویا آذربایجاندا اینجیدیلدیگینی، زنجانا گؤندریلمیش دولت مأمور‌لاری نین فعالیتینه مانع‌چی‌لیک توره‌دیگینی، تبریز رادیوسونون و غزنتلری نین ایران حکومتی علیه‌نه ماتریال وئریمه‌سینی، آذربایجان نظامی پالتاریندا شوروی نظامی‌لری نین گویا آذربایجان قوشونوندا قالماسی و سایر و الی‌آخر بو کیمی چوخ‌سایلی بهانه‌لری اورتایا کئیریب 22 تیر 1325 نجی ایل قراردادیندا ایرملی سورولموش ماده‌لرین بیر چوخونو حیاتا کنجیرمکن آچیقجا بویون قاجیردیگی بللی اولدو.

دانشیق‌لار آپارماق اوچون تهرانا گلیمیش و تهرانین بعضی گذشت‌لرینه هله ده امید بسله‌ین دوکتور جاویده قوام برک طرزده آذربایجاندا «... باش وئرن حادثه‌لر سیزین عمل‌لرینیزین نتیجه‌سی‌دیر» دئمکله مناسبت‌لری قصدا گرگین‌لشدیرمگه و آذربایجانا باسقین اوچون اساس یاراتماق ایسته‌ییردی. آذربایجان نماینده‌لیگینه قارشو قوام‌السلطنه اساس‌سیز بهانه‌لری اونون تهران‌داکی شوروی سفیری ایوان سادچیکوف‌لا مرداد - شهر یورده بیر نچه دفعه گوروشدن سونرا داها دا رواج تاپدی. 1325 ایلین شهر یورینده

«آمریکانین ایرانا کفایت قدر سلاح گؤندرهمجگی خبری شاه و قوامی آذربایجانا قارشی نظامی یوروشو تنزلشدیرمگی رنال لاشدیردی. مرکزی دولتین خیرینه عمله گلمیش الوئرشلی وضعیت قواما آذربایجان نمایندهسی ایله دانشیق لاری یئرسیز اوزاتماغا و نتیجهسیز قورتارماغا امکان وئریردی. تهراندا اولان آذربایجان استانداری جاوید شهریورین 31 ده نخست وزیر قواملا گؤروشوب یارانمیش وضعیتدن سؤز آچمیش و دانشیق لارین سرعتلندیریلیمسینی خواهش ائتمیشدی. قوام اونو چوخ سویوق قارشی-لامیش و وضعیتله باغلی اونا هنج بیر آیدین جواب وئرمهمیشدی» [188، 17 شهریور، 1325].

ایکی آیا قدر چکن تبریز - تهران دانشیق لارینین 3 نجو مرحلهسینده ده باغلانمیش قراردین حیاتا کئچیریلیمسی یولوندا هنج بیر ایرهلی لمیش عمله گتیریلیمدی. تهران یارانمیش فرصتدن استفاده اندیب اوز ال آلتی لارینی مختلف آدلار آلتیندا آذربایجانا یئریتدی. زنجان مرکزی دولتین تابعلیگینه کئچدیکدن سونرا آذربایجان خلقینه قارشی نظامی جنایت انتدیکلرینه گؤره حبسه آیینمیش دولت مأمورلاری تهرانا تحویل وئریلدی. بونون مقابلینده آذربایجان استانداری 1325 نجی ایل شهریورین 19 دا دنمک اولار کی، الی بوش تهراندان تبریزه قاییمالی اولدو. بنلهلیکله، تهرانین باغلانمیش قراردادی کویود شکیلده بیر طرفلی قایدادا پوزاجاغی بللی اولدو.

آذربایجانا نظامی یوروشون باشلانماسی و ملی حکومتین سقوطو

«... تاریخ عهد و پیمان سیندیران لارین آدینی
نقرتله یاد انده جکدیر. آدام اولدورن جانی لر بو معامله دن خیر
آپارا بیلیمه یه جکدر... آزادلیق آغاجی شهیدلرین قانی ایله
سواریلدی قجا، داها چوخ بار وئر جکدیر».
شاهسون قیزی

سریه

آمریکا و انگلیسین یاردیمینا و شوروینین کنار اچکیلیمه سینده آرخابین اولان

محمدرضا - قوام رژیم ایران را مناسبت‌تری گنندیکجه قصداً جدی‌لشدیریدی.
آذربایجان را باغلاشمانین شرط‌لرینی اجرا ائتمکدن بویون قاجیرماق اوچون چوخ‌سایلی
بهانه‌لر اورتایا آتیلدی. آذربایجان‌داکی ملی دموکراتیک حرکاتا و اونون رهبرلرینه قارش
تهران رادیوسوندا و شاهپرست یونلو مطبوعاتدا، انلهجه ده شاه و قوامین چیخیش‌لاریندا
گنیش بهتان هجومو یئنی وسعت آلدی. آذربایجان‌داکی حرکات گویا آذربایجان‌ی آیریب
شورویه قاتماغی (تجزیه طلب)، آلاسه‌سزلیغی تبلیغ ائدن کومونیست‌لیگی بورادا یایماغی،
اوجدان توتما بوتون وارلی‌لارین املاکینی و ثروتینی مصادره ائتمگی و سایر بو کیمی
بهتان‌لارلا دولو تبلیغاتی گنیش‌لندیرمگه باش‌لادی‌لار. اونلار 21 آذر حرکاتینا، آذربایجان
ملی حکومتینه و آذربایجان دموکرات فرقه‌سینه خلقین گویا نفرت ائتدیگینی و بو حرکاتا
خلقین زورلا جلب اولوندوغونو و سایر سوyleمکله آذربایجان‌داکی حرکاتین مضمونونو
تحریف ائدیپ، اونو گوزدن سالماغا چالیشیردی‌لار.

1324 - 1325 نجی ایل‌لرده جنوبی آذربایجان‌داکی خلق حرکاتینا هنج ده یاخشی

مناسبت بسلمه‌مین پرویز همایونی‌پور اوزونون 1346 نجی ایلده لوزان شهرینده چاپ
ائتدیگی «آذربایجان مسأله‌سی» ادلی کتابیندا یازیر: «دولت قاینق‌لاری و اونا استناد
ائدن بیر چوخ غرب مؤلف‌لری ادعا ائدیرلر کی، آذربایجان‌داکی نهضت خلق نفرت
ائدیردی. بو فیکیر اساس‌سز دیر، چونکی منیم سوروشدوغوم شاهدلرین هنج بیر
آذربایجان خلقی‌نین بو موضعه اولدوغونو سوyleمیر» [221، نومره 2، 1354، ص.
17].

شاه قوشون‌لاری‌نین مختاریت ایستهمین آذربایجان اوزمرینه باسقین پلانی اصلینده
تهران - مسکو سودا‌شماشیندان سونرا (1325 نجی ایل فروردین) حاضر لاندیرمیشدیر.
آمریکادان آلینمیش مالی و نظامی یاردم حسابینا شاه اوردوسونون نظامی تجهیزاتی کفایت
قدر یاخشی‌لاندیریلیمیش و او یئنی سلاح‌لارلا تجهیز ائدیلیمیشدیر [116، 3243-244].
آمریکالی ژنرال جورج قرنیل ایرانا اونا گوره دعوت اولونموشدور کی، او، ایران
اوردوسونون نظامی حاضرلیغینی تکمیل‌لشدیرسین. ایران پولیسینی و ژاندارم قوهرینی
تعلیمات‌لاندیرماق مقصدی ایله آمریکادان خصوصی مشاور و مصلحتچی‌لر دعوت
ائیلدی. آمریکالی سرهنگ نورمان شوارتسکوف، کلاریاس ریئدل، استنفان تیمزمن کیمی
یوکسک رتبه‌لی نظامی‌لر شاهنشاه اوردوسونون آذربایجان قارش نظامی هجومدا
تعلیمات‌لاندیرمیش‌لار [129، صص. 460 - 474]، [104، صص. 355-380].
ایران اوردوسونون هجوم حاضرلیق وضعیتی یوخلاماق و اوز تکلیف‌لرینی شاهنشاه
دولتینه تقدیم ائتمک اوچون 1325 نجی ایلده آمریکالی تعلیماتی سرهنگ شوارتسکوف
بیر نچه دفعه ایرانا دعوت ائدیلیمیشدی. شوارتسکوف اوردودا و ژاندارم قوهری
سیراسیندا قولوق ائندن‌لره چوخ اعتبار اولونمادیغینی و امکان دوشن تقدیرده اونلارین
قارش طرفه کنجکم احتمالی‌نین نظره آلیب اونلارین خدمت بیری‌نین تنز - تنز دگیشمه-
سینی مصلحت گوزموشدو [266، ص. 49]، [104، صص. 355-380].

هر طرفلی حاضرلیقدان سونرا 1325 نجی ایلین شهر یوریندن باش‌لایاراق آذربایجان
اوز [رینه هجوم باش‌لاندی. 15 نجی مجلسه سنجکی کنچیرتمک و اولکعه امنیت یاراتماق
آدی آلتیندا بوتون ایالت‌لره ژاندارم و اوردو حصه‌لری گوندریلدی. تهران و بیر چوخ
ایالت‌لرده حکومت نظامی اعلان ائیلدی. کوتله‌وی بیغینجاق‌لار، میتینگ و نمایش‌لر قدغن
اولوندو. «حکومتین فعالیتینه دایر تنقیدی یازی‌لار لا چیخیش ائدن بوتون غزنتلر دنمک
اولار کی، باغلاندی. دموکراتیک حرکاتین فعال خادم‌لرینی حبس ائدیپ زندان‌لارا سالدی-
لار» [45، صص. 157 - 158]. باش قرارگاهین رئیسی تیمسار جهانانی‌نین امری
اساسیندا اوردو صابین‌قلعه، زنجان، میانا، سقر، سردشت و گیلان استقامتینده جنگی
هجوم حاضر وضعیته گتیریلدی. 1325 نجی شهر یور اول‌لرینده «سول حزب‌لره -
آذربایجان دموکرات فرقه‌سی، حزب توده، حزب دموکرات کوردستان، حزب ایران ایله
بیرگه پلاتفورما یارتماغی اورتایا آتان قوامین باشچی‌لیق ائتدیگی حزب دموکرات ایران
شهر یورده همکارلیغا چاغیردیغی حزب‌لری هنج بیر اساسی اولمادان ساتقین و خائن
آلان‌دیرماغا باش‌لادی و اونلار قارش تعقیبلر و جزا ماشینی ایسه سالیندی.
قوام‌السلطنه‌نین 1325 نجی ایلین یابیندا ائتدیگی سیاسی مانورلر، سول‌لارا یاخین-
لاشدیغینا گوره محمدرضا شاه‌ی دا قوام‌دان شهبه‌لندیریدی. شاه قوام حقه‌ده شهبه‌لرینی

آمریکا و انگلیسین تهران داکي جاسوس ايشچي لرينه بيلدير ميشدى. شاهها اويونون سونونو گوزلهمک و قواما قارشى تضييقي بير آرتيرماق مصلحت گوزولموشدو [119، ص. 141]. شاهين قوامدان شديهلنمهمسى تکجه اونون «سول» حزبارله واحد جيهه ياراتماغا ميلنهمسى دگيلدير، هم ده ايران هاوا يول لارى نقلياتيني شورويه اوزون مدته امتياز وئرکم حقهده قرارى تصويب اوچون مجلسه تقديم انتمگه تلمهمسى ايدي. و نهايت، قوامين دمورکراتيک قولميرين ضيافت و قوناق ليق لاريندا اشتراک اتمهمسى و بو مجلس لرده شاهانه چيخيش انتمهمسى ايدي. 1325 نجى ايلين مهرينده قوام حكومتى استعفا عريضه سيني شاهها تقديم اندرکن شاهين داخلى و خارجى جاسوس لاردان اولان مصلحتچي لرى حكومتين يئنين، لاکن شرط لره قواما تاپشيريلماسيني توصيه انتمدى لر. 1325 نجى مهرين 26 دا قوامين شاهها معرفى اننديگى يئنى حكومته 3 تودمچى وزير وظيفه سيندن اوزاقلانديريلميش و شاهين چوخ دا خوشى گلهمديگى مظفر فيروز نخست وزيرين سياسى مسألهمر اوزره معاون ليگيندن آزاد انديلميشدى¹. شاهين قوام حكومتى قارشى سيندا قويدوغو شرط لردن بير ده آذربايجانا قارشى نظامى عملياتى تنزلشديرمک ايدي. اصلينده شاه - قوام آراسيندا يارانميش «ضديت لر» ظاهرى کاراکتر داشيبيردى و قواما داها گنيش ال - قول آچماغا امکان وئريردى.

قوام يئنى تشکيل اولونموش حكومته باشچي ليق اننديگى گونون صباحى تهراندا آذربايجان استاندارى دوكتور جاويده باشا سالدى كى، آذربايجان لا باغلى بوتون مسألهمر قوشون آذربايجانى توتدوقدان سونرا حلّ اولوناجاقدير. بو خبردارليقدان مأيوس اولموش آذربايجان استاندارى تبريزه دؤنمکدن چارهمسى اولماديغيني آنلادى [163]. قوامين باشچى - ليق اننديگى حكومتين خيانتكارليغي و اونون سياسى مانور لارى دمورکراتيک حرکاتين بير چوخ رهبر لرينه، او جمله دن سيد جعفر بيشهوريه اولجهدن معلوم ايدي. همين دورده سيد جعفر بيشهورى نين بير چوخ يازى لاريندا و چيخيش لاريندا قواما اينام سيزليق، اونون حيله - گرليگى، ساتقين ليغي و مرتجع ليگى حقهده دؤنه - دؤنه قيديره راست گلينيير. سيد جعفر بيشهورى شوروى طرفيندن اونا اولان گوجلؤ تاثير و تضييق آلتيندا آرابير قواما يومشاق موضع نمايش اننديرسه ده محمدرضا ايله بيرليکده اونو دا اولدن آخرا قدر آذربايجان خلقينه، اونون آزادليق حرکاتينا، دليلينه، مدنيتينه و تاريخينه قطعى دشمن حساب انتميشدى. دوكتور سلام الله جاويد تهراندا اولارکن آذربايجان دمورکرات فرقه سى نين يارانماسى نين بير ايل ليگى مناسبتى ايله ضيافتده اشتراک اندن قواما آذربايجانين آزاديخواه لاريندان بيرى الموتي نين نين دنديكلرينى مثال گتيرير: «آقاي قوام، آقاي فيروز، يئرينه دوشمهمسه ده بير مثال چکه جگم: سويوق بير وقتده قورولموش ايستى چادر دان کناردا قالان بير دوه باشيني چادرا ساليير. چادر داکى صاحبين بونا اعتراض انتمديگيني گوردوکه دوه ياواش - ياواش اوزونو چادرا سوخور. دولتين آذربايجان لا علاقلمرى منه او دومنين احوالاتيني خاطر لادير» [163، ص. 55]. حقيقتاً ده قوام حاکميهت گن گوندن آذربايجان داکى حرکاتى محو انتمک اوچون جنايتكار عمل لرينى آدديم به آدديم ايرملى لتميشديير. اولدن اوزونه «دمورکرات ليق» بوياسى وئر، حزب توده رهبر لرينى حكومتينده وزير وظيفه سینه گتيرن، «سول» حزب لره امکد اشليغا «جان» آتان، حتا بيشهورى نى و بير نؤچه آذربايجانلى ليدرى حكومتينه كؤتورمک حقهده شايعه يايان قوام 1325 نجى ايلين پاييزيندا اوزونون حقيقى سيماسيني پرده داليندان چيخارتدى. قوام «نهايت بوتون بو مضحکه لر رولونو اويناييب قورتاردى. پرده نين داليندا ايسه مرتجع لر قوه توپلادى لار، هجوما كنجمگبه حاضر اولدوق لاريني بيلديردى لر» [20، ص. 99] وارلى مالک نوالفقارى، تيمور بختيار كيمى نهضت وقتى آذربايجان دان قاچميش عنصر لر آذربايجان مى حكومتى - ندين ناراضى قولمى اوز اطراف لاريندا بيرلشديرميش و اونلارى تخريبات و پوزوچولوغا تحريك انتمکده بؤيوك فعال ليق گؤستر ميش لر. قوام 15 نجى مجلس سنجكى لرى ايله باغلى آذربايجانا گلهجك قوشونون يولونو «تميزلمگى» آذربايجان استاندارينا امر انتمدى. بو امر دن اول تعليماتچى لارى انگليس و آمريکا دان گلमيش شاهين گيزلى ترورجو و تخريباتچى تشکيلاتى بير دسته شاهپرست تيمسار لار و خفيه ايشچى لرى - نين اشتراكى ايله خصوصى بيغينچاق كچيرير. بو بيغينچاقدا قوشون آذربايجانا

¹ - مظفر فيروز مسكوا سفير تعيين اولوندو.

یوللانمازدان اول خصوصی دسته - وارلی مالک، تاجر و منصب صاحب‌لریندن توتوموش اغتیشاش یاراتماغی باجانان، قاتل، اوغرو و قولدورلارا قدر - دسته گیزی اولاراق آذربایجانا گوندیریلیر. مختلف آدلارلا و مختلف فورمدا (اچیق و گیزی) آذربایجانا گلن شاپرست عنصرلر کئی مقدار پول و سلاحلا تأمین اندیلیر. اونلارا وئرلمیش خصوصی تعلیماتدا آذربایجانین هانسی شهر، ناحیه و کندینده کیمینله علاقه‌یه گیرمک، پوللو قاتل و تالانچی دستلر دوزلتمک و اونلارین واسطه‌سی ایله اوردو گلنه قدر دموکراتیک قولرله «حسابی چوروتمک»، اونلارا دیوان توتماق تاپشیریلیر. آمریکالی مؤلف جان فوران اوزونون «ایراندا اجتماعی دگیشیکلر» ادلی کتابیندا اعتراف اندیر کی، شاه قوشونون آذربایجانا هجومو عرفه‌سینده تهران «افشار، شاهسون ائل‌لری‌نین، انلهجه ده ذوالفقاری- لرین تهران باغلی آدام‌لارینی تشویق اندیر، اونلارا فدائی پالتاری گنیدیریب دموکرات- لارا دیوان توتماق اوچون آذربایجانا گوندیریدی» [100، ص. 408].

1325 نجی ایل آبانین 16 دان آذربایجان سماسیندا گورونمگه باشلایان شاه طیاره- لری‌نین سپدیکلری ورقلمده ایران اوردوسونون «خلاصکارلیغیندان»، آذربایجان «دین‌سبز کومونیستلرین اسارتیندان» قورتارماقدان بحث اولونور و آنجاق آلاه امیدینه قالمیش قورخو، تشویق و چاخناشما یاراتماغا جهد اندیلیردی. بنله‌لیکله، مجلسه سنجکی- لر کنجیرمک اوچون مرکزین «امنیت» یاراتماق آدی ایله آذربایجانا گوندیریلن قوشونو یولا دوشمه‌میشدن اول آذربایجاندا هر ج و مرج، قانلی - قادالی صحنه‌لر یاراتماق اوچون فتنه‌کار تدبیرلر حیاتا کنجیریلیمیشدی.

بو حقدده شاهدلرین افاده‌لرینده و یازلمیش کتاب‌لاردا تکذیب اولونماز واقعیتلر موجوددور.

1325 نجی بودجه ایلینده ایران دولتی طرفیندن نظامی ایشلره، او جمله‌دن اوردو و ژاندارم قولرینی معاصر سلاح‌لارلا و جنگی تجهیزاتلا تأمین ائتمک (ایل‌لیک بودجه 3/2 میلیارد ریالا برابر ایدی) اوچون بودجه‌دن بیر میلیارد ریال وسایط آیریلیمیشدیر. اقتصادی جهتن ضعیف انکشاف ائتمیش ایرانا بو رقم او ایللر اوچون بویوک رقم ایدی. بو پولون یوز میلیون ریالی سلاح و جنگی سورساتا، 398246100 ریالی ژاندارم و 237000000 ریالی پولیسین جنگی تجهیزاتینا صرف اندیلیمیشدی [266، ص. 30]، [97]. بونولادا ایران آذربایجان‌داکی حرکتی بو غماق اوچون منطقه‌نین میلیتاریست دولتی‌نه چنوریلیمیشدی.

15 نجی مجلسه سنجکی‌لر کنجیرمک آدی آلتیندا مرکزین آذربایجانا قوشون یئریتمک تکلیفی 1325 نجی ایل آبانین 20 ده آذربایجان ایالت انجمنی‌نین اجرائیه هیأتینده مذاکره اندیلدیکدن سونرا زنجان‌داکی فدائی قولری‌نین گئری چاغریلماسی و بو شهرین ایران اوردوسو تابع‌لیگینه وئرلمه‌سی حقدده قرار قبول اندیلدی [188، 20 آبان، 1325]، [187، ص. 123]. همین قرار اساسیندا 1325 نجی ایل آبانین 22 ده فدائی‌لر زنجان ماحالیندان چبخاریلدی. فرصتن استفاده ائدن و تهران‌دان استقامتلندیریلن و تعلیماتلاندیریلان مرتجع مالک ذوالفقاری (او، ملی حکومت طرفیندن خلق دشمنی اعلان اولونموش و 300 کندی مصادره اندیلیمیشدیر) [138] و اونون اطرافیندا توپلادیغی دسته دموکراتیک قولره قارشی اولمازین جزا و جنایت‌لرینه ال آتدی. حالبوکی، آذربایجانلا اولان راضی‌لاشمایا عاید نه ذوالفقاری و نه ده اونون دسته‌سینه داخل اولان‌لار زنجان بوراخیلما مالی ایدی. تهراندا آذربایجان نماینده‌لری ایله دانیشیق‌لار آپاریلان وقت مرکزی دولتین زنجانی آذربایجان‌دان تجرید طلبیندن ناراضی قالان آذربایجان نماینده هیاتی عضولریندن بیرینه مراجعتله قوام: «اوغوم، منی بیر دموکرات حساب ائت. من هنج و جمله زنجانی آذربایجان‌دان آیریب هاراسا بیرلشدیرمک فیکرینده دگیلم. 15 نجی مجلس تشکیل تاپان کیمی زنجان بینیندن آذربایجانا بیرلشدیریله‌جکدیر» [117، ص. 426] دئییه- رکن اصلینده زنجان‌دا قارداش قیرغینینا رواج وئریمیشدی. زنجان حادثه‌لری گؤستردی کی، قوام‌السلطنه حکومتی آذربایجانلا باغلادیغی قراردادی ائله ایلیک آدیمداجا ایایغی آلتینا قویبدو.

شاه قوشونونون زنجانا گلیمیش بولمه‌سینه باشچی‌لیق ائدن سرهنگ بوسحاقی‌نین گوزو قارشی‌سیندا و اونون حمایه‌سی ایله ذوالفقاری دسته‌سی‌نین زنجان‌دا تورمندیگی قتل و غارت اورتا عصر وحشی‌لیکلرینی کؤلگه‌ده قویبدو. ذوالفقاری کؤهنه‌دن اونونلا دشمن

اولدوغو وطن پرور روحانی شیخ محمدعلی آل اسحاق و بیر چوخ فدائی باشچی لارینی اهالی نین گوزو قارشسییندا بویوک وحشی لیک و غدارلیقلا قتله یئتیردی. آذربایجان دموکرات فرقهسی عضولری نین و فدائی لری نین اتلانی اندیلدی، اوزلری ذوالفقاری نین خصوصی حبس خاناسینا سالیندی لار. مقاومت گؤسترن کندلره (دیزه، طارم، قریوشلو و سایر) اود وورولدو [188، آبان - آذر نومرلری، 117، صص. 126 - 132].

ایاغیندان گوشه یاراسی آلمیش آل اسحاق دامین اوستوندهجه قتله یئتیریلدی و اونون جسدی نمایش انتدیریلیب دامدان بیره آتیلدی. «دموکرات فرقهسی عضو اولموش شخصین ائویندهکی فرش بیغیلیب آپاریلارکن سود امهر اوشاق فرشین آراسیندا قالیب بوغولموشدور» [231، 1999، نومره 3، ص. 132].

دولت قوشونونون هاوادرلیغی ایله ذوالفقاری دستهسی نین دموکرات لارا دیوان توتماسینا بنله بیر بهانه اساس کنیریلیب کی، گویا قوشون اوچون کنیریلن ارزاقی دموکرات لارین گؤستریشی ایله خلق هجوم چکیب تالاماق ایسته میرمیش. قیرغینا «حقوقی اساس» یاراتماق مقصدینی گودن بو مکرلی عمل اولجهدن دوشونولموشدو [231، 1999، نومره 3، ص. 132].

تبریزین تهران لا باغلا دیغی و دوکتور جاوید تهران دا اولارکن بیر داها تصدیق اولونموش قرارداد اساسیندا 300 نفر فدائی زنجان دا نگهبانلیغین (خصوصی پولیسین) ترکیبینه قالیب تهلهکسیز لیگین قورونماسیندا اشتراک ائتملی ایدی. حالبوکی، شاه قوشونو زنجاندا داخل اولار - اولماز همین فدائی لر ذوالفقاری نین غفلتی باسقینیا معروض قالدی، بیر حصه سی قتله یئتیریلدی، ساغ قالمیش لار زندانا سالیندی.

1325 نجی ایل آبانین 21 ده آذربایجان ایالت شوراسی نین قراری ایله و اولدن حکومتله اولان رضاییغا اساساً زنجان تهران قوشونونا تحویل وئریلدی. زنجان داکا فدائی بؤلملرینه خلغ سلاح اولونوب گئری چکیلمک امری وئریلرکن حادثلرین شاهدی اولموش لارین ندیگینه گؤره بو خبری اونلارین بیر چوخو گوز یاشی ایله قارشسی لامیش - لار. زنجان فدائی لری تبریزه عنوانلا دیق لاری مکتوبدا یازیردی لار: «قارداش لار، سلاحیمیزی آلمایین، سیز بونلارا اینانمایین... بیزی دسته - دسته اندیب، بو انسان قاتل لرینه تسلیم انتدیرمیین. بیز حاضر بق سون نفسیمیزه قدر آزادلیغیمیزی مدافعه اندک، بو یولدا اولک و یا آزاد یاشایاق» [117، ص. 426]. زنجانین دشمن الینه کنجه سی ایله هنج جوره رضایی لاشمایان خلق آذربایجانین بوتون بؤلگملرینده بیغینجاق و میتینق لر کنچیریر و کونوللو دستلرین زنجانین کؤمگینه گتتمک حقه ده اجازه وئرمگی آذربایجان دموکرات فرقهسی رهبرلیگیندن و آذربایجان استانداریندان خواهش اندیردی لر. آذربایجان دموکرات فرقهسی رهبرلیگینه گؤندریلمیش مراجعتلردن بیرینده دنیلیردی کی، «ایران ارتجاع سی - نین گؤستریشی ایله زنجاندا قانلی جنایتلر تۆرمه دن لردن انتقام آلماق اوچون زنجان جبهه - سینه گتتمگیمیزه اجازه وئرمه ییزی خواهش اندیریک» [188، 2 آذر 1325]. «یا

اولوم، یا وطن»، «یا آزادلیق، یا اولوم!» دوشونجه سی ایله آلمیش آزادلیغی قوروماق اوچون اولومه بنله حاضر اولان انسان لارین آذربایجان دموکرات فرقهسی مرکزی کومیته سینه و آذربایجان استانداریغینا اولان مراجعتلری اونا گؤره جواب سیز قالمیشدیر کی، «اتلر آتاسی» نین، کرملین باشچی لاری نین گؤستریشی ایله اصلینده آذربایجان رهبرلیگی نین ال - قولو باغلانمیشدیر. وضعیتین ان کسکین و بحرانی چاغیندا مدافعه مقصدی ایله شوروی دن آز مقداردا سلاح ایسته یین سید جعفر پیشه وریه شوروی طرفیندن نه اینکی یوخ جوابی وئرلمیش، هم ده تهران دان گلن قوشونا یول وئرمک اوچون مقاومت سیز گئری چکیلمک «مصلحت» گؤرولموشدو [166، ص. 257]. آمریکالی مؤلف روبرت روسون 1325 نجی ایله آمریکانین تبریزده کی کونسولونون معاونی نین اوغلو (اوزونون «آذربایجان بحرانی» ادلی کتابیندا یازیر کی: «بو زمان تبریزده دیگر حادثلر قارشیا چیخدی. تامامیله معلوم اولدو کی، شوروی آذربایجان داکا رژیم اوز نظامی قوهرلی نین گوجو ایله ساخلایا بیلمه جکلر. اونو ساخلاماغین شوروی اوچون اهمیتی ده یوخ ایدی. بونا گؤره اونلار آذربایجان داکا رژیم رهبرلیگینه بیلدیردی لر کی، اونلاری نه اینکی نظامی، هنج معنوی، نه ده دیپلوماتیک جهندن حمایه ائتمه یه جک - لر» [258، 1381، نومره 181 - 182، ص. 76].

آغیر و چیخیلماز وضعیتده دوشن آذربایجان رهبرلیگی تهران لا باغلانمیش قرارداری

و دانشیقلار زمانی الهه اندیلمیش راضی لاشمالاری خاطر لاداراق، آذربایجانا گوجلو قوشون دستملری نین گوندریلمه سینه احتیاج اولمادیغینی و بو باش توتان تقدیرده آغیر نتیجه لر و نره بیله جگینی تهرانا بیان ائتدی. 9 آذر 1325 نجی ایله سید جعفر پیشهوری، میرزا علی شیبستری، سلام الله جاویدین اشتراکی ایله کئچیریلمیش آذربایجان ایالت انجمنی-نین فوق العاده گنیش اجلاسی آیدندان نخست وزیر قوام السلطنه یه گوندریلمیش تفرام دا دئییلیردی: «... آذربایجانا ساحلی قوه گوندرمک بورا داکا دموکراتیک حرکاتنا محاربه اعلان ائتمکدیر. ایالت انجمنی و آذربایجان خلقی، هر بهانه ایله اولورسا اولسون آذربایجانا ساحلی قوه نین گوندریلمه سینی 23 خرداد 1325 نجی ایل قرار ددینا مخالف حساب ائدی، اونون علیه نه جدی صورتده اعتراض ائدی» [188، 10 آذر، 1325]. آذربایجان رهبرلیگی تهران قوشون لارینا مقاومت سیز تسلیم اولماغا مخالف اولسا دا اصلینده اونون گنری چکیمکن باشقا چارسی قالمامیشدی [231، 1999، نومره 3، ص. 134].

ینری گلمیشکن تهران قوشونونون آذربایجانا گلمه سینه مقاومت گؤستریمک مسأله سینده آذربایجان رهبرلیگینده واحد موضع اولمامیشدی. سید جعفر پیشهوری نین باشچی لیق ائتدیگی جناح «اؤللو وار، دؤندو بوخدور!» موضعی توتوب، آخرا قدر مقاومت گؤستریمکی تکلیف ائدیردی. بو جناحین تشبثو ایله (بو جناح سید جعفر پیشهوری، قیامی، پناهیان، چشم آذر و باشقالاری داخل ایدی). خصوصی مقاومت دسته سی - «بابک مقاومت دسته سی» یارادیلیمیش و اونون خلقه مراجعتی مطبوعاتدا چاپ اولونموشدور [97، ص. 142]. 600 نفر دن چوخ جوان ایلیک گونده جه «بابک مقاومت دسته سی» نه آد یازدیرمیشدی. 1325 نجی ایلین آذرین¹ 30 ناکد آذربایجان دموکرات فرقه سی نین اورقانی «آذربایجان» غزنتی صفحهلرینده سید جعفر پیشهوری نین امضاسی ایله چاپ اولونان مقاله مرده تسلیم اولمقدان داها چوخ متشکل اوزونو مدافعهن، قانا قان لا جواب وئرمدن صحبت گئدیردی. سید جعفر پیشهوری نین 16 آذرده «آذربایجان» غزنتینده چاپ اولونموش مراجعتنامه ده اوخویوروق: «بوتون آذربایجان خلقی اوز آزادلیغینی مدافعه ائتمکدن اوترو دؤیوش میدانینا گندمکدیر. بیز ارتجاعین بو هجومونو سیندیرماقلا منحوس رژیمین بوساطینی بیخاجاغیق. آزادلیق و وطنین مدافعه سی اوچون هامیمیز جبهه-یه گنده مییک».

زنجانا داخل اولان شاه قوشونونون و اونون ینرلریمکی طرفدارلاری نین تورتدیکلری جنایتلر آذربایجان اوز مرینه اولوم گنیرن قره بولودلارین توره ده جگی بویوک فاجعه لر دن خبر وئریردی. بنله بیر مقامدا پیشهوریه، رهبرلیکده اونونلا بیر عقیده ده اولان لارا قارشی شوروی نین اولرلر گؤستریمکی تضییقلر سونرالار آجیق ده لرله تاماملاندی. بونا باخمایاراق قواما اینانماق، شاه قوشونو قارشی سیندا مقاومت گؤستریمک اولدن آخرا قدر سید جعفر پیشهوری اوچون اساس و مقبول نظریه ایدی. 1325 نجی ایل 19 آذرده باش فرمانده کیمی سید جعفر پیشهوری نین عنوانینا قافلانکوه جبهه سینده کی وضعیت حقه گلمیش تفراما جوابیندا سید جعفر پیشهوری قوشونا و فدائیلره دشمنه قارشی دؤیوشو هنج و جمله سنگیمه مگی، هنج و جمله گنری چکیمه مگی، قورخالیق گؤستریم گنری قاچان-لارین جدی جزالاندیریلما سینی نظامی رهبرلیکدن طلب ائدیردی [178، ص. 103].

1325 نجی ایل آذرین 20 ده آذربایجان دموکرات فرقه سی نین مرکزی کومیته سی و کارگرلر اتحادیه سی بیرلیکده اهالیه مراجعت قبول ائتدی. بو مراجعتده زنجانی تونموش دشمنین آزغین لیغی نین قاباغینی الماق اوچون خلق سفربر (تجهیز) اولماغا چاغریلدی [188، 20 آذر، 1325]. سفربرلیگه چاغیریشین مقابلینده انله همین گون (20 آذرده) «تبریزده کی نایب کونسول ن. قلی یئف واسطه سی ایله استالین بین تاپشیریغی پیشهوری، شیبستری، جاوید و پادگانا چاتدیریلدی. ساحلی مقاومتین دوام ائتدیریلما سی مقصده- او یغون، گرهمکی و فایدالی دگیلیدیر» [18، ص. 525]. سوزلری ایله تاماملانان بو تاپشیریق اصلینده آذربایجان رهبرلیگی نین تسلیم اولماسینا چاغیریش ایدی. بو چاغیریشا قارشی چیخان پیشهوریه لازم گلسه زور ایشله دیله جگینه ده اشاره اولونموشدو. بونو پیشه-

¹ - مؤلف بو تاریخ باره سینده اشتباه ائدی و 30 آبان یازیلما لی ایدی. چون جنوبدا «آذربایجان» غزنتی نین سون نومره سی 20 آذر 1325 ده نشر اولوب.

وری‌نین یاخین سلاحداشلاریندان و ملی حکومتی زمانی باش وزیرین و فرقه رهبری‌نین کؤمکچی‌سی اولموش، مشهور «53» لردن ساییلان مرحوم تقی شاهین صحبت‌لرینده بئله خاطر لایبیردی: «1325 ایل آذرین 19 دا آذربایجان دموکرات فرقه‌سی مرکزی کومیتة-سی بناسینا گلن ایکی نفر شوروی نماینده‌سی پیشه‌وریه بیر نچہ یاخین سلاحداشی ایله تبریزی تعجیلی ترک انتمگی تکلیف انتدیکده و بو تکلیف پیشه‌وری طرفیندن قبول اندیلدیکده «سیزی زورلا آپارارلار» جوابی وئریلدی» اولتیماتوم کاراکترلی بو جواب اصلینده تسلیم اولماق ایستهمه‌ین آذربایجان رهبرلیگینه قارشی فیزیکی زوراکلیغین ایشه سالینا بیله‌جگیندن خبر وئریردی. سید جعفر پیشه‌وری بوندان سونرا «... هر هانسی بیر تدبیرین حیانا کنجیریلیمه‌سی‌نین اهمیت‌سبز اولدوغونو باشا دوشدو و اؤزونون چیخیلماز وضعیتده قالدیغینی حس‌لانتدی. او، مقاومتین دایاندریلما‌سی حقیقته حزب فعال‌لارینا، اوردو فرمانده‌لرینه و فدائی باشچی‌لارینا هنج بیر گؤستریش وئرمدی» [18، صص. 526 – 527]. آمریکالی مؤلف روبرت روسون یازیر: «1324 نجو ایلین قیشیندا پیشه‌وری خلقی جهاده چاغیریردی. او، تهران حکومتینی چؤکدورمک، اونون یئرینده خلقه یارایان حکومتی ایستهمه‌یردی... 1325 نجی ایلین پاییزیندا پیشه‌وری ایکی یول آیرجیندا قالدی: مقاومت گؤستریمک، یا گؤستریمه‌مک؟ او، مقاومت گؤستریمگه چوخ میللی ایدی. لاکن خارجی تضییقلرله اونون ال - قولو باغلاندی». پروفیسور جمیل حسنی مراجعت انتدیگیمیز اثرینده ایرانلی مؤلف فخرالین عظیمی‌دن بئله بیر اقتباس گتیریر: «روس‌لار دموکرات‌لاردان ایران حکومتیندن ایستهمه‌یکلری گؤشتلری آلماق اوچون استفاده ائتمیش-لر و ایندی اونلارا تضییق گؤستریمک رادیکال چیخیش‌لاری دایاندریلماق‌لارینی و مرکزی حکومت‌له سودالاشمادا «جیغیردان چیخماما» طلب اندیرلر» [18، ص. 522].

آذربایجان دموکرات فرقه‌سی‌نین رهبرلیگینده تهران قارشی‌سیندا علاج‌سبز قالان و بونا گؤره ده معتدل موضع توتماغا مجبور اولان دیگر جناح دکتور سلام‌الله جاوید، میرزا علی شیبستری و باشقالاری باشچیلیق اندیردی‌لر. بو جناح قولر نسبتینده کی مقایسه‌سبز تراز سبزیلیغی گؤریمک مقاومت گؤستریمگین هنج بیر مثبت نتیجه وئریمه‌جگینی سؤیله‌ییر و تهرانین اولر وئریدیگی و عدله‌ره آزا اولسا معین درجه‌ده اینانیردی‌لر. دوکتور سلام‌الله جاوید سونرالار اؤزو بو حقه‌ده یازیردی: «پرده دالیندا آمریکا و انگلیس‌لرین حاضر‌لادیق‌لاری قصددن تام خبریم یوخ ایدی. اما آقای قوامین و شاهین بو قصددن خبرلری واریمیش. اونلار بیرلیکده آذربایجان نهضتینی مخفیانه صورتده آرادان آپارماق نقشه‌سینی چکمیش‌لر... من طرفدار ایدیم تبریزده امضالانمیش موافقتنامه و اونون تهران‌دا قبول اولونموش ضمیمه‌لری اجرا اولونسون و دولتین البته بهانه دوشمه‌سین، پیشه‌وری ایسه بونلاری دنه‌ییردی و مسأله‌نین اوزانماسی‌نین طرفدارلی ایدی. او، امید اندیردی کی، بلکه بین‌الملل سیاست دگیشه، ولی، من بو امیددی گؤرمه‌ییردیم» [163، ص. 73]. امیدسبزیلشمیش استنادار - دوکتور جاوید اؤزونون یازدیغی کیمی، قان تۆکولمه‌مه‌سی، قارداش قیرغینی اولماماسی نامینه ایالت انجمنی‌نین قرارلی اساسیندا قوشونون آذربایجانا گلمه‌سینه راضی‌لاشمیشدی. او، قوشونا آذربایجانلی دینج شرایطده توتماسی اوچون قوام‌لا میانادا گؤروشمگی تکذیب ائتسه ده، قوام بو گؤروشون قوشون تبریزی توتدوقدان سونرا مومکون اولدوغونو بیلدیرمیشدی.

تپه‌دن دیرناغا قدر معاصر سلاح‌لارلا تجهیز اولونموش 50 مین نفرلیک شاه اوردوسو (10 مین نفرده تهران اطرافیندا ذخیره‌ده ساخلانمیشدی) اللی بومبارمانچی طیاره‌نین، 65 زرملی تانکین، 174 توپون، 3000 مسلسلین چوخلو خمپاره و مین‌لرین کؤمگی ایله 1325 نجی ایل آذرین 13 ده، سحر ساعات یئددی‌ده آذربایجان اوزمیرینه اوچ استقامتده (زنجان - تبریز، تکاب - میانداب، آستارا - خالخال) هجوم کئچدی [97، صص. 139 – 143]، [99، صص. 271 – 280]، [4، صص. 142 – 146]. آذربایجان اوچون آغیر و تاریخی گون‌لرده تبریزده کی انگلیس کونسولو انگلیس خارجی ایش‌لر وزارتخاناسینا گؤندردیگی راپورتدا «شاه قوشونون آمریکالی‌لر طرفیندن یاخشی سلاح-لاندریغینی، جنگی اوتوموبیلدن توتوموش تانک، طیاره و آغیر سلاح‌لارلا کفایت قدر تجهیز اولوندوغونو، بونون مقابلینده قارشی طرفین (آذربایجانین) عادلی توفنگدن باشقا مهم بیر سلاحا مالک اولمادیغینی» یازیردی [104، ص. 507]. آذرین 13 ده گنیش

مقیاسی هجوماً باشلایان تهران قوشونو بوتون آذربایجان و دیگر ابری شهرلری قورخو و دهشت ایچری سینده ساخالاسادا تبریزی توتماغا قصداً تلمسیردی. نهایت 1325 آذرین 20 سینده سحر ملتی دشمنه قارشی مقاومت چاغیران، «اؤلدو واردیر، دؤندو یوخدور» دئین سید جعفر پیشهوری انله همین گونون آخشامی تبریزدهکی شوروی خفیهسی نماینده- لری نین تضییقی ایله تبریزی ترک انتمگه مجبور اندیلدی. شوروی ایله تهران آراسیندا اله اندیلیمیش مخفی راضی لیق اساسیندا ملی حکومت بیخیلاندان سونرا سید جعفر پیشهوری زورلا «مهاجرت» انتمگه مجبور اولموش، روس ساحلی قوهرلی واسطهسی ایله باکی یا آپاریلیمیشدی» [261، 1381، 10، ص. 3]. سید جعفر پیشهوری نین تبریزی ترک انتمک عرفه سینده اونونلا بیر یئرده اولان و شوروی «دیپلومات لاری نین» اونا نجه تضییق و آلدیجی مانور لار انتدیگینه شاهد اولان نصرت الله جهانشاهلو یازیر: «پیشهوری فرقه رهبر لیگینی محمد بی ریا یا و نردیکدن سونرا اونو تبریزدهکی شوروی کونسولونون نمایندهسی، کا. گ. ب. سرهنگی قلی یئف کونسوللوغا چاغیردی. بوردا اولان صحبته پیشهوری چوخ حرصلی وضعیتده سوز لرینی شوروی نمایندهسینه دندی. قلی یئف پیشه- وری نین گوروش اوچون تعجیلی جلفایا دعوت اولوندوغونو بیلدیردی. آخشام ساعات سکیزده (20 آذر) گوزلوف شهر کناریندا، تبریز - جلفا یولو اوزهرینده پیشهوری نی گوزله پیجگینی اونا بیلدیردی. پیشهوری اول جلفایا، سونرا ایسه نخجوانا آپاریلدی» [166، ص. 257]. بنله میکله ده «... جنوبی آذربایجاندا بوتون خلقین، بوتون مترقی قوهرلین اشتراکی ایله عمله گلیمیش، بویوک و قدرتلی ملی دموکراتیک حرکات قان دریا سیندا بوغولودو» [20، چ، ص. 106].

1325 نجی ایل آذرین 20 سی جنوبی آذربایجان ملی دموکراتیک حرکاتی تاریخینده ان آزی اوچ آجی حادثه ایله یاددا قالدی:

1- آذربایجان دموکرات فرقهسی مرکزی کومیتهسی، تبریزده کنچیریلن سون اجلاسیندا سید جعفر پیشهوری نین فرقهده صدر لیک وظیفهسی محمد بی ریا یا حواله اولونور (فریدون ابراهیمی و میر رحیم ولای معاون)، سلام الله جاویدین، میرزا علی شبستری نین، محمد بی ربانین و بیر نجه رهبر ایشچی نین تبریزده قالماسی مصلحت گورولور.

2- همین آخشام حرکاتین رهبری سید جعفر پیشهوری دوغما تبریزی ترک انتمک مجبوریتینده قالیر.

3- قوامین تلقرامینا جواب اولاراق 1325 نجی ایل آذرین 20 ده گنجهدن خیلی کنچیمیش آذربایجان ایالت انجمنی نین فوق العاده توپلانتی سی (سلام الله جاوید و میرزا علی شبستری نین اشتراکی ایله) تهران قوشونونون آذربایجانا گلیمگینه اجازه و نریلیر. بنله میک- له، 20 آذردهکی باش وئرمیش یوخاریداکی حادثه لر هم تبریزده و هم ده آذربایجانین بوتون بولگه لرینده بویوک هیجان و مایوسلوق یاراتدی. پیشهوری نین تبریزدن آپاریلماسی بو مایوسلوقو یارادان اوچ نقطهسی ایدی.

آذربایجان استانداری سلام الله جاوید 1325 نجی ایل ایلین 20 آذرینده سحر ساعات 9 دا نخست وزیر قوام السلطنه یه عنوانلادیغی تعجیلی تلقرامدا قارداش قیرغینینا یول وئرمه- مک، قتل و غارتین قاباغینی وقتینده آلماق اوچون مرکزی دولت قوشونونون آذربایجانا و تبریزه تنز گؤندر یلمه سینی خواهش اندیر. مرکزی دولت ایسه بیلهمکدن تبریزه نظامی قوشون دسته سینی 80 ساعات گنج - آذرین 23 ده، ساعات 17 ده گؤندریر. نتیجه ده چوخ ساییلی قتل لره، اوغورلوق، زوراکلیق و کوتلهوی تالان لارا شرایط یارادیلیر و بوتون جنایت لار مرکزی دولتین الی ایله اولجهدن حاضر لانه میس مزدور قاتل لری ن واسطه- سی ایله اجرا اندیلیمیشدیر.

قوام ایسه آذربایجان انجمنی باشچی سی میرزا علی شبستریه و آذربایجان استانداری سلام الله جاویده 21 آذرده گؤندر دیگی جواب تلقرامیندا قوشونون تنز - گنج گلمه سیندن سوز آچمیر، «آزاد سنچکی لری کنچیرمک اوچون» آذربایجانا گلن قوشونا مقاومت گؤستر یلمه سی، آسایشین قورونوب ساخالنیلماسی اوچون «اؤگود - نصحیت» وئرمکله کفایتلیمیشدیر.

آذربایجان ایالت انجمنی «ایرانین داخلینده قارداش قیرغینی نین قارشی سینی آلماق اوچون 1325 نجی آذر آبی نین 20 ده خلق قوشون لارینا و فدائی قوهرینه ایران دولتی نین

سلاحی قوئلرینه مقاومت گؤسترمهک و دؤیوش میدان لارینی ترک انتمک گؤستریشینی وئردی» [4، ص. 145]. بو زمان جبهده اولان فدائیلر و عسکرلر آذربایجان ایالت انجمنی نین گؤستریشی اساسیندا مقاومتی دایاندیریب جبهدهکی موضع لری ترک انتملی اولدولار. «بو ایشه اونا گؤره انجام وئریلدی کی، قارشی طرف آذربایجان باغلانمیش قراری پوزماقدا گناهکار سایماسین» [116، ص. 148] 1325 نجی ایل آذرین 20 ده محمد بی ریانین باشچیلیغی ایله سلام الله جاوید و میرزا علی شیبستری نین اشتراکی ایله آذربایجان دموکرات فرقهسی بناسی قارشی سیندا کنچیریلیمیش میتینق سلاحی مقاومتین تام فایداسیزلیغینی اعتراف اندیب اشاغیداکی قطننامه نی قبول ائتدی. قطعنامه ائله همین گون تلقراملا تهرانا چاتدیریلدی. قطعنامه قید اولوندو کی:

- 1- قارداش قیرغینی نین قارشی سینی آماق و امن امانلیغی قورویوب ساخلماق اوچون مرکز دن گلن قوشونا هر هانسی فورمدا مقاومت گؤستریلمه سین؛
- 2- آذربایجان دموکرات فرقهسی اولده اولدوغو کیمی یئنه ده ایرانین اراضی برتؤولوگونون قرونماسیندا اصرارلی دیر؛
- 3- آذربایجان دموکرات فرقهسی و کارکرلر اتحادیه سی آزاد فعالیت گؤستره جگینه دولتین وئردیگی ضمانته امین دیر.

محمد بی ریا میتینق دن سونرا آذربایجان دموکرات فرقهسی رهبرلیگی آیدندان وئردیگی بیاناتدا دئمیشدیر: «بیز دفعه لرله دئمیشیک و یئنه دئییریک کی، ایرانین اراضی بوتؤولوگونه طرفداریق. دشمن لری میز نهضتیمیزه بهتان آتماقلا قان تۆکمگه جهد اندیرلر. دولت قوشونو دولتین گؤستریشی ایله آذربایجانا گلیر کی، مجلسه انتخابات گنجیرک. آقای قوام بویورور کی، «ملت قانی سویوقلوق گؤستر سین کی، مجلسه انتخابات مانع سیز کنچیریل سین» [261، 1381، نومره 10، صص. 70 – 71].

تبریز صلح، قارداش قیرغینی یول وئرمهک حقه ده شونوگو بیر وقتده تهران داکی رژیم آذربایجانا قارشی اولوم و جزا کابوسونو ایشه سالماق حقه فیکیرلشمیردی. شاه - قوام قوئلری آذربایجانا جنگی یوروشله نه اینکی امن - امانلیغین قورونماسینا کؤمک ائتدی، اصلینده آذربایجان قان دریاسینا چنوبرمک ایسته یلری استقامتلندیردی و دستک - لهدی.

گنجعلی صباحی همین دورون حادثه لرینی شرح اندرکن «اوتن گون لریم» آدلی خاطرلرینده یازیر: «شعبان آبی نین 18 ده شاه قوشون لاری زنجانا دولدو. ذوالفقاری آتلی لاری خیابان و کوچه لری آزدیخواه لارین آل قانینا بویدادی. بورادا باش وئرن تالان لار، قیرغین و وحشی لیکله توره دیلن فاجعه لر رادیولاردان بوتون دنیا یا یاییلدی. اوردو جسدلر اوزمیریندن تبریزه طرف ایرطی لهدی. آذرین 20 ده الی یالین قالمیش دموکرات حکومتی آمریکا سلاحی قارشی سیندا تاب گتیره بیلمه دیگیندن سقوت ائتدی». [187، ص. 123].

دوکتور جاویدین یازی لاریندان و حادثه لرین جانلی شاهی اولموش چوخ ساییلی انسان - لارین خاطره و اعتراف لاریندان، ائلهجه ده رسمی سندلردن معلوم اولور کی، 22 آذر ساعات 17 یه قدر مرکزی حکومتین قوشونو تبریزه داخل اولماغا قصداً تلمسه میشدی. بو گنجیکه نین اساس سببی اولجه دن اؤیره دیلیب آذربایجانا گؤندریلمیش شاهپرستلرین، خصوصی تعلیم آلمیش اوباش دسته لرین نین بورادا وطنداش قیرغینی سالماق، تالان لار تشکیل انتمک و حرکات اشتراکی لاریندان قصاص آماق ایدی. خلق ایجری سینده پارچالانما یاراتماق مقصدی ایله رضا شاه زمانیندا اورتایا آتیلیمیش «مهاجرلر» مفهومونا رواج وئریلدی. «مهاجرلر» «بئرلی لر» آدی آلتیندا قیزیشدیریلان و بئرلی لری «کافر»، «ساتقین»، «بالشویک» مهاجرلر علیه نه چاغیران قولدر دسته لری دموکرات لاری «مهاجر» آدی آلتیندا کوتلوی شکیلده قتله یئتیردی لر، ائولر تالاندی، قادین و قیز لارین ناموسونا تجاوز اندیلدی، تبریزین کوچه لری گناه سیز انسان لارین قانینا بویندی. شبلی گدیگینده دایانیب، «امن - امانلیق» یاراتماغا گلن قوشونون باشچیس ی، سرتیب هاشمی و اونون فرماندیلیگی بو قانلی و فاجعه لی صحنه لری اوزاقدان سیر انتمکن سانکی «لذت» آلیردی لار. بونا گؤره ده اونلار تبریزده کی قیرغینی دایاندیرماغا تلمسیردی لر.

سید جعفر پیشه وری رضا شاه دورونده و سونرا کی ایل لرده آذربایجان داکی حرکات قارشی «مهاجرلر» کارتیندان نجه استفاده اولوندوغونا اشاره اندهرک یازمیشدیر کی، «بو آدم لار بیر مدّت آرا زین او تایییندا باشاییب اوز وطن لرینه دؤنن آذربایجانلی لار ایدی.

یئرلی مرتجع لر و دولت مأمورلاری اونلاری مهاجر آدلانديريب اونلارلا یئرلی لر آراسیندا ایکی تیرلیک سالیب، عداوت یارتمیش لار. رضا خان دورونده اونلار اوز وطن لرینده محاربه ده اسیر دوشموش سربازلاردان داها پیس حالدا یاشاماغا مجبور اندیمیش لر» [39، ص. 23].

مرکزین قوشونو تبریزه گلنهدک ملی حکومت دورونده فعال لیک گؤستریش وطن-پرورلره «مهاجر» آدی آلتیندا دیوان توتولموش، یوزلرله انسان آزادلیق مجاهدی اولدوغونا گؤره کوچلر دهجه قتله یئتیریلیمیشدی [20 b، ص. 22]. همین دورده تبریز کوچلریندهکی فاجعه نین جانلی شاهی اولموش حمید ملازاده سونرالار قلمه آلدیغی «کوچلر دهکی مشاهده لریمدن خاطرات لار» آدی کتاییندا یازیر: «1325 نجی ایل آزرین 21 ده نهضتین بیر ایل لیک مناسبتی ایله نشر اولوناجاق «آذربایجان» غزنتینی آماق اوچون چاپخانانین قاباغینا گلیمیشدیم. غزنتین نشریندن خبر یوخ ایدی. شهرین هر یئرینده گؤرونمگه باشلایان ساحلی لار هارادا فرقه چی و مهاجر گؤروردوسه، آردینجا گندیب، اونلاری غدارلیقا قتله یئتیریردی لر. فرصت آختاران لار گناهییز انسانلاری شهرده بیر یئره بیغیب اونلاری رحمسیزجه سینه قتل عام اندیردی لر. اوردو تبریزه گلنه قدر بو جور فاجعه لر چوخ اولدو، انولر غارت اندیلدی، ناموس لارا توخونولدو، چوخلو انسان انولرینی ترک اندیب قاچماق مجبوریتینده قالدی... دموکرات لارین مغلوبیتیندن سونرا فاتح قوشونون فرمانده لری آدم لارلا مغلوب اولموش دشمن کیمی رفتار اندیردی لر» [178، ص. 104].

آذربایجان اوزهرینه هجوم امرینی آزرین 13 ده آلمیش شاهین قان ایچن سرتیبی هاشمی نین باشچی لیک آنتدیگی قوشونون 9 گوندن سونرا گلیب چیخماسینا سبب نه ایدی؟ زنجاندان تبریزه قدر اولان 290 کیلومتر مسافه نی قوشون اراهیسی ایله 2 گونه قطع انتمک مومکون اولدوغو حالدا ماتورلو نقلیات لا (بیز هله طیارلری دنمیریکی) بو قدر لنگی مگه وادار ائندن نه ایدی؟ قوشونون تبریزین 80 کیلومتر لیگینده (بستان آباددا و شبلی گدیگینده) 48 ساعاتا قدر دایانماغا اونلاری نه مجبور اندیردی؟

حادثه لرین سونراکی گندیسی گؤستریمیشدی کی، تهراندا ستاد کلدا شاه و قوامین اشتراکی ایله ترتیب اندیلیمیش آذربایجانا قارشی قتنه کارلیق و دشمن چی لیک پلانی اساسیندا اولموشدور. آبانین 11 دن آذربایجان سما سیندا گؤرونمگه باشلایان تهرانین جنگی طیارلری سپدیکلری ورقلرده شاهپرست قولری آزادلیق ایستهمین انسانلارا قارشی قصاص آماغا چاغیراراق، بوگون، صاباح قوشونون گلگی ایله اونلاری روحلاندیریر، اونلاری داها آغیر جنایتلر تورتمگه سوق اندیردی. نتیجه بو اولدو کی، شاهنشاه قوشونو تبریزه داخل اولانا قدر (1325 نجی ایل 22 آذر ساعات 17) تهرانین آذربایجانا گیزلی یئریندیگی قرمگرومچو دسته طرفیندن تبریز، اردبیل، میانا، اورمییه، مرند، مراغا، میانداپ و داها نچه - نچه شهر، قصبه و کندلر سای سیز - حساب سیز قتل لرین، تالان و وحشی-لیکلرین شاهی اولدو. سونرا ایسه محمدرضا شاه و اونون تبلیغات دستگاهی بوتون دنیا یا جار چکدی کی، «مجلسه سنچکی لر امن - امانلیق شرایطینده کنچیرمک مقصدی ایله آذربایجانا قوشون وقتینده چاتماسایدی، بورادا قارشی سی آلینماز وطنداش محاربه سی باشلاناجاق ایدی» [207، 19 بهمن، 1325]. اصلینده شاه تهراندان گؤندریدیگی ذوالفقاری لرین، بختیاری لرین، مقدم لرین، عبدالحسین میرزا فرمانفرمانین، حاجی محتشم اسفندیاری نین، رضا حق کیمی و یئرلرده کی ضدملی عنصرلرین واسطه سی ایله 3 گون عرضینده آزرین 20 دن 22 دک) آذربایجانی انسان «سلاخ خاناسی» نا چنوبرمگه موفق اولدو. محمدرضا شاهین دوستو اولموش و سونرالار پهلوی سلسله سی حقه ایکی جلدلیک خاطره یازمیش تیمسار حسین فردوست تبریز اوچون آغیر اولان اوگونلرده کوچه و خیابانلاردا 2 - 3 مین جسدین توكولوب قالدیغینی اعتراف اندیر [173، ص. 210].

یوخاریدا کتاییندان اقتباس گنیردیگیمیز روبرت روسونون اوغلو تبریزده کی آمریکا کونسولو حادثه لرین شاهی اولموش آتاسی نین خاطرملرینه اساسلناراق یازیر: «20 آزرده تبریزده تهران سربازلاریندان اثر - علامت یوخ ایدی. عوضینده نامعلوم ساحلی دستلر شهرده گزیشیر، دموکراتلارا طرفدار اولانلاری اولدورور، دکانلارینی تالاییردی لار. آرامسیر آتیلان هدف سیز گولله سسلری شهرده کی سکو تو پوزوردو... فدائی لر 13 نجو عصرده تیکیمیش ارک قلعه سی نین باشیندا استحکام قورموش لار. سرتیب هاشمی نین باشچی لیک آنتدیگی اوردو آنجاق آزرین 22 ده گون اورتادان سونرا

ساعات 5 ده شهره داخل اولدو» [225، 1381، آبان، ص. 76]. 1325 نجی ایله تبریزدهکی آمریکا کونسولونون خاطرلریندن ده گورونور کی، تهران قوشونو تبریزه آذین 22، دموکراتلارا دیوان تولدوقدان سونرا گلیب چیخمیشدی. قوشونون گلمهسی ایله آذربایجان استانداری دوکتور جاوید و آذربایجان ایالت انجمنین رئیسی علی شیبستریه فعالیت اوچون نهاییکی امکان وئرلمهده، اونلار اولجه ائو دوستاغی اندیلدی، سونرا سورغو - سوال و محاکمه اولونماق اوچون تهرانا گوندیرلمیش و اورادا حبسه آلینمیش لار.

استاندارلیغی نین سون گونلرینی خاطرلایان دوکتور جاوید یازیر: «تبریزده فدائی لره مهاجر آدی قویوب اولدورودولر. من بونو سرتیب هاشمیه دندیمسه، نتیجه آلمادیم. اونون سایمازلیغی منی عصبی لشدیردی. عصبانی اولوب اوزومو سرهنگ منصوریه چنوریه دندیم: بودور عدالت؟! 21 آذر نهضتینده سربازخانانی سیزدن آلاندا مگر بیز سیزینله بنله رفتار اندیردیگ؟» [163، ص. 102].

آزادلیغینی ایستهمین بیر خلقه قارشی 1325 نجی ایلین آذر آیی گونلرینده قاتلی جنایتیه ال آتمیش محمدرضا شاه رژیمی و بو رژیمه خدمت اندنلر بوتون بو قاتلی حادثه لری خلقین آدینا چیخارماغا، بونولا بیرلیکده اونلار بوتون واسطه لرله آذربایجانداکی قیرغین و تالانلارین میقاسینی آزالتماغا، رئال حقیقتی اورت - باسدیر ائتمگه چالیشیردی لار. لاکن بو قاتلی جنایتین ایزینی ایتیرمک مومکون اولمادی. همین دورده آذربایجان خلقی نین باشینا آچیلیمیش بو آغیر فاجعه نین شاهی اولموش آمریکالی حقوق شناس دوکلاس اوز یازیسی ایله بو جنایتی بوتون دنیا اجتماعیتینه چاتدیرماقدا بویوک عالیجنابلیق گوسترمیشدی. ملی حکومتین سقوطوندان سونرا آذربایجانا گلمیش دوکلاس یازیر: «اوزونو خلاصکار آدلاندیران ایران قوشونو کئچدیگی یئرلرده زوراکلیق نشانلری قویموشدور. کندلرین سققلینه اود ووروب یاندیردی لار، اونلارین ارواد و قیزلارینا تجاوز ائتدی لار، انولرینی تالادی لار، مال - قرملرینی اوغورلادی لار. قوشون هر جور نظارتدن کناردا حرکت اندیردی. اونون وظیفه سی نجات وئریمک اندی. لاکن او غیرنظامی لری غارتی ایله مشغول اولوردو، آرخاسینجا جنازملر و خرابه لیکلر قویوردو. زندانلار گناهسیر آذربایجانلی لارلا دولدورولوردو» [221، 1354، نومره 2، ص. 27].

انگلیسین بویوک یازیچیسی و اجتماعی خادم جیمس اولدریج 1324 - 1325 نجی ایلرده جنوبی آذربایجانداکی آزادلیق مجادله سی نین جاتلی شاهی اولموشدور. او، سونرالار یازدیغی «دیپلومات» رومانیندا 21 آذر نهضتی و آذربایجان دموکرات فرقه سی دورونده آذربایجان خلقی نین بویوک دیرچهلشیدن اورمک دولوسو بحث ائتدیگی کیمی، شاه اوردوسونون و اونون یئرلردهکی آلالتی لارینی دموکراتیک قوطلره قارشی توردنیک - لری آزغینلیق و جنایتلری ده نفرتله یاد اندیر. یازیچی - ژورنالیست زیدالله آغایف «ادبیات و اینجه صنعت» غزئتینده (1988/09/02) «شرق اورمکلی غرب اوغلو» ادلی مقاله سینده یازیر: «جیمس اولدریجین «دیپلومات» رومانی «بنله بیر اینام آشی لاییر کی، آذربایجان اوغوللاری هر بیر بیتی دویوشه داها بویوک جسارته آتیلیر، دویوشدن - دویوشه داها متین و مبارز اولورلار. گنج - تنز غلبه بو خلقین طرفینده اولاجاقدیر. بو بویوک اینام حسی «دیپلومات» رومانی نین غایه سینده چنوریلیر».

آذربایجان لا باغدادیغی قرارداد ایق لار آلتینا قویموش محمدرضا شاه - قوام السلطنه کابوسو آذربایجانداکی دموکراتیک حرکتی قان دریاسیندا بو غمقلا کفایت لئمده. حرکتین سقوطوندان سونرا 25 مین نفرین چوخ انسان محو اندیلیمیش - گوللنمیش، دار آغاجینا جیکلمیش، عذاب و شکنجه لرله قتله بئتی ریلیمیشدی. یوز مینه قدر انسان حبسه آلینمیش، سورگون اندیلیمیش، مینلرله آزادلیق سنور انسان وطنینی ترک ائتمک مجبوریتینده قالمیشدی [47، صص. 239 - 246]. تبریز دانشگاهی نین، فیلامونی نین، ملی تناترین، کتابخانا و کلوبلارین قاپیسی قیفیل لاندی. آنا دیلینده تدریس بئندین یاساق اندیلدی، آذربایجان دیلیندهکی درس لیکلره، کتابلارا اود وورولوب یاندیریلدی. ستارخان - یین، باقرخانین مجسمه لری داغیدیلدی، اونلارین آدی کوچه، خیابان و علم - مدنیت اوجاق - لاریندان سیلیندی. آذربایجانلی لارا گوز داغی وئریمک اونلاری همیشه لیک مبارزه دن چکیندیرمک اوچون سای - سنچمه اوغوللاری: فریدون ابراهیمی، ربیع کبیری، محمدمان آزادوطن، ابوالقاسم عظیمی، علی فطرت، ق. صبوچی، غلامرضا جاویدان، م.

علم، علی قهرمانی، ر. یکانی و یوزلرله رهبر خادملر، فدائی باشچی لاری، آزادلیغین مجاهدلری فاجعه‌لی شکیلده قتله یئتیریلدی لر.¹ آلچاقلیق او درجه‌یه چاتدی کی، قادینا - شاهسون قیزی سریه‌یه - ونرین سوزه، آند ایچلمیش قرآنا عمل انتمین جلا دلار عهد و بیمانی قیرماقدا اوز آغالاری محمدرضا و احمد قوام خصلتینده اولدوق لارینی گؤستردی لر. بنله‌لیکله، 1320 - 1325 نجی ایل‌لرده جنوبی آذربایجان‌دا ملی آزادلیق و دموکراسی اوغروندا گندن خلق حرکاتی امپریالیست دولت‌لرین شاهلیق رژیمینی دستک-لمه‌سی و شوروی‌نین آچیق خیانتی و بیر سیرا دیگر سببلر اوزوندن مغلوبیته اوغراد. لاکن بو حرکات سونراکی ایل‌لرده نسل‌لر اوچون سیلینمز ایزلر قویموش و عبرت درس-لری ونرمیشدی. ان باشلیجاسی، 20 عصرده جنوبی آذربایجان‌دا ملی - دموکراتیک حرکاتین زیروسه‌سی ساییلان «21 آذر» بن سپدیگی توخوم آذربایجان تورپاغیندا دیر. بو توخومون گؤیهرمجگی، قول - بوداق آتاجاگی و سون حسابدا آذربایجانی ایشیقی، آزاد صاباحا چاتدیراجاگی شکسز دیر. او گونه قوغوشماق آرزوسو ایله:

اکرم رحیمی

آزادلیق قربان لای - شهیدلر

تهران حکومتی آذربایجان دموکرات فرقه‌سی ایله باغلا دیغی سازشی نامرجه‌سینه پوزاراق 1325 نجی ایلین آبان آییندا ادوات نظامی ایله آذربایجان اوزهرینه هجوم کئچدی. بو ایشده اونا خارجی قولر و داخلی ارتجاع هر طرفی کؤمک‌لیک ائتدی. 1325 نجی ایلین آبان آییندا 15 نجی مجلسه سئجکی‌لرین گئندیشینده «آرامشی تأمین ائتمک» آدی آلتیندا آذربایجانا قوشون یئریدیمه‌سی حقیقده امر ونردی و شاه قوشون لاری آذربایجانی قان دریا سینا چنویردی. مین‌لرله آذربایجان اوغول و قیز لاری دار آغاجینا چکیلدی، زندان لارا سالیندی، سورگونه گؤندریددی. همین دوره عاید سندلر آراسیندا آپاریلان حسابلا شملاردا اعدام اولونان لارین سایی 25 مین نفر دن چوخ (فوتو صورتینی ونردیگیمیز فرانسه غزنتینده ایسه 20 مین نفر)، سورگونه گؤندریلن لر 100 مین نفره یاخین، تعقیبلردن یخه قورتاریب خارجی اولکلره پناه آپاران لار ایسه 20 مین نفر دن چوخ اولموش لار.

1320 - 1325 نجی ایل‌لرده جنوبی آذربایجان‌دا کی ملی - دموکراتیک حرکاتین فعال اشتراکچی لاری و سون آندا بو حرکاتین یولوندا شهیدلیک زیروسه‌سینه قالخان لار اولوم ایاغیندا بنله آتا - بابالاری ستارخان و خیابانی کیمی سارسیلمامیش، اوز نفرت‌لرینی دشمنه، شاه جلا دلارینا بیلدیرمکده هنج نمدن قورخمایش و چکینمه‌میش لر.

قتله یئتیریلیمیش آذربایجانلی مجاهدلرین سایی 20 مین نفر یازان فرانسه غزنتینین فوتو صورتی

اولوم ایاغیندا آزادلیق قهرمان لاری نین
دندیک‌لریندن بعضی اقتباس لار:

«بو سیزین اوچون هنر دگیل.

تاریخ عهد و بیمان پوزان لاری نفرتله یاد انده‌جک دیر...»

آذربایجان‌ین ایگید اوغول لاری منیم قانیمی یئرده قویما یا جاق لار. آزادلیق

آغاجی شهیدلرین قانی ایله سوواریلدی قجا داها چوخ بار ونره‌جک دیر!»

شاهسون قیزی سریه

¹ - گنیش معلومات اوچون باخین: آزادلیق یولونون مبارزلری «آذربایجان» غزنتین نشری بیرینجی و ایکینجی جلدده. (1969، 1969 = 1341، 1348).

«من آذربایجان خلقی نین لیاقتلی اوغلوبام. بودور، آذربایجان خلقی نین آزادلیغی اوغروندا باشی اوچالیقلا جان وئر مجگم. منیم و منیم یولداش لاریمین اولومو ایله آزادلیغین بوغولاجاغینی گمان انتمهیین. بیزی محاکمهیه چکیب دار آغاجینا دوغرو آپاران جنایتکارلار خلق محکمه سینده جواب وئرملی اولاجاقلار. بو حقیقت دیر، بو شبهه- سیز دیر.»

داداش تقی زاده
(فدائی باشچی سی).

«بیزیم افتخارلی نهضتیمیزه قارشی دشمنچی لیک اندن لرله، اونا نسبت بهتان آتان لارلا دانیشماق بنله ایسته میرم. منیم اولوم جزاسی وئر دیگیم آدم لار قارنی بیر تبق کاظم لار اولموشدور کی، اونلارین اوغورلوغو، قولدورلوغو بوتون تبریزی جانا کتیر میشدی. من اونلارا حکومت قانونی اساسیندا جزا وئر میشم.»

فریدون ابراهیمی
آذربایجان ملی حکومتی نین دادستانی

«من سیزه نفرت انتدیگیمدن نه سوال لارینیزا جواب وئر مجگم و نه ده سیزدن مرحمت دیله یه مجگم. آزادلیق قربانی اولماغیملا فخر اندیرم. سو یود بوداق لارنی ایکی قات انله مک اولار، قوجامان چنار آغاجی ایسه سینار، لاکن اگیلمز!»

محمد امان آزادوطن
(اورمیة فدائی باشچی سی)

«خاطر جمع اولون، سیزه نفرت اندن هر بیر ناراضی فرد صاباح بیر ژنرال عظیمی اولاجاق دیر. ملی انتقامین منتظری اولون!»

ابوالقاسم عظیمی
(ملی حکومت ژنرالی)

«من حق یولوندا اولورم، سون غلبه حق و آزادلیقلادیر. یاشاسین آزاد ایران!»
خلیل آذربادگان - خلیل دایی
(اردبیلین فرمانداری).

«سیز بو گون منیم سسیمی بوغازیمدا بوغور سوز، لاکن مظلوم خلق لری اوز حق- لری نی آماغا چاغیران بشریتین آزادلیق سسی دنیانین هر یئرینده بوکسلمکده دیر. سیز ایسه بو ایلدیریم کیمی گورولدایان سسی بوغماقدان عاجز سینیز!... من آذربایجان خلقی نین آزادلیغی اوغروندا اوز مقدس بورجومو وئریرم. من اولورم، آزادلیق اولمه یه جک دیر!»

غلامرضا جاویدان
(ملی حکومتین سرهنگی)

«ایران ارتجاعی آذربایجانین آزادلیغی یولوندا مبارزه اندن مین لرله ناموسلو اوغلان- لاری دار آغاجیندان آسمیش و گولله میشدیر. لاکن هر زمان بو مبارزه نی دوام انتدیرن یئنی- یئنی ایگیلر میدانا گل میشدیر. منی ده بو دار آغاجیندان آسینیز. لاکن بیلینیز کی، من اوز خلقیمین سعادت اوجون چالیشمیشام و منیم مبارزه می باشقالاری دوام انتدیرمک دیر. بیلینیز کی، اول- آخر آزادلیق غالب گلجهک و آذربایجان خلقی سیزین بو قانلی عمل- لرینیزین انتقامینی آلاجاق دیر.»

میرزا ربیع کبیری
(مراغا فدائی لری نین باشچی سی، آذربایجان ملی حکومتی نین پوست و تلقراف وزیر).

شهید حسن قاسمی نین شاه زندانیندان قوجا آتاسینا یازدیغی مکتوبدان بیر پارچا:

«عزیز آتام! صاباح محکم و محبتله دولو اوره کله، متین آددیم لارا اولمگه گنده چه بییک. منیم سون عکسیمی یادگار اوچون روزنامه مخبری آقای علی خادمین آیینیز. منیم مصیبتیمده صبرلی اولون. بو سون نفسده دئییرم: غلبه بیزیمله دیر.»

سبیزین ناکام و تقصیرسبیز اوغونوز - حسن قاسمی

قوجا آتانیین جواب مکتوبوندا: رشید اوغوم حسن قاسمی نین آزادلیق اوغروندا، تبریزده آزادلیق دشمنلری نین الی ایله تبرباران اندیلیب شهید اولماسینی بوتون دوست لارا، تانیش لارا شرفلی افسرلره بیلدیریب، اولارا تبریک دئییرم. من بو حادثه من کدرلنمیرم!»

حسن قاسمی نین 80 یاشلی قوجا آتاسی یوسف قاسمی

شهیدلیک زیروه سینه چاتدیقدان آز اول:

«من بیگانلر نمایندهسی اولان شاه الیندن آدیغیم درجه لری ردّ اندیب، قهرمان

آذربایجان خلقی نین آزاد الی ایله تشکیل اولونموش خلق قوشونلاری نین شرفلی درجه سینی قبول اتمکله شادام! من یننه ده وار قومسی ایران آزادلیغی اوغروندا صرف انده جگم.»

جعفر سلطانی زاد

(مراغا فرمانداری نین

معاونی)

«منیم یاریم دیاریم دیر، دخی بیر اوزگه یاریم یوخ،
وطندن غیر عالمده منیم اوزگه بیر نگاریم یوخ،
وطن مقتونیم دیلده اودور صبر و قراریم،
محبت جامینی نوش اتمیشیم پیمانہ - پیمانہ،
وطن اوغروندا جان وئرکم منه عین سعادت دیر،
وطن مهرین اورمکده بسلمک فخر و شرافت دیر،
گورمرسن اولاری کی، دهرده صاحب شهامت دیر.
گیررلر قانلی دعوایه وطن عشقینده مردانه
دیلیم آذر، ائلیم آذر، مکانیم آذرستان دیر.
اگر مین جانیم اولسا هر بیر بو نامه قربان دیر.»

علی فطرت

(آذربایجان ملی حکومتی نین شهید فدائی شاعری)

من تهران نمایندملری نین سوال لارینا هنج بیر جواب وئرمه یه جگم، منیم جواب لاریم سیزه بللی دیر. من سبیزین مردار اوزونوزو گورمک ایسته میرم... 1290 نجی ایله سبیز منیم آتامی دا بو جور اولدر موسونوز. چونکی او دا خلقیمیزین آزادلیغی بولوندا ستارخان دستملرینده ووروشورد. منی ده اولدورونوز. لاکن من سیزه یالوار مایاچاغام. اما یادینیزدا ساخلا بیلین کی، بویوک انتقام گونو گلجه کدیر. او گون سبیز عدالت محکمه سی نین قباغیندا آذربایجان خلقی نین آزادلیخواه اوغول لاری نین و قیز لاری نین قانی نین جوابینی وئرمله اولاجاق سینیز.»

ا. احمدی

(خوی ایالت کومیته سی نین صدری).¹

«هر بیر باشقا ایش کیمی یاخشی اولمک ده اونو باچارماغی طلب اندیر... اوزونون

سیاسی و اجتماعی ایستکلری اوغروندا - شهادت شربتی ایچن انسان یاخشی اولمگی باچاران آدم لاردی لار.»

خسرو روزبه - ایران خلق لری نین ملی قهرمانی

¹ - قید: یوخاریداکی اقتباسلار «آزادلیق بولونون مبارزلی»، «جنوبی آذربایجان دا نهر اولور؟»، «گونئی آذربایجان» کتاب-لاریندا گؤتورولموشدور.

«ای دموکرات آذربایجان! ظلم، عذاب، شکنجه و دار آجاج لاری، زنجیر و زندان لار نه قدر محکم اولسا بنله، سنین استقامت و متانتیوین قارشی سیندا بیر - بیر ارییب محو اولاجاقدیر...»

یولوندا جان، مال و عایله نیزی قربان و نر مگه حاضر اولدوغونوز و اونون اوچون قیام انتدیگینیز حق و حقیقت بلکهده تحقیر و استهزالارا دچار اولدو. بلکهده اونو محو انتدی لر. لکن ان نهایت او یینه دیرچله مچک و حقیقت میدانا چیخا جاقدر»

شیخ محمد خیابانی

نتیجه عوضی

1324 - 1325 نجی ایل لرده جنوبی آذربایجان داکا ملی دموکراتیک حرکاتین

مغلوبیت سبب لری حقه مختلف فیکر، ملاحظه و فرضیه لر موجوددور. یازی لاردا بو سبب لری ن سایی آرتیلا - آرتیلا گندیر (3، 5، 10 و داها سبب لر گؤستر یلیر). بو سبب لر سیراسیندا تهران لا باغلانیلمیش تسلیمی کاراکترلی قرارداد، زنجانین تهرانین اختیارینا و نر یلمه سی، فدائی لرین خلع سلاح اندیلمه سی، قوشونون بوراخیلما سی و سایر مثال گؤستر یلیر. بیر چوخ مؤلف لر شورویه حددن آرتیق اینانما سی، اونون «ایپینین اوستونه اودون بیغما سی» و «دیر ژور آجاجی نین» استقامتی ایله حرکت اتمگه اولان میلی مغلوبیته اساس و باشلیجا سبب کیمی گؤستر یلر. عدالت نامینه دنمک لازم دیر کی، همین تاریخی حادثه لرده بویروغا قولا ق آسماغین کؤنول لو اولما ماسینا عاید چوخلو واقعیتلر موجوددور. 1325 نجی ایلین فروردینین باشلا یاراق آذربایجان ملی حکومتی نین اؤزونومدافعه و مستقل حرکت اتمک امکان لاری خیلی محدودلاشدی. او، واقعی اولاراق تکجه شاه - قوام قؤملری ایله دگیل، عین زماندا شوروی، آمریکا و انگلیس طرفیندن منگنه آراسینا سالیلمیشدیر. ایران دا منافعلری اولان دولت لر (شوروی، آمریکا و انگلیس) آذربایجان داکا حرکاتین سوسدورولماسیندا ماراقلی ایدی لر و بوندا هر طرفین اؤز پایی وار ایدی.

بو موضوع دا آپاریلان تدقیقات لاردا، یازی لاردا، حرکات اشتراکی لاری نین خاطره - لرینده بنله بیر فیکر ده سسلندیر یلیر کی، مغلوبیت عرفه سینده آذربایجان ملی حکومتی رهبرلیگی هر طرفدن (باشلیجا اولاراق شوروی طرفیندن) «کونجه» سیخیشدیر یلدیغیندان حرکاتی خلاص اتمک اوچون اونون امکان لاری، دنمک اولار کی، توکنمیشدیر. حالبوکی حرکاتین یوکسه لیشی دورونده بو امکان لار داها چوخ رئال ایدی. بنله حساب اندیلیر کی، ایران داکا بوتون دموکراتیک و رژیم علییه نه اولان قؤملرله بیرلشیب محمدرضا - قوام حکومتینی دنویر مکله هم شوروی و هم ده شامین آراخاسیندا دوران - لاری اولوب - بیتمیش واقعیق قارشی سیندا قویماق اولاردی. بو زمان هر هانسی خارجی یار دیمه میل نمکدنسه، مستقل لیگی نمایش انتدیر مک گر مک ایدی. همین دوره عاید کتیر یلن واقعیتلر و حادثه لر شاهنشاه رژیمین آذربایجان و ایران داکا خلق حرکاتی قارشی سیندا نجه لر زیمه دوشدوگونو آیدین گؤستر یلر. رژیمه قارشی عموم ایران مقیاسیندا نفرت و غضبین جوشدوغو بیر زماندا ایران خلق لری نین یومروق کیمی بیرلشمه سی و رژیمه قارشی واحد جبهه یار اتماسی ضروری ایدی. آذربایجان ملی حکومتی رهبرلیگی بو امکاندان کفایت قدر استفاده انده بیلمه میشدی. سید جعفر پیشهوری سونرالار بونو ملی حکومت رهبرلیگی نین جدی سهوی کیمی سچیلمندیر میشدی. شاعر علی توده سید جعفر پیشهوری حقه خاطر ملرینده باکی یا گلدیکدن سونرا سید جعفر پیشهوری نین میر جعفر باقروف لا گؤر و شده دندیکلرینی خاطر لاداراق یازیر کی، میر جعفر باقروف سید جعفر پیشهوریه «بیزه یاخشی آرخالانا بیلمه دیگینیزه گوره حاکمیتی الدن و نر دینیز» سؤزلرینه سید جعفر پیشهوری: «بیز ایران خلق لری نه آرخالانمالی ایدی ک. بو خلق لری ن اچری سینده شاه سلطنتی نین باریشماز دشمنی اولان فارس لار دا، کوردلر ده، تورکمن لر ده، گیلکلر ده، تالیش لار دا، عربلر ده، آسوری لر ده وار ایدی... شاه قوشون لاری نین یوکسک درجه لی افسر لری ده وار ایدی. بیز سیزدن کؤمک گؤز له میر دیک، سیز بیزیم ایشیمیزه قاریشما سایدیز» [1، ص. 132].

آذربایجان اوزونون آغیر گونلرینده ایرانین بوتون بؤلگه‌لرینده‌کی دموکراتیک و شاهلیغا قارشى اولان قوئلرین گوجوندن فایدالانا بیلیمه‌میشدی. بونون بیر سببی تهراندا و دیگر ایالت مرکز لرینده حزب توده رهبرلیگی نین بیر چوخونون آذربایجانداکی حرکتان قیسقانچ مناسبت بسله‌مسی ایدیسسه، دیگر سبب آذربایجان ملی حکومت رهبرلیگی نین آذربایجان دان کنارداکی دموکراتیک قوئلرله علاقه‌مین یئترینجه قیمت‌لندیر بیلیمه‌مسی، «بؤیوک قارداش» اتگیندن یاپیشماقدانسا، اولکه‌ده‌کی آزادلیق ایستهمین قوئلره سؤیکنمک گرمک ایدی. اولکه‌ده‌کی بوتون ملی و دموکراتیک قوئلرین دشمنه قارشى بیرلشمه‌سی هم ده او زمان رئال نتیجه وئر بیلردی کی، حزب توده رهبرلیگی اولکه‌مین آزادلیغی مسأله-سینی دنیا کومونیست حرکتانین (باشلیجا اولاراق شوروی نین) منافعیته تابع ائتدیرمه‌یه-یدی. ایران سرحدلری داخلینده آذربایجانین آزادلیق ایستگینه، اونون مختاریت حرکتانینا حزب توده رهبرلیگینده مثبت یاناشیلما ماسی آذربایجان لا ایران خلقلری نین واحد جبهه‌ده بیرلشمه‌سینه بؤیوک زیان وورموشدور. بونونلا بیرلیکده شورویه سؤیکنمکده حزب توده آذربایجان رهبرلیگیندن هنج ده گئری قالمامیشدی.

تهرانداکی آزادخواه‌لار آذربایجان نهضتی رهبرلیگینه مراجعتله یازمیش لار کی، «... سیز فعالیت دایرمنیزی کچیچیک گؤتورمهمین. ایرانین دا فیکرینده اولون... تکجه آذربایجانین آزاد اولماسی ایله کفایت‌لنمهمین... سیزینله بیر یولدا اولان قارداشلارینیزی دا اوزونوزونکو حساب ائدین» [117، ص. 452].

تأسفله قید ائتمه‌لیک کی، آذربایجان دموکرات فرقه‌سی رهبرلیگی و هم ده حزب توده باشلیجا استراتژیی خصوصی جاه‌طلب‌لیکلرله، خیردا مباحثه‌لره قربان وئر میشلر. باشلیجا هدفه چاتمیش (رژیمی دئویرمهمیش) یول اوستو ناراضی‌لیق و چکیشمهلر تکجه آذربایجان اوچون یوخ، بوتون ایران اوچون آغیر نتیجه‌لرله قورتارمیشدی.

طبیعی اولاراق بلنه بیر جهت هر بیریمیزی دوشوندورور: خلقین ایستک، آرزو و قدرتی ایله یارانمیش آذربایجان ملی حکومتی نجه اولدو کی، آسانلیقلا، قیسا زمان کسگینده آرادان آپاریلدی؟ او آز - چوخ دوروش گتیریب، مقاومت گؤستره بیلیم‌دیمی؟ هنج اولماسا تدریجی گئری چکیلیمه ایله یاناشی مبارزنی پارتیزان فورموندا کچیره بیلیم‌دیمی؟ یانقیلی اورمکلرین حکمو ایله وئرلین بو سبکده سوال لار دولغون و دقیق جواب ایستهمیر. هم ده بو سوال لار هر بیر آزادلیق یولچوسونو گنیش دوشونمگه، بوراخیلیمش سهولردن درس آلمغا، عملی نتیجه‌لر چیخارماغا سوق ائدیر.

بنله‌لیکله، 1324 - 1325 نجی ایل‌لرده جنوبی آذربایجانداکی حرکات

کئچمیشیمیزین افتخارلی حادثه‌سی اولماقلا، بو حرکتانین فاجعه‌لی سونلغو بیزه و ایران-داکی دموکراتیک قوئلره آجی عبرت درسی اولمالی دیر. «قونشویا امید اولان شامسیر یاتار» - آتالار مثالی بیزه همیشه اؤرنک اولمالی دیر. بابامیز خیابانی خلقیمیزه مراجعت ائده‌رک دنمیشدی کی، «... سنین بیرینجی یار دیم‌چین سن اوزون‌سن. سن اوزون اوزوه نجات وئر مگسن. اگر کئچمیشیویون جوهر و قانی دامارلاریندان آخارسا، سن اوز قدرتینله او پارلاق سحره چاتاجاقسان». آذربایجان اوز آزادلیغی و نجاتی اوچون هامیدان اول، هر شنیدن قیاباق آزادلیغین تشنه‌سی اولان ملتینه، ایرانداکی دموکراتیک قوئلره سؤیکنمه‌لی-

دیر. باشلیجا هدفه دوغرو حرکتاندا ملی قوئلرین (بوتون طبقه و زمرلرین) واحد پلاقتورمونو یاراتمالی دیر. بونونلا بیرلیکده بیلیم‌لیک کی، یاشادیمیز زمانه قلوبال لاشما و بیرلیکلر دورودور. دنیادان تجرید اولونموش حالدا یاشاماق مومکون دگیلدیر. بین‌الملل عالمین گئتدیگجه مرکب‌لشدیگی و قلوبال لاشمانین درین‌لشدیگی بیر دوره کیمه سؤیکنمگین، کیمینله امکداشلیق ائتمگین دوزگون معین‌لشدیر بیلیمه‌سی چوخ واجبدیر. ملی

حکومتین سقوطونا سبب اولان «دوست» الی ایله پرده دالینداکی اویون لار، تمنالی و مکرلی «یاردیم» لار، آغیر وقتده سنی میداندا تک قویوب کنارا چکیلیمه ایله کفایت‌لنمه-یبیب، سنی آچیق - آشکار فاجعه‌لی مغلوبیته مجبور ائتمک بیزیم هر بیریمیز اوچون همیشه یاددا قالان عبرتلی درس اولمالی دیر. بو عبرت درسی هم ده اویرمدیر کی، ایران داخلینده یارادیلماق وحدت بیر ملتین باشقاسی اوزهرینده هژمونیه اساسلانمالی دیر.

آذربایجان خلقی نین دردلرینه شریک اولان، اونون ملی وارلیغینا عاید بوتون خاصّه-

لری قبول ائدن و اونا حرمت قایل اولان ایرانداکی بوتون دموکراتیک قوئلرله وحدت یاراتماق، ال‌بیر حرکت ائتمک ایندی کی ملی اویانیش چاغیندا چوخ واجب مسأله‌دیر.

ظلمکار رژیمه قارشى ايران خلقلرى نين همرايلىگىنى، دوستلوق و قارداشلىغىنى ياراتماق استراتژى هدف اولمالىدير. بو هدفه اوغورلا چاتماق اوچون بوتون مىلى و دموکراتىک قوملرين آرزو و طلبلرى سؤزده يوخ، عملده نظره آلينمالىدير.

21 آذربايجان بيزه ونردىگى درس لردن بيرى ده بئىرچى ليک - «گلمه»، «بئرلى»

آنلايشينا قارشى آرديجيل و جدى مبارزه آپارماغا احتياجىن اولماسىدير. دشمن لريميز هميشه بيزى داخلدن پارچالاماغي اوزلرى اوچون اهميتلى واسطه ساييب لار. آذربايجان مىلى حكومتى نين سقوطو ايله باغلى تهران رژيمى بو كارتدان فايदानاغا چاليشميشدير. بوتون بونلارلا ياناشى كادرلارين دوزگون، بئرینه و سويه سينه گوره سئچيلمسى مهم مسأللردندير. 21 آذر حركاتيندا بو ساحده بير سيرا حال لاردا اگىنتى و يانليش لارا يول ونريلميشدير. «سول» چولوغا، «منم - منم ليگه» و «پارتيزان» چي ليغا يول ونرمهن مىلى، دينى و بئرلى خصوصيتلرى نظره آلماق، اونلار حركت قایل اولماق مىلى ديرچيليش حركاتى نين موفقيتله ايرطى مەسى اوچون شرط اولموش و واجب شرط اولراق قالير. آذربايجان مىلى حكومتى نين سقوطونا سبب اولان عمللرى اويرنمك و بوراخيلميش سهولردن نتيجه چيخارماق، اونلارنى كؤتور - قوی ائتمك گونوموز و گلەجك اوچون چوخ اهميتلىدير.

آذربايجان مىلى حكومتى نين مغلوب انديلمسى سببلرى خصوصى و هم ده طرف سيز تحليل طلب اندن بير بحثدير. بو هر شئيدن اول تدقيقاتچى دان خصوصى حاضر ليقدان علاوه همين دورون تاريخى شرايطىنى، زمان و مكاني انلهجه ده حادثلارين گنديشینه تاثير كؤسترن داخل و خارجى عامللرى دوزگون و دقيق معين لشديرمگى طلب اندير. همين دورمكى بين الملل دوروم، ايران داکى نفوذ داير مسينده محكم لئتمك اوغوروندا قارشى - قارشيا دورموش امپرياليست دولتلرين نظامى و سياسى ظرفيتيندهكى قوللر نسيتى نظره آلينمالىدير و ساير. لاکن بو هنج ده او دنمك دگيل كى، بيز مىلى حكومتين سقوطو كيمي كنجيمشيميزين بؤيوك بير مىلى فاجعەسى حقينده مجرد دوشونجه لره قاپانيب سوسمالييق. مغلوبيت سببلرينى آراشديرماق و اوندان دانيشماق، اونون بار مسينده فيكيير و محاکمه يوروتمك هنج ده شانلى تاريخيميزين كنجيمش حادثلرى نى پيس نيئتله نفتيش اولونماسى كيمي باشا دوشولمەملىدير. موقتى مغلوبيته دچار اولموش هر بير سياسى - اجتماعى حركت او وقت اوزونده گوج تاپيب ديرچله بيلر كى، او بوراخيلميش سهولره اچيق گوزله باخيب، اونلارنى تحليل ائتمك اوچون اوزونده تير (گوج) تاپسين، آغير و آجى نتيجه لردن عبرت درسى آلماغى باجارا بيلسين. بو معنادا بيز ده اوز تدقيقاتيميزدا آذربايجان مىلى حكومتى نين سقوطو ايله باغلى بعضى سببلر اوز هر ينده مختصر ده اولسا دا يانماغا احتياج دويوروق. البته، بورادا عيني سببلرين شرحينده ذهنى فيكييرلرين اولاي بيله جگى استئنا دگيلدى. آذربايجان داکى 1320 - 1325 نجى ايل لردهكى خلق حركاتى نين و آذربايجان مىلى حكومتى نين مغلوبيته اوغراماسينداكى سببلرى ان آزى ايكي قسمته بؤلمك اولار:

1- بين الملل سببلر؛

2- داخل سببلر.

بين الملل سببلردن دانيشاركن آمريكا و انگليس لرین شاه حكومتينه گؤستردىگى هر طرفلى يارديم نظردن قاچيريلمالمالىدير. سون ايل لرده آذربايجان جمهورى سينده چاپ اولونموش آرشيو سندلرينده، انلهجه ده آمريكادا، انگليس ده، اوروپا اولكللرينده، ايرانين اوزونده ايشيق اوزو گورموش كتاب لاردا، مقاله خاطره و حافظه لره آمريكا و انگليس ين آذربايجان مىلى حكومتى نين سقوطو اوچون محمدرضا شاه گؤستردىكلرى نظامى، مالى، معنوى، حتا چوخ سايبلى مشاور و نظامى تعليماتچى لار حقه اينديه قدر اوستواورتولو قالميش بير سيرا حقيقتلر آچيقلاير (بيز كتابدا بئرى گلديكده بو مسأللره توخونموشوق) واقعيتلر و حادثلر گؤستريير كى، آذربايجان داکى آزادليق ايستەمين مىلى قوللره قارشى تکهجه شاه رژيمى يوخ، هم ده اونون آرخاسيندا دوران امپرياليست قوللر و اونلارين هر طرفلى يارديمي اوز ايشينى گورموشدو. بو معنادا بيزجه 1325 نجى ايلين ايان - آذر ايلاريندا آذربايجان اولان هجومو شاهين، آمريكانين و انگليس ين اتحادا گيرميش قوللرين بيرگه مداخلەسى كيمي قيمتلنديرمك لازمدير.

1325 نجى ايلده جنوب داکى مىلى - دموکراتىک حركاتين مغلوبيتينده كنجيمش شوروى دولتينه باشچى ليق ائتميش رهبرلرين خيانت و مكرلى عمللرى هنج ده آمريكا و انگليس ين

موضوعیندن گئری قالمامیشدی. 1320 نجی ایلین شهر یوریندن 1325 نجی ایلین فروردین یئنه دک اوزونو آذربایجانداکی مختاریت اوغروندا حرکاتین «دوستو» و «مدافعی» کیمی گؤسترن شوروی رهبرلیگی و اونلارین ایرانداکی مأمورلاری ایرانین شمالینداکی نفتی اله کئچیرمک و بو اراضیده گلهجکده ایرانین قونشولوغونداکی اولکه- لره قارشلی نظامی پایگاه یاراتماق اشتهاسی ایله آذربایجانداکی ملی قوئلره چوخ آسانلیقلا آرخا چنوبردی و آچیق خیانت ائتدی. بو خیانت تکجه آذربایجانداکی حرکات یاردیمین کسيلمه سیندن عبارت اولمامیشدی. او هم ده جنوبداکی بوتون امکانلارینی ایشه سالیب آذربایجان ملی حکومتینین رهبرلیگینی شاه حکومتی قارشلی سیندا سلاخی یئره قویماغا، تسلیحچی لیگه ایتمه لمیشدی. شوروی طرفیندن آر خادان و ورولان بو گؤزله نیلمز ضربه آذربایجان ملی حکومتینین مغلوبیتینده مهم رول اوینایان سببلردن بیر ی و بلکه ده باشلیجاسی دیر.

یوخاریداکی خارجی عامل لرله باناشی ملی حکومت رهبرلیگی ایله باغلی بوراخیلمیش سهولره ده گؤز یومماق اولماز. بورادا ایلك چاتیشمایان جهت عموم ایران مقیاسیندا ضرر زیم و دیگر منطقه لرده کی ملی قوئلرین واحد جبهه سینین تشکیل اتمکده ایشلرین لازمی سویمده قورولماماسیدی. دولتین شوونیست سیاستیندن و ظلموندن جانا گلیمش باشقا منطقه ده کی آزادلیق و مختاریت ایسته یین ملی قوئلره علاقه سیزلیک مرکزی دولته بوتون گوجو آذربایجانداکی حرکاتی یاتیرماغا امکان وئر میشدی.

شوروی نین تضییق و هده - قورخوسو ایله 1325 ایل خردادین 23 ده قوام السلطنه حکومتی ایله تبریزده تسلیمچی قراردادین امضالانماسی بویوک یانلیش لیق ایدی. 15 ماده- دن عبارت اولان بو قراردادین بوتون ماده لری و ماده لره علاو ملر دنمک اولار کی، مرکزی دولتین خیرینه ایدی. قراردادی دقتله اوخودوقدا اوزونو غالب کیمی آپاران مرکزی دولت اوز ایستگینی آچیق و دولایی سی ایله قارشلی طرفه نجه دیکته ائتمه سینین آچیق - آیدین گؤرمک اولور. اصلینده بو قرارداد آذربایجان ملی حکومتینی قاچیلماز مغلوبیته آپاران سند ایدی. قراردادا واقعی لیکدن چوخ مجرد لیک، چوخ واجب و اهمیتی مسأله لرین حلینی سونرا یا قویماق میلی نین خیلی گوجلو اولماسی سونرا کی اوغور سوز لوق- لارا و مغلوبیته شرایط یاراتمیش اولدو.

قرارداد اساسیندا زنجانین خلع سلاح اندیلیب مرکزی دولت قوشونونون اختیارینا وئر یلمه سی اصلینده آذربایجان ملی حکومت رهبرلیگی اوچون تجربه - سیناق اولمالی ایدی. بو سیناق قوام حکومتینین آذربایجان لا باغلا دیغی راضی لاشمایا نه درجه ده عمل ائتمه سینین معیاری اولمالی ایدی. لاکن زنجان حادثه لری، بوراداک ی زوراک ی لوق لار، قتل و غارتلر مرکزی دولتین خیانتکار اوزونو گؤستردی. مرکزی دولتین راضی لاشمانی آچیق - آیدین پوزماسی قارشلی طرفه - آذربایجان ملی حکومتده 23 خرداد قراردادینین قوئدن سالینماسینا هر جهتن اساس وئر یردی. بو امکانین الدن بوراخیلماسی آذربایجانین آزاد اولموش اراضی سینین یئنین دشمن تاپداغینا دوشمه سینه امکان وئر دی. حالبوکی آذربایجان خلقی سون داملا قانینا قدر دشمن له دؤیوشمک عزمینده ایدی. بونو همین دوره عاید کتابدا گئیر دیگیمیز واقعیتلردن آیدین گؤرمک مومکوندور.

آذربایجان ملی حکومتینین سقوطونو سر عئلندیرن مهم سببلردن بیر ی خلقین شخصیتینه و فعالیتینه بویوک اینام و حرمت قابل اولدو غو سید جعفر پیشه وری نین گؤزله- نیلمه دن تبریزی ترک ائتمه سی (و یا آپار یلماسی) اولموشدور.

صلاحیتلی شوروی نماینده لری ایله دانیشیق لار آپارماق آدی ایله اول جلفا، سونرا نخجوانا «دعوت» اولنموش سید جعفر پیشه وری اصلینده شوروی ک. گ. پ. طرفیندن اوستالیقلا تجرید اندیلیب اولکه دن اوز اقلاشدیر یلمیشدی. پیشه وری نین تبریزی ترک ائتمه- سی و اونون وظیفه پوستونون محمد بی ریا یا کئچمه سی تبریزده و بوتون آذربایجاندا چاشقین لیغا امید سیز لیگه و مایوسلوغا سبب اولدو. بو حادثه عین زماندا کوتله می قاچقین آخینینا گئیر یب چبخارتدی. حالبوکی همین گون لرده «بابک مقاومت دسته لری» نین تشکیلی، دشمنه قارشلی وروشماق اوچون فدائی دسته لرینه قوشولماغا حاضر اولان کؤنول لرین باش سیز و تکلیف سیز قالماسی آغیر ایاقدا وطنی ترک ائدن فرقه و حکومت

ر هیرلیگی اوچون باغیشلانماز گناه ایدی. سقوطو رنال لاشدیران مهم سببلردن ایدی.¹ یوخاریدا سؤیلمنلر بو گونون ایناسیندان دنییلن فیکیرلردیر. بو فیکیرلرین رناللیگی و حقیقته نه درجه او یغونلوغو اوخوجونون محاکمه سینه وئرلییر.

21 آذر حرکاتی بوتون جهتلی ایله تدقیق و تحلیل اندیلدیگده اونون 20 نجی عصرده جنوبی آذربایجاندا باش وئرن خلق حرکاتی تاریخینده اهمیتلی یئر توماسی و سیلینمز ایزلر قویوب گنتمهسی دانلماز دیر. ایندیکی زماندا جنوبداکی ملی اویانیش حرکاتیندا، دموکراتیک حقوق و آزادلیقلار اوغروندا آپاریلان مبارزده 21 آذر حرکاتی- نین درس لرینی - مثبت و منفی جهت لرینی اؤیرنمک ملی قولر اوچون، خصوصاً یننی نسل اوچون چوخ واجب و واقعی دیر.

یوخاریدا نتیجه عوضی قید اولونانلار نه احکام، نه ده امریه سایلمامالی دیر. مؤلفین ذهنی دوشونجه سینه سویکهمن بو فیکیرلرین چوخو 21 آذر حرکاتی نین تدقیقی ایله باغلی اورتایا چیخمیشدیر. بیز اولاری اوخوجو ایله بؤلوشدورمک، دوشونمک، مطلوب چیخیش یولونو آراییب آختارماق مقصدی ایله قید ائتمگه احتیاج دودوق. 21 آذر حرکاتی ایله باغلی بو یازی دا اوخوجونون دقتینی یاخین تاریخی کنچشمیمیزه بیر داها یؤنلتمک، اونون اهمیتلی و چاتیشمایان جهت لرینی نظرندن کنچیرمک ایدی. اگر آز دا اولسا بونا موفق اولایلسک، بو، مؤلف اوچون اوغورلو آددیم سایبلا بیلر.

سید جعفر پیشهوری

سون سوز

مرحوم سید جعفر پیشهوری نین 57 ایل بوندان اول یازدیگی «سون سوز» مقاله سی کتابدا قویولموش مسأله- لرین عمومی آهنگینه او یغون گلدیگیندن اونو کتابدا سون سوز عوضینه تقدیم اندیریک.

آخردا تهران حکومتی اوز ماهیتینی تظاهره چیخارتدی. بیز اولدن اونا آلدانمامیشدیق، بیز بیلیریک کی، ایللر بویو ایران خلق لری نین قانونی سوران مرتجع لر هنج بیر زاددان آزادلیقدان آرتیق قورخومورلار. بونا گوره ده آزادلیگی بو غماقدان چکنیمه ییب فرصت گوز له مکده دیرلر. بیز هر جور فداکارلیق و گذشت لره حاضر اولدوق. بیز ایسته ییردیک داخلی محاربه آتشی نی قیزیشدیران مرتجع لرین بهانه سی کسلیسین، بیز ایسته ییردیک صلح شرایطینده آزادلیگی بوتون ایران دا عمومی لشدیرک، لکن مرتجع لر شوم فیکیرلریندن صرف نظر ائتمه دی لر و آخردا - زنجان دا وجدان سیز حرکت لری گنیر مکله اوز ال لرین بوتون دنیا یا اوخوندولار.

ایندی بونونلا دا کفایتلنمهییب اوز وئردیکجه آستار ایسته ییرلر. تلقراف - تلقراف اوستوندن یاغیش کیمی یاغیر و امپر یالیزمین دوز - چور مگینی ایئریمین فته کار قوام خلقیمیزی تهدید ائتمکده آذربایجانا «تأمینیه» قولری گوندرمگه جان آتیر. بو تأمینیه قوه- لری یالیز اولنارین ارتجاعی منافعلرینی نقطه نظریندن «تأمین» سایبلا بیلر. ایندیکی ارتجاعین اینده بیر آلت کیمی استعمال اولوب دولت باشچی سی و رهبر کل آدلانان آقای قوام السلطنه بیر دفعه لیک بیلمله دی دیر کی، بیز هنج کسه تعارف ائتمه یه جیمیک. بیز سوز لریمیزی دنییب قورتارمیشیق. بیز هر جور گذشت و اغماضا حاضر اولدوق. ایندی داها بیزی ژاندارم، توپ و توفنگ ایله قورخوتماقلا آزادلیغیمیزی الدن وئریمه یه جیمیک. بیز تریاکی ژاندارملاری چوخدان تانییریق. بیر ارتجاعی قونشولارین ماهیتینه بلدیک. آذربایجان خلقی آزادلیغینی آلدیگی کیمی ده حفظ انده جک دیر. ایندی هامی وطن مدافع ه- سی اوغروندا ایغا قالمیش و سون قطره قانی قالانا قدر وطنیمیزدن دفاع ائتمگه حاضر

¹ - تدقیق اولونان دوره آذربایجان ملی حکومتی ایله تورکیه جمهوری آراسیندا مناسبتلرین آرزو اولونماز وضعیت باشقا بیر بحثین موضوعو اولدوغوندان بیز بو حقه صحت آماقدان صرف نظر اندیریک.

اولموشدور.

ادار ممیزه گلن مین لرله تلقراف لار خلقیمیزین تهران ارتجاعی دولتینه قارشى اولان نفرتینی آیدینجاسینا بیلدیریر. اولار، اوز تلقراف لاریندا فرقه میزین رهبر لیگیندن آزادلیق دشمن لرینی جزالاندیرماق اوچون اجازه ایستیهیرلر. اولار فرقه میزین امرینی گوزله بییب و مقدس فرمانی اجرا انتمک اوچون آند ایچیرلر.

مرتجعلر اوز چیرکین عمرلرینه دوام و نرتمک آرزو سوندادیرلار. لاکن بو دفعه آذربایجان خلقی آزادلیق دشمن لرینه امکان و نرتمه یه محکدیر. بو دفعه بیز حسابیمیزی

بیر دفعه لیک قور تاریب، ایلر بو یو ایران خلق لری نین آزادلیغینی غصب اندن لرین حسابینی تمامیه تصفیه انده جیهیک. قوی خلقین قانونی ایچن غصبکار حاکمه هیاتی اوز ال لر ایله اوز قیرلرینی قاز سین لار. بو دفعه تک آذربایجان ملتی نین آزادلیق مسأله سی دگیل، بوتون ایران خلق لری نین آزادلیق مسأله سی قارشى دا دورموشدور. بو دفعه ایران خلق لری هر یئرده ملت خائن لرینی جزالاندیراجاقدیر.

بیز بیر داها سون سوزوموزو دئییریک: بیز هامیمیز اولسک ده آزادلیغیمیزی الدن و نرتمه یه جیهیک. دشمن بیزه هجوم اندر سه خلقیمیز سونگو، توپ، توفنگ، بئل، قازما، چکیچ، شنه، کورمک، داش، ارسین و یومرو قلا اولن لرین جوابینی و نرتمکدیر.

ایندی اولنار خلقیمیزین و بوتون ایران خلق لری نین آچیق نفرت لری جوشان بیر زماندا اعلامیه و تلقراف افسونو ایله اوز نیت لرینی حیاتا کنچیره بیلیمه جکلر. خلقیمیز دفاع انتمگه حاضر دیر و خلقیمیز اولمکدن و اولدورمکدن قورخمور. قولاق لاری کار، گوزلری کور اولان مرتجعلر بیر دفعه لیک بیزی تانی سین لار. آذربایجان خلقی بیر دفعه دنمیشدیر کی: «اولمک واردیر، دؤنمک یوخدور!»

«آذربایجان» غزنتی،

12 آذر، 1325 نجی ایل

تبریز.

علاوه لر

بؤیوک دولت لرین خارجه وزیر لری نین

لندن ده کی توپلانتی سینا

تبریز 2 مهر 1324 نجی ایل

آمریکا خارجه وزیر ی جناب برنس،

انگلیس خارجه وزیر ی جناب بوین،

سوونت اتفاقی خارجه وزیر ی جناب مولوتوف،

فرانسه خارجه وزیر ی جناب بدایا،

چین خارجه وزیر ی جناب وان شیه.

بؤیوک دموکراتیک دولت لر قانلی فاشیست اصول ادار سینی محو انندیکن سونرا دنیانین چوخ مملکت لری عادلانه دموکراتیک اصول ادار سی یار اتمیشدیر. قاباق لاردا ظلم آلتیندا ازیلن جهانین چوخلو قوم و ملت لری تاریخی آتلاتتیک منشورینه موافق اولاراق اوز مقدرات لارینی تعیین انتمگه باشلامیشدیر.

هر خلق اوز ملی مدنیتی، اقتصادیاتینی و گذرانینی قالدیرماق اوچون دموکراسی

رژیمین نعمت لریندن استفاده انتمک ایستیهیر. متأسفانه ایران دا گون به گون دیکتاتور لوق

تهلکسی آرتماقدا و فاشیست عنصر لری رضا شاهین منحوس حاکمیتیندن سونرا اله اندیلن

ناتمام آزادیلیغی بو غمقا اوچون هر جور فتنه لره ال آتماقدادیر. هم ایالتلرده و هم ده پایتختده آزادیخواه لار تعقیب اولونور. دموکراتیک حرکاتی تمثیل ائدن روزنامه لر و جمعیتلر سلاح گوجو ایله داغیدیلیر. ارتجاع قوعلری تازادان سابق رضا شاهین استبداد رژیمینی ایستمک اوچون ایرانین ناموسلو آزادیخواه لارینین قانینی تۆکمکن چکیمیرلر. ایراندا بنش میلیون نفوسا مالک اولان بیز آذربایجانلی لارین وضعیتینی دها تحمل اندیلمز دیر. آذربایجان ملتی اوزون ایللردن بری ایرانداکی آزادلیق نهضتینی علمداری اولماغینا باخما یاراق اوز تورپاق لاریندا فقر و بیچاره لیک حالیندا، هر جور حقوقدان محروم حالدا یاشاماقدادیر. ایراندا بو وقته قدر آغالیق ائدن ارتجاع حاکمیتی نتیجه سینده آذربایجان ملتی اوز ملی مدنیتی ترقی سینه چالیشماق، خرابه شهرلرینی آبادلاشدیرماق و خلقین فلاح، بهداشت و سایر احتیاج لارینی رفع ائتمک و حتا اوز اوشاق لارینی آنا دیلینده بنله اوخوتماق اوچون هنج حق و اختیارا مالک دگیلدیر. دنیانین قدیم خلقی اولان و مین ایللر عرضینده بؤیوک مدنیت و صنعت اثرلری یاراتمیش آذربایجان خلقی ایندی استبداد و دیکتاتورلوغون آرادان گؤتورولمگه باشلانیدیغی بیر زماندا اوز حقوق لارینی طلب اندیب و بو مقدس یولدا مبارزه یه قالمیشدیر.

بیز آذربایجانلی لار آتلاتیک منشوروندا گؤستریلن هر بیر ملتین اوز مقدراتینی اوزو تعیین ائتمک عقیده سینده درین بیر ایمان بسله دیگیمیزی و بو آجی وضعیتیمیزی بؤیوک متفق دولتلرین تشکیل و نردیگی وزیرلر شوراسینا یئتیریریک.

بیز بوتون ایراندا حقیقی دموکراسی اصولون برپاسینا و آذربایجان خلقینه داخلی آزادلیق و مختاریت وئریمه سین، عموم مملکتین عادلانه قانون لارینی گؤزله مکله برابر، آذربایجانین اوز سرنوشتینی اوزو تعیین ائتمه سین ایستیه بیریک.

بیز بؤیوک متفق دموکراسی دولتلرین خلقیمیزین بو تاریخی و عادلانه طلبینده بیزه کؤمک ائتمه لرینی، بنش میلیوندان آرتیق آذربایجان خلقی آدیندان طلب اندیریک.

آذربایجان خلقی امیندیر کی، بوتون ملتله و قوم لارا ملی آزادلیق و خلاصکارلیق وعد ائتمیش بؤیوک متفق دموکراسی دولتلر بیزیم ده طلبیمیزی و طبیعی حقیمیزی نظرده توتاجاق و اوز کؤمکلرینی بیزدن اسیرگمه یه چکلر.

آذربایجان خلقی آدیندان مراجعتی

1500 نفردن چوخ خلق انلچی سی امضالامیشدی.

«قیزیل صحیفه لر»، تبریز، 1324 نجو ایل، صص. 62 – 64.

آذربایجان خلق کونگره سی نین ایران حکومتینه مراجعتی

ایران شاهنشاهی نین خدمتینه،

ایران مجلس شورای ملی رئیس محمد طباطبائی،

نخست وزیر آقای ابراهیم حکیمیه.

بو آبان آیینین 29 – 30 دا تبریز شهری نین شیر و خورشید سالونوندا 150000 نفرین امضاسی ایله عموم یندن توپلانان عموم یلرجان شهر و حومه ی آذربایجانین نینده یوز نفر نمای یئددی ش یلم یندن سنچ یلر طرفنق یتیم اوزونون یسوک خلق کونگره یل تاپان بؤیله تشکی ای شرکت ن اساس مسأله ی ن یلرله اوز طلب ی ندا اتقاق آراء ای نجو اجلاس 4 ن ایران یله ایسه واسطه ی د اولونان اعلام ی لرده ق ل رینی اشاغیداکي ماده ی قرارا آلد یرمگ ی لدی نه بی حکومت ی مرکز

زیسی ان سائر اولمای نایلماس ی ازی بورادا ی جان خلق ی آذربایجان 1- مخصوص لره گؤره اوزونه لر و حادثه سبب ی خ ی تاری س- حساب ت اونای بو خصوص ملیت، دیل، آداب و رسوم و سایر خصوصیتیه مالک دیر له نه مراعات ائتمک ی تی و تمام ی ن استقلال ی ران ی ای حق وئر یسه یک اعلام ی اتلانست ی م ی ک ی لرا مناسب ی ی برابر بوتون دن ون آزاد و مختارن ائتمک اوچی تی تع ی ن ی نجه اوز مقدرات ی موجب

اولسون.

الت وین باشقا ایرانین اینیجان خلقی کونگره آذربا -2
ینیلر رابطه یاسی و س ی اقتصاد، یله اولان مدنیا یلرتی ولا
نینیران دولتیا کیندی ایله برابر، بو خلقی نظره آماق ا
واقعا ایندیکی) ی لارق ی فداکارل یگی نده گوستردی حق یس ی تأس
(س اولونموش دوری له تأس یس لار واسطه ی جانلی ذربا آ ایران دولتیا
نظره آلیب هنج جوره حاضر دگیل، اونون مشروط و قانونی تقاضا لارینی کی،
ب اونون یرینه خلل گتین مرز لری ملی مختاریتدن عبارتدیر، ایران
نینده قرار وئرس یراوزه یسه ی تجز

ش ی آلم ی شکل دا مشروطه ران یله ای ا یس آذربایجان خلقی وار قوه -3
ن تامام ی آذربایجان ملتی ایران ری دی اصولونون طرفدار ی دموکراس
نده ی نه نمایسین مجلس شورای ملی ران ی ا ی م ی ک ی لرتی الت و ولای
ری جکدات وئر مکده شرکت ائده ی جک و عادلانه مال گوندره

-ت آذربایجان خلقی رسماً و علنی اعلان ائدیر کی، بوتون دنیانین دیری ملّ -4
اؤزونون (له ک گؤزله ینیت و استقلال ین تامام یران ی ا) م ی ک ی لر
ر و اوی دلرینی اداره ائتمکده اوزو ملی حکومت یار اتماعا حقلی ش ی ا ی داخل
له آذربایجان نه مراعات ائتمک ی تی ین استقلال و تامام یران ی ب ای باچار
دموکراسی و حاکمیته ملی اصولو ایله اداره ائده بیلر

وکی ولوندا بؤی ق ی ل ق و دموکرات ی آزادلی جان خلق ی آذرب -5
ری سته ی نه گؤره ای لار وئر مگب، چوخلو قربان ی لر چک زحمت
اوستونده یک اساس ی دموکرات ی ق ی حق ین ی اؤزونون مختار حکومت
بونا گؤره کونگره طرفیندن تصویب اولونموش داخلی نظامنامه بوسون
ب لازم گؤرور ی ائد انتخاب ین یس اوستونده اؤزونون مجلس ملی
نین ی لرنده ین نمایسین ملی و داخلی حکومتی بو مجلس جان ی آذربا
ندا مسئول اولسون یندان انتخاب اولوب اونون قاباغ ی آراس

اؤزگه ری وارد یس نین اؤز ملی آنا دلیینه علاقه ی جان خلق ی آذربا -6
ش ی سالم یندان دالی و تمدن کاروان ی اونو ترق ی ل ی ن تحم ین ی ل ی د
ری شدی ولونو باغلام ی ن ین ونون ملی فرهنگ و معارفی و ا
نه یس ی جان ترق ی آماق و آذربا ین ین قاباغ ی ل ی بونا روا تحم
جان ی ر م ک اوچون آذربای وجودا گت ی لره ی لازم گلن بوتون وس
سی هیات ملیه دستور وئریر، چوخ نئز بیر زماندین ملی کونگره ی خلق
نده مرسوم و اونون ی لره بوتون دولت ادا ین ی ل ی جان دی آذربا
ن ی ائتس ی عمل (دولتی و ملی) لرده تامام مدرسه ین یس ی تدر

-نده یوز نفر نمای یئدی و ین امضاس ین نفریم یوز اللی -7
له ی ا یسن اراده ین نین اشتراکی ایله تشکیل تاپان کونگره آذربایجان ملتی
لرینی ش ی ا ین داخل ی جان ی ب آذربای اعلان ائد ی لر مجلس اؤزونو مؤسس
اداره ائتمک اوچون اونون دوققوز نفر دن عبارت بیر ملی هیات انتخاب ائدیب
ی ائتمک اوچون لازم ی عمل ین ی لرا ونلارا اختیار وئریر، ملی ایستک
-ش ی ر ی گ ی له مذاکره ی تدار مقامات ای لر لر گؤروب صلاح ی تذب
ین مجلس شورای و همچن ین یس عین زماندا آذربایجان مجلس ملی لرن یس
لرن یس ملی انتخابینی اجرا ائله

وکی ین بؤی ان ین و دین یران دولت ی آخردا کونگره ا
لارا جلب لان یازی دای و خاری ین ین دقت ین ی ل ر ک دولت ی دموکرات
اوچون فقط ین اجراس ی بو مطالبات، ی لر ک ی ب اظهار ائدی ائد
و ی ب نزاع داخل یله اقدام ائدی ا یسل واسطه ی غ و تشکی ی تبیل
دولت ی اگر مرکز یول جکه ی کمگه اجازه وئر متهؤ ی قارداش قان
له اور تادان ی سلاح گوجو و قهر و غلبه ا یستر سه، اونو قانون ی ا
مته اولور - اولسن اؤز حقوقوندان ین، او وقت ناچار هر ق ی آپارس
جک و تا بیر نفر آذربایجانلی قالانادک اؤز ملی مختاریتی بولوندا مدافعه ائده

ری مبارزه آپاراجاقد

نی هیأت ملیه اختیار وئریر آذربایجان (کونگره ملی) مجلس مؤسسان
له علاقه‌ی تدار مقامات این ائتمک اوچون صلاح‌ی تآم ین‌یت‌ی مختار
ولی هیأت ملی نی صلح و مسالمت یولو ایله حل ائتسین مسأله نی‌رس‌یه گی
نظربین مختاریتی و ملی حکومتی حقیقندن صرف‌جان‌ی‌له آذرباهنچ وجه
نا مالکی‌اری‌پوزماق اخت ین‌یت و استقلال ین تمام‌یران‌ی و ائتمک
ری‌لدی‌دگ

بیز آرزو اندیریک بوتون دموکراسی عالم بیلسین کی، دنیادا بیر ملت واردیر
بی‌له اؤز حقوقوندا مدافعه اندی‌س‌حاضر اولوب اوزونون وار قوه
ین‌یراغ‌یق بایلق و دموکرات‌ی‌نده آزادلی‌س‌ر گوشه‌ین بی‌ان‌ی‌آس
له اوزونون‌ی‌ا یر فقط اؤز کؤمگی‌ی‌سته‌ی‌ب، ایزی‌خ‌قال
ن‌ین ائتس‌ی‌تآم ین‌ی‌غ‌ی‌آزادل

وکی‌و بؤ یتدار مقامات‌ین صلاح‌یران‌یک یری‌د اندی‌ام
بی‌لر بیزیم ملی منظوروموزون اجرایی اوچون هر نهک دولت‌ی‌دموکرات
نده‌یرک اونون اوزه‌ی‌منشور آتلانت، یردن کپروانه کؤمک
لرجه‌ی‌قه ائتمه‌ی‌موشدور مضای‌قو
مجلس مؤسسان ملی ریاست هیأتی (ن‌ین‌ملی کونگره) احترامات فائقه

«جان‌ی‌آذربا»

ی‌غزئت،

1324 آذر 1

زی‌تیر

یس‌ین باش‌ی‌چ‌ین آذربایجان ملی حکومتی
ت سازمان ملل متحده‌ی‌امن ین شور‌ای‌ن‌ی‌ورشه‌ی‌د جعفر پی‌س
ی‌مراجعت

ولان آذربایجان خلقی اوزونون زنگین ملی‌ندن ای‌لرم خلق‌ین ان قدی‌ان‌یدن
عصرلرین کشمکشینده او، اؤز ملی دیلینی، عادت و ری‌نه مالکدی‌خ‌یتار
ری‌شدی‌لم‌ی‌ا بی‌وب ساخلا‌ی‌قورو ین‌یلر‌عنعه
نا‌الراق‌ی‌آلت یرت‌ی‌اؤز حاکم ین‌جان‌ی‌آذربا یران ظلمکارلاری
جان‌ی‌ده آذرباجه‌ی‌نت . لاری‌نا‌تالادی‌زجاس‌ی‌امانس ین‌ی‌اونون ثروت
نن کند و شهرلری داغی‌ماق حدینه گلیب چاتدی‌چکله‌ین چ‌ین
ران‌ی‌ورودن ای‌ی‌است‌یک‌س‌ی‌لی‌وک دولت‌ی‌چ‌ی‌ست بؤ‌ی‌شون
له انکاری‌ن موجودلوغونو تامام‌ی‌لاری‌جان‌ی‌آذربا ین‌حکمدار‌لار
ندن آماقدان، هر جور‌ی‌ال‌ین‌ی‌لی‌ین‌دیر، اونلاری‌ائتمگه جهد گؤستر
یردی‌نم‌یلردن چک‌عمل‌ی‌چ‌یراندی‌تحق

ر گون ده اولسون، اوزی‌ب ین‌جان‌ی‌خلق‌ی‌اراق آذربای‌نا باخمابو
لارین‌ی‌جان‌ی‌آذربا یرمادی‌اندی‌دا ین‌س‌اوغرون‌دا مبارزه ین‌غ‌ی‌آزادل
ین‌ان‌پارلاق نمونه‌ین‌س‌اوغرون‌دا مبارزه ین‌لار‌اؤز ملی‌آزادلیق
ن‌ین‌ی‌باش‌قالار ین‌بان‌ی‌خ‌محمد‌خ‌ی‌ستارخان، باقرخان، ش
هم ده، ین‌لارین باش‌ی‌چ‌ین‌ر مبارزه لابو جسور انسان یردی‌حرکت
یدی‌دلری‌شه

ین‌غلبه‌ی‌لرک دولت‌ی‌نده دموکرات‌یرن اوزه‌ی‌زم‌ی‌فاش ین‌قائل
طی‌شرا، ین‌تکان وئرد ین‌ن‌ی‌نه‌ی‌سن مبارزه‌ین‌جان‌ی‌خلق‌ی‌آذربا
ین‌اراتدی

نده‌ی‌آذر 21 نی‌لی‌اراق بو ین‌ه باخمای‌ن‌مقاومت‌ین‌ی‌تهران حکومت
ین‌غ‌ی‌آپارد ین‌لردن برن عصرین‌ین‌جان‌ی‌خلق‌ی‌آذربا (دسامبر 12)
سی غلبه ایله باشا چاتدی، آتلانتیک منشورون اویغون اولاراق ملی‌مبارزه
ین‌لندجه‌ی‌له نت‌ی‌ین‌قورولماس‌ین‌ین، آذربایجان ملی حکومت‌ی‌مجلس
لارا دایانان بیر ملی حکومت قورولوب وک اساس‌ی‌دا دموکرات‌جان‌ی‌آذربا
بی‌ی‌ای‌اتا معلومی‌ای‌ده بوتون دن‌باره ین‌ی‌اؤز فعال
ن‌ین‌یت‌ین، مدن‌ین‌ی‌خ‌ین، تارین‌میلیونلوق آذربایجان خلقی ملی دیلی 5

و یر خلق اولدوغونو درک ائتدیله اؤزونون معاصر بی ا ی کؤمگ
-یلینلمگه، فارس دیندا ایر ده هئچ وقت فارس ظلمونون آلتیب
نای لاریقنده آغالیراوزه یلرلین دیلرباشقا خلق یداکرانین این
یجکدهیئر مه اجازه و

بو خلق بیر نفر کیمی اؤز حیاتی نی ملی آزادلیغینا و دولتی نه قربان وئر مگه
ری حاضر د

نده عصر لرله استثمار اولونان خلق یسیننی ملی حکومتین فعالیتی سایه
بونونلا دا او، اؤز ملی بیی اشاماغا باشلا ی طدهی شرا ی انسان ی عاد
ری گه قادر اولدوغونو گؤستر قور ماغا، اونو اداره ائتم ی ن دولت
یننی، ک منشورونایله آتلانتی ا ی سن اراده ی ن ی جان خلق ی آذربا
لرینه اویغون اولاراق قورولان و عده ی لریک دولت یوک دموکرات ی بؤ
ری آذربایجان ملی حکومتی آرتیق دانیلماز واقعیت

ی جان خلق یله آزیبای ا ی ت سازمان ملل متحده مراجعت ی امن ی شورا
نین موجودلوغو واقعیتی تانیسین وش اندیر کی، آذربایجان ملی حکومتی خواه
لمه ی ر ی لشدکنار دان مداخله اولمادان، اونا اؤز طالعینی اؤزو طرفیندن معین
ن ی لسن ی نات وئری نه ت ا می س

، یور شه ی د جعفر پیس

ی س ی ن باشچ ی ن آذربایجان ملی حکومتی

ن ی ن ی استال ی س ی ن باشچ ی ن ی دولت ی شورو

ی د ر ی ن ل ی ن ی س جان دموکرات فرقه ی آذربا

مکتوبو ی ه شخص یور شه ی د جعفر پیس

ولد اشای یور شه ی پ

-الملل نقطن ی نده، هم ده بی ران داخل یز ای س، ی ر کی منه انله گل
زیر س یر م ی ندمت ی دوزگون ق ی ت ی ش وضع ی ارانمی نظر دن
طلب ی ن بوتون انقلاب ی جان یز حاضر دا آزیبای س، ی س ی ن ی ی ر ی ب
طی شرا ی کی ی ندی لاکن ا . ز ی ن ی ر س ی ی سته ی ل اولماق ای نه نای لری
اس تئنا ی ن ی امکان ی س لمه ی ر ی ا تا کئچ ی ن ح ی ر پور قرام ی بئله ب
لر طلب ی ر م، عمل ی د ائدی ق، ی م ی لری ک طلب ی ن عمل ی ل ی ن . ری ائد
له اوغور سوز دشمن یز خارج ی النی ی لری طلب ی اساس انقلاب ی م ی ک
ی انقلاب نده گوجلوی اولکه داخل ی گی ی ر دی لشدن ی ن در ی ن محاربه
لده ی ا ی ن ی ج 1905 . سور موشدو ی لره ی طده ایر شرای بحران اولدوغو ب
ی ن ی ج 1917 . بئله اولموشدو یله اوغور سوز محاربه زمان ی ژاپون ا
زی س . بئله اولموشدو یله اوغور سوز محاربه زمان ی لده آلمان ای
بو . ز ی ن ی ر س ی ی سته ی د ائتمک ای تقل ی ن ی حالدا لن ی کی ی ندی ا
ت حاضر دا ی د ا وضع ران ی آنجاق ا . ری دق ی فه لایو تعری اخیش ی چوخ
وخدوری بحران ی ن انقلاب ی د ا حاضر دا در ران ای . ری له باشقادی تمام
ش ی لم ی س سازمان وئری ر، اونلار پی دی ل ی د ا کارگر لر آزاران ای
ران ای . لر ری ق گؤستر م ی ل لیک جدی فعال هله ی لری ران کن دل ی ا . لر
دهر محاربه ی ب بئله . ری له مبارزه آپارم دشمن ی حاضر دا خارج
ده ل ه ف ی وضع ی ن ی لر ره ی د ا ی چن ارتجاع ی ران ی سه ای ت ای مغلوب
ن ی ن ی ل ی ن، یو خدور کی طی ر شرای دا بئله بران ای ی ل دئمه . ی لرد ی ب
ور و تمگه امکان ی ن ی کی تاکت ی کلر ده ل ی ا ی ن ی ج 1917، 1905
ن ی وئرس .

داران ی ن ای ن ی لار قوشون یز شوروی البتسه، س، ی س ی ن ی ی کی ا

ی ن انقلاب ی ن ی جان خلق ی رده آزیبای تقد ی جگ ائده قالماقدا دوام

د اولای نده اوغور قازانماغا ام ی ش ی اوغور وندا مبارزه ا ی لری طلب

، کی ر ی لم ی ا بی د ا ساخالاران ی د اها ا یز اونلاری لاکن ب . ز ی ن ی لرد ی ب

داران ی ن ای ن ی لار قوشون ی شورو، ی جا اولاراق اونا گؤره کی ی باشل

ن ی ز ی م ی است ی ق ی س ی صکار لم خلازی ادا بی اورویا و آس ی اولماس

زه ی لار بی کال ی لری و آمرس ی انگل . ری دی سارس ی ن ی لار اساس

، لر سه ی د ا قالا بران ای ی لار قوشون ی اگر شورو، ی لر کی ی دی

ه، اندونزی، مصر، سوریه، لاریس قوشونیه گۆره انگلی اوندانه
داسلند و دانمارکین، ایچی لاریس قوشونین آمریدا، همچونانوی
یلاردن قوشونیران و چیی ایا گۆره ده ببون. ن. ی. قالماس
-یکالین و آمریلریس یانگلی، یک کیسی نایا گلمی خارماق قرارچی
قیلرده آزادلب الاق، مستعمره ی قویبار یندن بو سلاحین الی لاری
قیرمک و بونونلا دا اوز خلاصکارلی شیلندی گن یی حرکت
یر انقلابچی یز بیس. ائدک یدالی و فا یداها اساسلی یزی می استیس
ز باشقا جور حرکتی، یالبته، باشا دوشورسونوز ک، می یک
کی رلمه ی ائده ب.

لهتی وضع یدا کران ی نظره الراق، ای لریل نی اوچونجوسو، دی
بحران یدا انقلابیران یا: لره گلمک اولارجه نیت یداکی اشاغ ی باغلی
-وخدور، دئمه ی یتیلرله محاربه وضع دشمن یدا خارجران ی وخدور، ای
لنیره بی لشدن ی کسک یدن و بحران لهفی وضع ین ارتجاع، یل
ی لاری قوشون ی شورو، ی نه قدر ک. وخدوری ده اوغورسوز لوق دامحاربه
رمک وی شیلندی گن یندا مبارزه جان یز آذربایب، سی ئیرلشی داران یا
سازمان یک حرکتی شیمو کراتیلرله گن گندن طلب یلرله یداها
-یل لاری گنتمه شونم قویزی انجاق ب. زین یسنا مالکی یو ئرمک امکان
ک؟ یه مالکی ق نه یز آرتیب. لری ب گنتمدی خیدان چران ی لر و ای
ین ی عنصرلر ین داها ارتجاعیران ین این یدا قوام حکومتران یز ای ب
کی نه مالکی یس لرله مناقشه یل دایل ائدن انگلسوف ی تمث
نای اولماس (مرتجع) ی چی ارتجاع ین نجه بی شده قوام ی کنچم
ن ین ی نه و اوز حکومتی اوز نومدافعه منافع یندی اراق، او ی باخما
لاری گنتمگه وک اصلاحاتی دموکرات ینه بعضی نام یس مدافعه
اق اختارماغای یندا دای آراس یک عنصرلری دموکراتیران یا
ز نجه ی کمی تاکتیزی ی طده بیر شرای بئله ب. مجبور دور
لر قویبارماق دان گذشت قوام، یرم کی رلشی کی ی؟ من فی دی اولمال
دی تیر ی لرلیک، انگلسوف یی لدن استفاده ائتمه و چون بو مناقشه
سی اوچون معین لشمه کی ین داها دموکراتیران ی ائتمک و بونونلا دا
ز محض یم ی لرزه بوتون مصلحتی س یزی ب. قی ی اراتمالی نه ی زم
ک ده ی البته باشقا تاکت. ری گل یلرله ی تندن ایر وضع ی بئله ب
کسمک و ی لرلا علاقه ی پورمک، قوامه تی هر شی: قبول ائتمک اولار
ن ائتمکی تام ین یسن غلبه ی لاریل ارتجاع ی بونونلا دا انگلسوف
جان ی تیر آذربایبو، ماه. یک اولاردی اما بو، تاکتیک دگیل، احمق. اولار
یانت اولاردی نه خیسی یران دموکراسی نه و ای شین این ی خلق

سینیز کی، شیدیم زیزه معلوم اولدو غونا گۆره، سی دؤردونجوسو، ب
سه اوچورومایش، سونرا ایرمی لره قالدیبیز اولجه سیزی گوی
،اگر بو دوغور دورسا. کی ش ی ائتم یرسوا یزی ق و سی ش ی و وارلامی
سه نه باش ینده ای اصل. زده تعجب دوغوروری اوندان بو ب
یا معلوم اولان عادی انقلابچی یز بورادا هر بی؟ بی شدی و ئرم
داکی شرایط کیمی بئله بیررن یا. کی ش یق ائتم ی فن تطب ی انقلاب
وضعینده اوزوموز اوچون حرکتین معلوم حد اقل طلبینی اله ائتمگی تأمین
یلرله ی لردن الی قاپیرماق، حد اقل طلبره ی ائتمکدن اوترو حرکت
ندن ی اراتماق، حکومت طرفی گنتمک و حکومت اوچون تهلکه
یلرله ی اها ا. ری داراتماق لازمی لر اوچون امکان جک گذشت له ی ائد
نده حاضر دا قوامی تی وضع ی کی ندین ایران یز ای قاپمادان، س
نایل اولماق امکان یلره نان گنتمگه و ادار اولدوغو طلبین حکومت
ری دن قانونو بئله ی لاری حرکت ی انقلاب. زین ی لمزدی مالک اولاب
چوخ. لمزی قدان سوز اولاب ی لی چی ر سوایب ین اوچون هانس یزی س
ن یزی س یب، یز کی ن ی رسی رلشی کی یز فی س، یر کی دبه ی غر
زی نه، اگر سی عکس. کی لیدی ول و ئره بی زای غی لی چی ر سو
-هی س ای می کؤمک یم معنوی یزی و بی آپارسان یل اوزونوزو عقل

من مشروعی نیت و وضع ی واقع یکی ندی ای سینده اساساً آذربایجان
یرقده متز، او وقت اورتا شرقی اولسان یلره ناطلب ی غی ردی لاشد
، لار دای جانلی آذربای می یکی شاهنگین پی یک حرکات دموکرات
رر - دعا وئره یران دا خی

ن ی استال

ل ی ا ی نج (1325 بهشت ی ارد 18) 1946 ی ما 8

آذربایجان ملی حکومتی ایله مرکزی دولت
ن متن یش قرار دادی ندا باغلانمی آراس

ن ی لرن مذاکره لای نداد آپاری آراس ی لرنده ی جان نمایله آذربای دولت ا
دن عبارت ماده 7 ی خلی تار 1325 بهشت ی ارد 2 ن ی ندا دولت ی دوام
قدا اشتراک ائدن یش ی لرن دان سورولن ی لره ی ندا این اساس ی ن حه ی لا
ی سر مبادلده ی کی ی عموم ی ندی نندن نظره آلی ی لرن طرفنده ی نما
ر و مکمل ی لی ی لرن شرح ائد سینده اشاغیدا قید اولونان ماده جه ی نت
: ولسون ی لمگه قوی اجرا ائد رکله ی یری لشد

بیرینجی ماده

ق الهه ی لی نده راض ی س باره ی سنین بیرینجی ماده ی سه ی ن اعلام ی دولت
الت ی ده ا ی سه یه رئی مال: «ن ی لسه یه علاوه ائدی بو جمله همین ماده اولدو
ن ی لره تع ی ا ی بی ن تصویله دولت ی ا ی ف ی ن تکل ی ن ی انجمن
»ری اولاقاقد

ایکینجی ماده

جان ی آذربای، ی د اولونمو شدور کی ده ق بیاناتیندا ایکینجی ماده ن ی دولت
رماق ی نه چاتدین نظری ن ی الت انجمن ی نا نامزد ای غی استاندارل
ن ی بو ماده ری ن اولوناقاقد ی ندن تع ی له دولت طرف ی ا ی شرط
غای نندن استاندارل ی دولت طرف، ی ق اولدو کی ی ل اوچون راض ی اجرا س
الت ی نندن ای س ی چری ن ایرر نچه نفی ش بی لم ی نامزد گوستر
ن ی ف انتس ی ق انتمک اوچون دولته تکل ی تصد ی ن یری ب ی انجمن
لری نظره آلاق دولت کی ش ی سون دگ ی جاندا کی آذربای . اوچونجو ماده
ی نج 15 ری اجاقد ی نده تان ی س ایندی کی ملی مجلسی ایالت انجمنی سو یه
الت وی لن ای ف ائدی ل اولوندو قدان سونرا تکل ی مجلس تشک
الت ی جان ای ب اولوناراق و آذربای حقه قانون تصویت انجمن ی ولا
ری لاجاقد ی ندا آپاری ن قانون اساس ی لرن هم ی نه سنچکی انجمن
دورونجو ماده

قوشون ی نده نظام ی سه ی لرن و نهضت نتحادثه ی داکان ی آذربای
بو قوشون جکله یران قوشونونا داخل ائدی لار اندا اولان یراس ی س
ن انتمکن او ترو جناب قوام یی تع ی ن ی ف ی کلن ت ی ن ی لاری باشچ
ندن ی لرنده ی نما ی الت انجمن ی جان ای له آذربای ا ی سلطنه دولت
نینون مسأله ی بو کومس ری ل تاپاچاقد ی ون تشکی عبارت کومس
ری جکدحلی یولونو تصویب انتمکن او ترو تکلیف وئره

بشینجی ماده

دا محلی جان ی ذریب آیش بش ی نتم ی وزده ی نندن یری ن گل ی جان ی آذربای
ی لخرج ی ن عموم یران ی سه ای ا ی بش ی رم ی گی ی وزده ای ، لره ش ی ا
ق الهه اولدو ی لی حقه راض ی سلمه ی اوچون مرکز ه گو ندر
، ولوی ری تبصره - پوست، تلقراف، کومروک، دم ی نج یری ب
له دولته ی لار تامامو رسوم ی لرن خرج ی ن ی سه ترسانه ی اورم
ن ی ن ی لرنده ی ن و دولت دای ن ی لرن مت انج ی الت و ولای ری ددی عا
ری سوز اجرا اولوناقاقد ی پول ی تلقراف

و ی س ی نت ی کی ن ت ی ن ی لارول ی تبصره - اساس شوسه ی نج ی کی ا
یری و تعم ی ش ی ل ی ن چکی لارجه ده آرا و محلی یول ائله ، یری تعم
ولور ی نه قوی سن عهده ی ن ی الت انجمن ی ا

ن ی ن ی ن خلق جای نه آذربای تی یران مشروطی اوچونجو تبصره - ا

لرنین و مجلسه گؤندرس بی‌تعی نین کسری ن لرنده ی نما
اونونجو ماده

لاردان عبارت اوچونجو و دوردونجو استان یسی جان اراضی آذربا
ری اولاجاقد

اون بیرینجی ماده

اوچون یس گنتمه ی اخی ن لرش ی دا اجان ی دولت آذربا
ی آتیه ی آلت انجمن یندن، ای لرس ی اداره ری استاندار لاردان و
التینه و اونون ایلی ن تشکی ر شوران یندن عبارت بیسی ری
ری نه اجازه وئری تی ندا فعال ی آلت ی ن نظارت ی ن انجمن

اون ایکینجی ماده

12 ن اتمک اوچون بی‌تعی ن ی فی ن تکلی لرمکتب ی اورتا و عال
-ینجی ماده کین این یشیری لدی دولت ب ی خلی تار 1325 بهشت ی ارد
س ی لرده تدرمکتب ی اورتا و عال: نه بو جمله علاوه اولونوری س
و ی طیندن اصلاح اولونماقلا زمان، مکان شرای طرف ی معارف وزارت
م اولونان ی ر طرزده تنظی غون بی لارا موافق و اوک اصول ی دموکرات
«ری جکدله ی نده اجرا ائدی لرل ی جان دی برنامه اوزره فارس و آذربا
نچو ماده اون اوچو

دا اولان کوردلرده بوجان ی آذربا، یر کی ق وئری ل ی دولت راض
-نین اوچونجو ماده یشیری لدی ب دولت بی لاشمادان استفاده ائدی راض
نده ی لرل ی کلاسا قدر اوز د ی نچ ی بی ش یسی اوزره تدر ی س

لارن ی آپارس

اون دوردونجو ماده

کی وکراتران اوچون دم ی بوتون ا، ی دولت نظرده توتوبدور ک
چوخلوغو ی م و رای مستق، ی زلی گ، ی عموم ی ئنی، ندای اصول اساس
بی قانونو تصو ی ئنی نین ی لرنن شهر انجمن له ی له تنظی ا
بو قانون ن ی لسی ف وئری مجلسه تکلی ی نچ 15 اولماقدان اوترو
نده شهری سی ران اراضی جان و بوتون ای آذربا ی م ی ب اولان کی تصو
، ی م ی ب اولان کی بو قانون تصو رین باشلاناجاقدی ن ی لرانجمن
نین ی لرنده شهر انجمن یسی ران اراضی جان و بوتون ای آذربا
ب اولانادک وی بو قانون تصو رینه باشلاناجاقدی سی سی سچک
ی کی ندی دا اولان اجان ی لر باش توتانا قدر آذربا ی سچک ی ئنی
ری جکدا اجرا ائده ی ن ی لرفه ی اوز وظ ی لرشهر انجمن
اون بی شینجی ماده

ی آت ی دولت ه م و مبادلله اولوب ی ده تنظ نسخه ی کی بو موافقتنامه ا
هی نندن سونرا اجرای بی ن تصوی ن ی آلت انجمن ی جان ای و آذربا
، ولوری قو

یورشه ی د جعفر پیس

روزی مظفر ف

23°3'1325، زی تیبر

(1325 – 1320) ی خلق حرکات یداکجان ی آذربا ی جنوب
حقده نظر لر

ین حقل ی خلق ی جا سبب ین باشل ی لر حادشه یداکجان ی آذربا»
ندن ی لار طرف ژاندارم و مرتجع خان، ی لماماس ینه باخیت ی شیکا
- ی س نه اولدورولمه ی سجه ی ن وحش ی لری ز کندل ی سوز لر له گناه ی
بو، (نجو مجلس 14) آذربایجان خلقی حسّ ائتمیشدی کی، بو مجلس ... ری د
اونا گؤره . ری جکده ی نه چاره ائتم ی دولت هئچ زمان اونون درد
اغای ولو آختارماق اوچون ای جان اوزو اوزونه چاره ی آذربا
«ری شدی قالدخم

دوکتور محمد مصدق

لرده ل ی ی نج 1325 – 1320 قجایز او دوردن اوزا قلا شدی ب
و مضمونو، اونون ی سه ی ن غای ن ی خلق حرکات یداکجان ی آذربا
حق ی، . وری ز لر قویوک ای زده داها بؤ ی م ی لرم دوشونجه ی ز ی ب ی عظمت
حقوقو، ملی وارلیغی تاپدالان ی ب تحقیر اولونان بیر ملت اوزونده قوه تاپدی، ای اعا
ی س ی دوامچ ین شرفل ی ن ی حرکات ی ابان ی ستارخان و خ، ی قالد
ان ی بی ایوخ، بوتون دنی نه ی لر ران خلق ی اولدو غونو تکجه ا
سینده خلقین ایستک ی چری آز زمان ا ی س جان دموکرات فرقه ی آذربا . ی ائتد
و نفوذونو اونا گؤره قازانا بیلمیشدی کی، او اوز مرامیندا ملتین آرزو و دیلک
اددالان عمل ی کیل شه ی ش، هم ی رم ی عکس ائتد ی ن ی لر
ی شدی گؤ سترم

ی ک آزرده 21 نندن ی لر طرف زدن سونرا گلن ی ز نسل و بی ب
سونلوغو هم ی لن فاجعه ی و حرکات ی لرفه ی ق صبح ی قهر مانل
«ری جکده ی ادا ندی لر له خاطر ه هم ده آج، ن یری ش
، بالاش آذر او غلو
، ی س ی ن اشتر اکی چ ی «آذر 21»

ی جان خلق شاعر ی آذربا

- شه ی د جعفر پیس ی دولت خادم ی اس ی ست و س ی ژورنال ی گور کمل»
لر ملی ل ی ی نج 1325 - 1324 ی گیک ائتدی ن رهبرل ی ن ی و
ران ی تله ای بوندا، عمومن جنوی جان ی ک حرکات تک آذربای دموکرات
ده دموکراتیک، ملی ن و اورتا شرق ی اخی جه ده بوتونل، ائله ی دگ
نده مهم رول ی س شلنمه ی و گن ین باشلانماس ی لار حرکات
سینده ملی بین هر ایکی حصه جان ین زماندا آذربای حرکات ع . ری شدی نام ی او
گلمزه ی ندا اولچویک و بوتوولوک شعورونون انکشاف ی لمن
«الک اولموشدوته می ا هم

، ئوای ی شوکت تق

لر دوکتورو، پروفیسورخ علم ی تار

و ی س جان مسأله ی نجه، آذربای کری ن فین ی س فرانسه وزارت خارجه»
دینه عای لرش ی ا ین داخل یران ی ز ای النی لر اورادا باش وئرن حادشه
- ران ی ا ی جان ی دک آذرباه ی ندی ا ی س دموکرات فرقه ... ری در مسأله ی ب
زی النی او . ی شدی مسورمه ی لره ی ر طلب ای ده هئچ برماق باره ی ی آ دان
طلب ی ارات آماغ ی اخت یر نوع داخل ی نده بی لرش ی ا ی نرل ی اوز
ایر ماجرای الملل بن ین بی ن مسأله ی نرل ی ی بو داخل ... ری شدی ائتم
«و خدوری ر سبب ی نه هئچ بی س لمه ی چئور

ن ین ی س فرانسه وزارت خارجه

ندن سیس هیان یب

قیل کی ملی - دموکراتیک حرکات باشچی لردهل یا ینج 1325 - 1324»
یشلیش الوئری ارائمی سیجان دموکرات فرقه‌ی ش آذربای انتسم
حرکاتین بیر ایلدن .یدلمه‌یل استقاده ائده بیجی طندن تام و آردی شرا
ندن ی طرف سیسونرا مغلوبیتی، خصوصاً آذربایجان دموکرات فرقه
نین یجان حرکات یماز سهولر آذربال یشلان یش باغ یلم یبوراخ
،بونونلا بئله .وک ضربه اولدوی اوچون بؤ ینکشاف یسونراک
جان ی آذربا ،یردی لشدی اس یس ین سیجان جامعه یی بو حرکات آذربا
«نین دموکراتیک حلی یولونو گؤستر دی یی پرو بلم
، یبل یب نص ینص
، لرد دوکتوروخ علم ی تار

پروفیسور

ی لرکتاتور لوغون فاجعه یی کی دیلل ی 20 ی کات جان حر ی آذربا»
ن یران یی بو حرکات ا ، یر کی شدی دانا گلم ی نده می سجه ی نیت
- ی لار آدم ین مترقی یران ی اوچون ا ی سن انکشاف انتسم ین ی غ ی آزادل
«ری نده گوجلو سلاح ین ال ین
، روزی مظفر ف
ی غزئت «ظفر»

ده تاشرق حرکات او یندا باش وئرن بو انقلاب ی جان یران آذربای ا»
اورتا شرفه نجات یجان حرکات ی آذربا ... ری شدی ارائمی عکس صدا
«ری دق یر انقلاب آدلانماغا لای وئرن ب
- فرانسه ی غزئت «لوموند»

نده ی سجه ی ن نیت یی بو حرکات ، ی کی یرلمه یی بونو انکار ائده ب»
لار اوز ملی وارلیغینی درکی جانل ی آذربا (آذر نظرده توتولور 21)
«لری انتسد
ی مجتهد . م

(495 . ندان، ص ی کتاب «ت ی جان عصر مشروطی رجال آذربا»)
متحدہ یدا شوراران ی ی کی حرکات ین دموکرات ین یجان خلق ی آذربا»
«ری شدی ارائمی یوک تأثینه بؤ ی سنمن محکم ی کارگران
رضا روستا
(ین صدیری ان ی متحدہ کارگران ا ی شورا)

نهضت ی عظمتل ی گی دق ائت یل ین باشچی ین یس دموکرات فرقه»
ندن یریت زنج ی محروم ی لارو دچار اولدوق ین عصر لر بوی لارن ی قادی
نا و باشقای لردہ اشتراکی ین سنچکی نا، اونلاری آزاد اولمالار
«ی اراتدی طینه شرای لر لار الده انتسمه حقوق ی اجتماع
بتی الملل جمع ین حقوقونو مدفعه ائدن بی لارن ی قادی

وئر میس ملی - دموکراتیک حرکات بوتون دنیا یا دا باش جان ی آذربا ی جنوب»
شین گن یر خلق ی دان چوخ اولان بون یل ی بئش م . یسس سالد
ریل بیو قاباقچ یش بو حرکات، عصر ی احاطه انتسم ین ی لر طبقه
ی لر حادشه ی خ ی تار ین ان گؤر کملیزی ی حرکات اولماقلا، زمانه
ت ی ماه ین ان مترقی ین یس ی است دن یو س ی لدی خا بی نا چ یراس یس
رین بی ان ی، آس ی بوتون دن . یرلشدی له بی ا یران حادثه یی داش
سینده دیری، جانلی و استعدادلی بیر خلقین، آزادلیق و دموکراسی یولوندا گوشه
«قهرمانلیقلا مبارزه آپاران بیر ملتین وارلیغینی گؤردو
موفی رزا ابراهیم
(کی آکادم ، یس ی چ یازی جان خلق ی آذربا)

ران یوتون ا ین نهضتین یست فرقهجان دمکرای آذربا»
...یدی ا یس نین بیر حصه ی انقلاب
یسئمه ی ن شکست یو نهضت یس جاننا گنتمه ی قوشونون آذربا
جان وی آذربا یجان نهضت ی آذربا . یدی ا اقدام ای ب یضدانقلاب
«یدی اوچون لازم ا ین نجات یران ی
خسرو روزبه

«یر کی یوجا سسله دی الینه سلاح آلمیش آذربایجان ملت ی بو گون ا»
یر، دمکراسی اوچون واجبد یران مملکت ی اصلاحات یوتون ا
«ری دی ن حق ی لاری رانل ی یوتون ا
(ین اورقان یران ی حزب ا) «جبهه»

اسارته دوزدو کدن یج یراندی و تحق یر بولی ا یجان خلق ی آذربا»
یام انتدی ده ق 21 ن ین یی ن آذر آلی ینجو ا 1324 .. بت یسونرا نها
دا خائن و چوروموش جان ینده آذربای سجه ی ننت یامیق ی تل ی بو قابل
-نده زحمتکش یراوزه ی لرو اونون خرابه ی لدی خ ی یی تی تهران حاکم
«فورولدی ی تی ن حاکم یر
(ین اورقان ین حزب توده) «مردم»

و بو سون یامیق ی ابان یخ ، ین مشروطه نهضت ی لاری جانل ی آذربا»
-یغ یران آزادلی شه ای مه ی جانل ی آذربا ، یر کی ثبوت ائد ین نهضت
نایت و استقلال ین تمام ی اولموش و مملکت ی سی یچن مدافعه ین
«ری مند علاقه
(ین اورقان ین متحده ی شورا) «رهبر»

-ر مدتده مرتجع ی آز ب ، یر کی افتخار ائده ب یجان خلق ی آذربا»
له ایندی کی دنیا یا او یغون ملی ورمکی اله گت یغ یب آزادلی یاز ی لرو
سیزین یار ا تدیغینیز دمکراسی ایران ... بت قوروموش دورک حکوم ی دمکرات
«ری دملتی اوچون بویوک سرمشق
ان یسا یی لو
(ین صدری کار ی الملن یون بی فدراس)

آلت - اوست ائدن و ین تی چوروموش تهران حاکم ی آذر نهضت 21»
«یدی ان ایر عص یرانا نجات وئرن بی ا
1326 ید 19 «نده ی آ ی بسو»

دا خلق ران یوتون ا ی قورولماس ی تی خلق حاکم جان ی آذربا»
نجی ایله 1325 . ی عت اولونمادی له مشای ی لماس ی ارادی ی تی حاکم
یرانماس ی ن ین دا واحد جبهه ران یندن این طرفی لرو آزاد یخواه قوه
-لمه ی ت گؤستره بی صورتده فعال ین جبهه عمل ی هم . ی کدی گنج
ده مقاومت احد جبهه ن هجومنا و یزم یالی یبونا گوره ارتجاع و امپر . ی د
اله ی تی حاکم ی الت انجمن یجان ای آذربا . ی دلمه ی له بی گؤستر
یرالت انجمن ی دا اران ی حالدا ، ا یگی اداره ائتد یجان ی الراق آذربا
«ی دلمه ی نه قالخا بی س لاری سو یه اورقان ی تی حاکم یئرلی
آذر قاسم چشم ی م
(عالم ی قاتچ یندان ، تدقی لار فعال ی آذر حرکات 21)

خلق ی دا کجان ی لرده آذربالی ینج 1325 - 1320 من اولدن آخرا قدر «
ن ین «ی تی یجان جمع ی آذربا» . ام ی سی ین فعال اشتراکچ ین حرکات
جان ی آذربا ، یری سردب ین یس روزنامه «آزاد ملت» . ندنم ی لرو مؤسس
-حه ین لای ین یقانون اساس ، یس ته ی کوم ی مرکز یس دمکرات فرقه
صدانقله . اولموشام . نون عضوونوی حاضر لاما کومس ین یس
:رم پی دی

آذربایجان ملی حکومتی هئج وقت تجزیه طلب اولمامیشدی، او آنجاق ایران
 یشدی سسته یق ایت و آزادلی جاننا مختاری نده آذربای داخل ی سرحدلر
 ین او زمانکی ین یورشده د جعفر پیس ین رهبری ز حرکات یس
 زیرس گوره زیز باخسان یس نه غرض یلرنا، مصاحبه ی لارش یخ یچ
 رلشمگه ی اسا بی، هارایلمایری دان آران ی نرده ای ری او، هئج ب، یک
 هر زمان ین ی خلق حرکات یدا کجان ی آذربا. ی شدی م اشاره بئله انتمه
 -ستین و شوون ین یران ارتجاع ی سپمک ا «ری چاخ» لمک، اونالکه
 ری دیس پیشه یلن سابقه یلر
 نه چاتماق یلرستکی یک ای موکرات آذر حقی تاپدالانان بیر ملتین ملی - د 21
 حرکات مغلوب. ی دی ا یرانان اصل خلق حرکات ی آرزوسوندان
 «ری اشای ده یندی او مرام یلر لسه ده، اونون طلب یاند

ل شمس ی اسماع

ن احمد قوامای ین مخبری ین ی غزئت «تلقراف یل ی دی»
 -جان یز، آذربای ین یرس ی ش رله ی کی ز نئجه فیس: «ی غی عنوانلاد
 نا احمدی- سوال «ر؟ ی شدی تئورتم ی حکومت ی شوروی لرحادثه یدا ک
 -یالت اهل یو ا ی است ین سهو س ی حکومت ی مرکز»: ندای قوام جواب
 دهک بوتون اولکه ی زل یس نه دقت یلر طلب ین قانون ین یس
 ن باش یلرحادثه ی اونا گوره شمالداک. ری شدی اراتمی قیل ین ناراض
 ختار ماقنندا آی غیل ین ناراض ی خلق ین ین اساس سبب ین یس وئرمه
 «ری لازم
 (نده یس تلقرافلا مصاحبه یل ی دی) احمد قوام

ی کی ین کرون یلرحادثه
 1320 - 1325

ی اعلان انتد ین شاه یران ی- رضاخان اوزونو ا 1304 آذر 25
 ین باشلانماس ین یس ا محاربه ی دن ینج کی- ا 1318 وری شهر 13
 ین یس هین شمال حصران ی ی لار قوشون ی- شوروی 1320 وری شهر 3
 ی اشغال انتد
 نه یرین خ ی- رضا شاه اوغلو محمدرضان 1320 وری شهر 25
 ی قدان ال چکدی شاهل
 ن ی محمدرضان (مجلس ینج 12)- مجلس شورای ملی 1320 وری شهر 26
 محمدرضا شاه ی حقه قرار قبول انتد یه شاه اولونماس ی اولکه
 قدان یر مدت سرگردانل یلده سلطنتدن دوشدو و بی ینج 1357
 سونرا مصرده اولدو
 نه و اورادان یس ره یس جزین موری کان ی- رضا شاه آفر 1320 مهر 4
 و اورادا اولدو یلدی نه سورگون ای ژوهانسبورق شهر
 نا قدریی آی یل دیا ینج 1325 ندان ییور آی شهر ی ینج 1320
 : لارر اولموش یوزدا نخستران یلر اشخص یدا کی اشاغ
 1320 اسفند 18 - 1320 وری شهر 5 ی فروغ ی محمدعل
 1321 مرداد 15 - 1320 اسفند 18 یل یسه ی عل
 1321 بهمن 25 ت 1321 مرداد 18 السلطنه احمد قوام
 1323 ن ی فرورد 7 - 1321 بهمن 28 یل یسه ی عل
 1323 آبان 20 - 1323 ن ی فرورد 8 ی محمد ساعد مراغه
 1324 بهشت ی یارد 12 - 1323 آذر 4 اتیب ی قلی مرتض
 1324 خرداد 22 - 1324 بهشت ی یارد 22 ی می حکم یراها
 1324 مهر 22 - 1324 خرداد 22 محسن صدر
 1324 ی د 30 - 1324 آبان 7 ی می حکم یراها
 1326 ی د 5 - 1324 بهمن 3 السلطنه احمد قوام
 لات ی تشک ی- مدن یلک اجتماع ی دا اجان ی- آذربا 1320 وری شهر

ی.شلا دته بای فعال «یت یجان جمع ی آذربا»
 ی.ارانندی ی متحدة کارگر ی۔ شورا 1320 وری شهر
 له ی ا یندان اشتراکی اخی نین یور شه ی د جعفر پی۔ س 1320 مهر
 ی.تسه باشلادی فعال «یس ق جبهه ی آزادل»
 ی.تسه باشلادیو فعال یارانندی ران ی۔ حزب توده 1320 مهر 7
 زمیو فاش یارانندی ی لاتی تشک «ست ی ضد فاش»۔ 1320 آذر
 یردی رلشدی ندا بی رالاری اؤز س یلره علییه نه قو
 ی.لدی ارادی یس جان دموکرات فرقه ی۔ آذربا 1324 وری شهر 12
 الت یجان این آذربای ن زده حزب توده ی۔ تبر 1324 وری شهر 15
 ی.لدی ری کئچ ی ش کونفرانس ی ن گن ی ن لاتی تشک
 ی لار لاتی تشک ی داک جان ی ن آذربای ن۔ حزب توده 1324 وری شهر 20
 نا داخل اولدوق ی رالاری س یس جان دموکرات فرقه ی آذربا یو عضولر
 لری یردی لدی ب ی ن ی لار
 نین یس جان دموکرات فرقه ی زده آذربای۔ تبر 1324 وری شهر 20
 ی.لدی ری کئچ ی لک کونفرانس ی
 نین یس جان دموکرات فرقه ی زده آذربای۔ تبر 1324 مهر 11 – 10
 ی.لدی ری کئچ یی قورولتا ی نچ ی ری ب
 ن مرانامه و نظامنامه ی ن یس ان دموکرات فرقه ی۔ آذربا 1324 مهر 11
 قبول اولوندو یس
 نین یس جان دموکرات فرقه ی زده آذربای۔ تبر 1324 آبان 27
 ان مذاکره ی عص ی سلاحل ش پلننومو اولدوی گن ی نچ ی کی ی
 ی.لدی ائد
 ی.لدی زده خلق کونگره چاغری۔ تبر 1324 آبان 29
 ش یلم ی ندن سنچ ی فطر یس جان خلق کونگره ی۔ آذربا 1324 آذر 1
 بین ریاست هیاتی شاه، مجلس شورای ملی رئیسینه و نخستلر مجلس مؤسسه
 یره مکتوبلا مراجعت ائتدیوز
 سینه آذربایجان ملی مجلسه سنچکی یجان اراضی۔ آذربا 1324 آذر 10 – 5
 ی.لر باشا جاتد
 ۔ تبریزده آذربایجان ملی مجلسی ایشه باشلادی 1324 آذر 21
 سی آذربایجان ملی حکومتی جان خلق کونگره ی۔ آذربا 1324 آذر 21
 آذربایجان یردی تاپش یور شه ی د جعفر پی س یل ائتمگی تشک
 وری آذربایجان ملی حکومت شه ی د جعفر پی س یس ملی حکومت باشچی
 ی اعلان ائد ی ن ی بی ترک
 1- یور شه ی د جعفر پی ر - س یوز باش
 2- دی جاو الله سلام یری لری وزش ی ا ی داخل
 3- ان ی۔ جعفر کاو یریوز ی لار خلق قوشون
 4- دوکتور مهتاش یری فلاحت وز
 5- ای ری۔ محمد ب یری معارف وز
 6- ی۔ دوکتور اورنگ یریوز ی بهدار
 7- ی۔ غلامرضا الهام یری وزی مال
 8- مایوسف عظمی - یری وزی عدل
 9- یری ع کبی۔ رب یری پوست و تلقراف وز
 10- ی۔ رضا رسول یری و اقتصاد وز تجارت
 11- ات ماگوی۔ ب یری غات وزی تبیل
 باش وزیرین تعییناتی ایله دادستان کل - فریدون ابراهیمی
 ی.امین قی العابدن ی۔ ز یس ی محکمه ری ی عال
 ن باش ی ن یز سرباز خاناس ی۔ شاها تابع اولان تبر 1324 آذر 22
 ی دولت باشچی یجان داخل یله آذربای یپ درخشان سرت ی فرمانده
 ولوی ن صلح ی ندا سرباز خانان ی آراس یور شه ی د جعفر پی س یس
 ی.حقده قرار امضالاند یم اولماس یله تسلی
 ن گوتورولمه ی ن یلر زده مجسمه ی ن تبری۔ رضا شاه 1324 آذر 29
 نین قویولماسی یلرن مجسمه ی نده ستارخان و باقرخان ی نرلری، یس
 ی.لدی اعلان ائد ی ن قرار ی ن حقده آذربایجان ملی حکومتی

- لار حقه دولتش محبوس یمت ائتمه یر جنای- آغ 1324 آذر 29
 یاعلان ائند ی عفو عموم
 جان ی آذربا) نده یلین آنا دیس یلرده تدر- بوتون مکتب 1324 ید 3
 حقه قرار قبول یلماس ی آپار (نده یل ید یس دموکرات فرقه
 یلدی ائند
 جان ی نده آذربایس ی جان اراضی- آذربایجان ملی حکومتی آذربا 1324 ید 7
 یاعلان ائند یل ی دولت د یرسم ی ن یل ید
 - ملی دارالفنونون تشکیلی حقه آذربایجان ملی حکومت قراری 1324 ید 16
 اعلان اولوندو
 ن دولت ی لارز اوشاق یس- آذربایجان ملی حکومتی یتیم و صاحب 1324 ید
 ی حقه قرار قبول ائند یس نه گؤتورولمه یس نه یحما
 یس- آذربایجان ملی حکومت باشچی (1946 هی ژانو 28) 1324 بهمن 8
 ت سازمان ملل متحده مراجعت ی امن ی مکتوبلا شورا ی خصوص
 ی وللادی
 لری لار اوزره سنچکک اساس ی لره دموکرات هی بلد - 1324 ید 19
 ی قرار قبول ائند حقه آذربایجان ملی مجلسی
 نده یران مجلس ی ا ی لطنه حکومت الس- احمد قوام 1324 بهمن 28
 ب اولوندو ی تصو
 نده یران حکومت نمای- احمد قوام باشدا اولماقلا 1324 بهمن 30
 لار آپارماق اوچون مسکوق ی ش یله دان ی ا ی گ یر هیرل ی شورو ی گیل
 لری نه گئندی شهر
 کیل نده ی نما ی گ ی ق ائندی یل ی ن باشچی- قوام 1324 اسفند 15 - 1
 ر نچ یه یله ب ی ا ی گ یر هیرل ی و شورو مسکودا اولموش ی آت ی
 ری شدی رم ی گؤروش کنج
 - آذربایجان ملی حکومتی تورپاق اصلاحاتی حقیقه قرار قبول 1324 اسفند 1
 ی ائند
 لر حقه قانون قبول- آذربایجان ملی حکومتی محکم 1324 اسفند 2
 ی ائند
 - آذربایجان ملی حکومتی تریاک و مواد مخدرین 1324 اسفند 9
 حقه یس سلمه ی ن قدغن اندی نو اوندان استفاده ائتمه یلماس ی سات
 ی قانون قبول ائند
 ده دولت ن یله کرمل ی ا ی ن اشتراکی ی ن ی- استال 1324 اسفند 14
 یلدی افت وئری نه ض ی ن شرف ی نده احمد قوام یس سو یه
 یئر آلتی ن ی آذربایجان ملی مجلسینده آذربایجان - 1325 ن ی فرورد 29
 ه قرار قبول اولوندو حقه یلر ثروت
 لارا باشلاماق حقه فق ی ش ی- تهران دان 1325 بهشت ی ارد 1
 نه یسی ایله ایلک تکلیفینی آذربایجان ملی حکومتان واسطه ی پکچ ی
 ی شدی رم یلدی ب
 له ی ا ی لردا آذربایجان ملی حکومت نماینده تهران 1325 بهشت ی ارد 8
 ی دلار باشلان ق ی ش ی ندا دان ی آراس ی م ی تهران رژ
 ی جان اراضی آذربای لار قوشون ی- شورو 1325 بهشت ی ارد 19 - 11
 لری ائندی تام تخل ی ن یس
 یدن عبارت مترق ماده 52- آذربایجان ملی مجلسی 1325 بهشت ی ارد 22
 ی ش قانونو قبول ائندی
 ندا محصولیت آراس ی- مالک - رع 1325 بهشت ی ارد 25
 حقه ی ناماس ی ما سال پ از ره نظای پرنس ی بؤلگوسونون عدالتل
 قانون قبول اولوندو
 -خالصه) ن ی لار- دولته مخصوص تورپاق 1325 بهشت ی ارد 27
 لره ی کندل یز و آز تورپاقل یس ز اولاراق تورپاق یس عوض (ن یلر
 حقه قانون قبول اولدو ی سلمه ی وئر
 یلر- آذربایجان ملی حکومتی رهبرلیگی ایله تهران نماینده 1325 خرداد 21
 ی لار باشلادق ی ش ی زده دان ی ندا تبری س آرا
 دن ماده 15- آذربایجان ملی حکومتی ایله تهران آراسیندا 1325 خرداد 23

ی عبارت معلوم قرارداد امضالاند
 - آذربایجان ملی مجلسی اوز فعالیتینه خاتمه وئردی، اونو 1325 خرداد 24
 ی عوض ائتدی جان انجمنی آذربا
 وری آذربایجان ملی حکومت باش شهی جعفر پ دی- س 1325 خرداد 26
 ی نندن استعفا وئردی گی رلی یوز
 ی س- آذربایجان ملی حکومتی فعالیتی حقه ملی حکومت باشچی 1325 ریت 4
 نه گزارش ی لروری آذربایجان ملی مجلس نماینده شهی جعفر پیس
 ی وئرد
 جان یاد باشدا اولماقلا آذربای الله جاو- سلام 1325 مرداد 23 - 10
 ق قالان یو آچ یل لاردا مباحثه قیش ی دان ی کزده ی تبر ی لرنده ی نما
 لری دی دا لری حل ائتمک اوچون تهران مساله
 جانا هجومین آذربای نی لار- شاه قوشون 1325 وری شهر 19
 ی باشلاند
 ندا گورونمگه ی جان سماسی آذربای لراهی- شاه ط 1325 مهر 10
 کارب و فتنه ی لار ائدا وچوش ی ات کارا کنترل ی، کشفی باشلا
 لری لری سپورقه
 نندن اشغال ی تهران قوشونو طرف ی- زنجان شهر 1325 آبان 21
 ی لدی ائد
 - جان دموکرات فرقه ی را آذربای س یو ب یورشه ی- پ 1325 آذر 21
 نای لار توریاق یب شوروی کئچ پی آراز چا ی ن عضولری نیس
 لاری نندی غیس
 ی اشغال ائتدی ی زینو تبر- تهران قوشو 1325 آذر 23
 ی لرداکی دموکراتیک قومجان ی- آذربا 1326 خرداد - 1325 بهمن
 ربارانا محکوم ی لماغا و تی ب، آس ی لرده سورغولا محکمه ی صحرائ
 لری لدی ائد
 «ن ی لماسی ریز قی می ن، قاندا لاری سز اوزولمه ی می دی ام...»
 «ان ی سز هئچ وقت سونمه ی می انار دورسون، چراغی زیم ی اوجاغ

دده قورقود

لر کتاب و منبع (لهی ا عرب الفیاس) فارسجا و تورکجه

- ی لرین دموکراتیک قومجان ی جان و آذربای آذربا . م . ش ی ابان ی خ - 1
 1340 (ی س روزنامه «جان ی آذربا»)
 1344، ی ش اثر لر ی لم ی سئچ (ی جواد زاده خلخال یورشه ی پ - 92
 1340، آذر 21 . ج . س یورشه ی پ - 93
 1339 جان، تهران ی خ فرقه دموکرات آذربای تار . ت ج جود - 94
 لر و حزب ی اس ی دا س ملی حرکاتدان قابق آذربایجان . ج . س یورشه ی پ - 95
 2000 (ی س ه ی نشر ی س ی درگ «آذر 21») لار لاتی تشک ی اجتماع
 1339 تهران، ی ابان ی ام خ ی ق . ع ی آذر - 96
 آذر 21 نی ن ی جان خلق ی لر آذربای فدای ل . ل (ی فلک) ی ل ی ارب - 97
 1361، (1325 - 1324) نده ی نهضت
 ، جان ی از زندان رضاخان تا صدر فرقه دموکرات آذربا . ع ی مراد - 98
 1381، تهران
 1377 تهران، (چاپ هفتم) اری تا بخت ی د ض ی از س . بهنود م - 99
 ترجمه از) ران ی ی خ تحولات اجتماع ی جون فوران تار - 100
 1338 تهران، (ن ی احد تد، ی س ی انگل
 ران، تهران ی ی پلوماس ی و د ی اس ی خ س ی تار . نای اکبر ب ی عل - 101
 1377
 1347 سردار ملی ستارخان، . م . بتی عاف - 102

- 1356، ران در دوران رضا شاه‌ی‌جامعه ا. احسان. ی‌طبر -103
 1377 ن دو انقلاب، تهران‌یران بی‌ا. ی. ان‌آبراهام -104
 (دن ترجمه‌سجه‌ی‌انگل)
 1325، خواه‌دی و چه می‌گوی‌چه م ران‌ی‌حزب توده ا. ا. ی‌قاسم -105
 ،ی‌عتمداری‌جان و جنبش طرفداران شری‌آذربا. ماشا‌الله. یرزم -106
 2000 است‌کهلهم
 زی‌تبر، ی‌شگام جامعه‌مدنی‌جان پی‌آذربا. صمد. این‌ی‌سردار -107
 1377
 1373 ران، تهران‌ی‌دولت و حکومت در ا. ن. ی‌رواسان -108
 1340 ایران در جنگ جهانی دوم، تهران -109
 1376، ی‌جان شرقی‌استان آذربا. ح. دل‌زننده -110
 1377، ی‌جان غربی‌استان آذربا. ح. دل‌زننده -111
 1376 استان همدان، تهران. ح. دل‌زننده -112
 1377 ل، تهران‌ی‌استان اردب. ح. دل‌زننده -113
 1377، ن‌ی‌استان قزو. ح. دل‌زننده -114
 1377، استان زنجان. ح. دل‌زننده -115
 1326 مرگ بود بازگشت هم بود، تهران. ان‌ی‌پس. ی‌نجقل -116
 1352، نده است‌ی‌گذشته چراغ راه آ. ی‌جام -117
 ،انتشارات بابک م. جان، ری‌خچه نهضت دموکرات آذربای‌تار -118
 1357
 1341 جان، تهران‌ی‌بحران آذربا. ل‌ی‌خل. ی‌ملک -119
 لر‌مقاله)، زبان فارسی بهترین وسیله حفظ وحدت ملی ماست -120
 (1327 توپلوسو، تهران)
 1326 السلطنه، تهران جلد اول قوام م. ی‌داود -121
 ،1325 تا 1320 وری‌جان از شهری‌آذربا ی‌ماجرا ا. ی‌رضوان -122
 1336 نشریه ارک، جلد اول
 1327 ران، تهران‌ی‌کا در ای‌است آمری‌س م. ی‌انفری‌ک -123
 ران، تهران‌ی‌شاهنشاه ا‌ی‌اه‌غامها و مصاحبه‌ی‌مجموعه نطقها، پ -124
 1340
 1377 زنجان، یراسی ان‌یین آج‌یزی‌م‌ی‌ائل م. ی‌م‌ی‌مهندس کر -125
 1360 آذربایجان و اران، تهران. الله‌تی‌عنا. رضا -126
 (زی‌سل‌ی‌آ) آذربایجان ملی، تهران. ی‌عل. نابدل -127
 و نقش او در فرقه دموکرات ی‌ورشه‌ی‌جعفر پ. ج. وندنوروز -128
 1327 جان، تهران‌ی‌آذربا
 1376 درون ارتش شاه، تهران نشر البرز، چاپ اول. خ. معتضد -129
 تهران، ی‌جان شرقی‌آذربا‌ی‌ای‌فرهنگ جغراف. بهروز. ی‌خامچ -130
 1370
 1378 بهمن تبریز، چاپ اول، تهران 29 حماسه. ع. یرخان‌یش -131
 1324، ران بعد از جنکی‌ع ای‌صنا م. ی‌زاهد -132
 تهران، 1325 – 1320 ران‌ی‌ای‌یلوماس‌ی‌خ دی‌تار. ن. وردانش -133
 1351
 ،رضا شاه ی‌کتاتوری‌جان در دوره دی‌آذربا. ی‌مهد. ی‌کوزل -134
 1379 زی‌شمس تبری‌نشر
 1380 یدر عصر دو پهلوی م. ی‌و‌خسرو. ن. ان‌ی‌پس

سندلر

- 1324 زی‌تبر، «وری‌شهر 12» -136
 1325 زی‌تبر، «لر‌فه‌یل صح‌یزی‌ق» -137
 -روزنامه «جان‌ی‌آذربا» «(1324 – 1325) ی‌سلر مجموع‌ه‌سند» -138
 1324 ی‌س
 «لر‌س‌ینده تزی‌س‌باره (1324 – 1325) ی‌آذر نهضت 21» -139
 1349
 ،ی‌سن مراننامه و نظامنامه‌ی‌ن‌ی‌س‌جان دموکرات فرقه‌ی‌آذربا -140

- 1324 زی‌تبر
 1336 (بلاکونتسو) «ی لارادداستی فرقه» - 141
 1348، 1341، جلدلر ینج 2 و 1 یرولونون مبارزلی قی آزادل - 142
 پلننومونون ینج‌یکی این‌س‌جان دموکرات فرقه‌ی آذربا - 143
 1324 آذر 2 یر روزنامه «جان‌ی آذربا» ی لارال‌ی‌ماتر
 1357 زی‌تبر «1324 یریدوازه شهر» - 144
 نهضتی ایران ملی دموکراتیک حرکتی (1325 - 1324) آذر 21 - 145
 «جان‌ی آذربا»، (لر توپلوسومقاله) یریدنده پارلاق صفحه‌ی‌خی‌تار
 1355، یرس‌ه‌ین نشرین‌ی‌س‌روزنامه
 1381، «ی‌آذر دفتر 21» - 146
 1324 تهران، «یرامنامه جبهه آزاد» - 147
 1324 تهران، «ران‌ی‌برنامه و اساسنامه حزب توده ا» - 148
 ین مرکزی‌ن‌ی‌لره‌ی‌لر اتحادجان کارگر و زحمتکش‌ی‌آذربا» - 149
 1324، «یرس‌مرامنامه و نظامنامه ن‌ی‌ن‌ی‌شوراس
 م‌ی‌ضم) زی‌ان تبری‌ان کارگران و کارفرمای‌نامه ممتن مقوله - 150
 1324 («ظفر» روزنامه
 1324 تهران، (مجلس چهاردهم) «صورت جلسات مجلس» - 151
 1328، 1327، 1326 «ران‌ی‌اسناد وزارت خارجه ا» - 152
 1341 «ده‌محکمه‌ی‌خسرو روزبه حرب» - 153
 ندا موافقت اولموش‌ی‌آراس‌ی‌لرنده‌ی‌جان‌نمای‌دولت و آذربا - 154
 1359، «یرس‌سندلر مجموعه» قرارداد
 1324 تهران، «(4 - 3 استان) ران‌ی‌ای‌فرهنگ جغراف» - 155
 جان‌ی‌استان آذربا) «1335 نفوس و مسکن‌ی‌عموم‌ی‌سرشمار» - 156
 1359 تهران، (یو شرق‌ی‌غرب
 1340 زی‌تبر، «شرق‌جان‌ی‌سالنامه فرهنگ آذربا» - 157
 1380 تهران، «1375 سالنامه آمار کشور در سال» - 158
 1330 تهران، 1326 - 1324 یران در سالهای‌ی‌آمار کشاورز - 159
 زی‌تبر، (لر توپلوسوش‌عزله و مقاله) «یرشاعرلر مجلس» - 160
 1325
 (1324 آذر 17 «ران‌مای‌ا») جان‌ی‌اطلاعات در باره آذربا - 161

لرخاطره

- (یش اثرلر‌ی‌لم‌ی‌سنچ) یرزندان خاطره. یرشه‌ی‌پ. ج. س. - 162
 1344 یرس‌ه‌ین‌نشر‌ی‌س‌روزنامه «جان‌ی‌آذربا»
 1358 م، تهران‌ی‌لرملی نهضت دوروندن خاطره. الله‌سلام. دی‌جاو - 163
 1359 م، تهران‌ی‌لردوروندن خاطره‌ی‌طاغوت. الله‌سلام. دی‌جاو - 164
 یرحقوق‌ن‌داد‌ی‌اس‌ازم‌ی‌ال «دم‌لرخاطره». ی. غلام - 164a
 2000 یرباک، (لر توپلوسوخاطره) یراس‌ی‌قلب - 165
 گانگان، تهران‌ی‌سرگذشت ما و ب. الله‌جهانشاهلو نصرت - 166
 1380
 یردکتور جهانشاهلو) گانگان‌ی‌ما و ب. الله‌جهانشاهلو نصرت - 167
 1380 تهران، (افشار
 1988 یرندا، یرباکی‌ل‌قصر قاجار زندان‌ی‌ا 10 ل. م. دهقان - 168
 (له‌ی‌یل‌الفیاس‌یریک)
 1359، خاطرات زندان. ع. ده‌شم - 169
 ل‌یریک) 1993 یرباک، یرلمه‌اجرت خاطره. ع. ین‌نم - 170
 (له‌ی‌یل‌الفیاس
 (2002 له‌ی‌ین‌الباس‌ی‌لات) ده‌کچن‌عمر‌مبارزه. ا. یرهاشم - 171
 (فارسجا) 1380 ورکی‌وین، یرپ‌درخشان‌ی‌خاطرات سرت - 172
 1370 تهران، یر و سقوط سلطنت پهلوظهو. ن‌ی‌حس. فردوست - 173
 1333 مهر 23 «های‌خواندن» از خاطرات قوام، تهران‌ی‌نکات - 174
 تهران، (بان‌ه‌ی‌خاطرات غر) بان‌ه‌ی‌غر‌ی‌ه‌ای‌مو. ا. یرمستوف - 175

- 1380
 «یجان انجمنی آذربیا» لرگون یخی اونودولماز تار ا. کویجادن -176
 (زیسلای)
 (زیسلای) «جاه و سه نفرین» یخاطرات انور خامه -177
 1373، خاطرات یهادر کوچه یری س.دیحم ملازاده -178
 1358 پرسش و پاسخ، تهران، یانوری -179
 1378 بخارا، (خاطرات) یورشه یجعفر پ.ک.کشاورز -180
 1325 – 1324 یجان سالهای بحران آذربیا ر.ان یجعفر -181
 1381 تهران، (یرزا عبدالله مجتهدی الله مت یخاطرات آ)
 (از جان یمن در آذربیا یتهای از مأمور یخاطرات ا. زنگنه -182
 1378 تهران، (1325 تا 1320 وری شهر
 1372 تهران، یساعد مراغ یاس یخاطرات س -183
 یسین فدائی ین صفرخان آذربایجان ملی حکومتی. بهروز. یحق -184
 2002
 (انیش ی اشرف درو ی گفتگو با عل) خاطرات صفرخان -185
 1381 تهران
 1381 تهران، (1325 – 1324) جان یبحران آذربیا. ع. یمجتهد -186
 ینج یری «یجان انجمنی آذربیا» می راوتن گون. گ. یصباح -187
 1360 دفتر

(لرمختلف نومره) لروزنامه

- 188- «جان آذربیا»
 189- «آزاد ملت»
 190- «غلبه»
 (شرق یئنی» نندن یلنجی ایلین اوّ 1946) «خاور نو» -191
 «جان اولدوزوی آذربیا» -192
 (ل یاردب) «جودت» -193
 (ل یاردب) «ومروق ی» -194
 (زنجان) «آذر» -195
 (ی اورم) «هی اورم» -196
 «گوش» -197
 «ری آژ» -198
 «رهبر» -199
 «ظفر» -200
 «مهاجر» -201
 «مردم» -202
 «ولوندای وطن» -203
 «داد» -204
 «نده ی آ یسو» -205
 «مظفر» -206
 «اطلاعات» -207
 «هان یک» -208
 «ران ی ا» -209
 «ران مای ا» -210
 «هی اورم ی صدا» -211
 «مردم ی صدا» -212
 «آذر 21» -213
 «یل ی آناد» -214
 «زی شمس تبر» -215
 «جان ی آذربیا نو» -216
 «نده ی آ» -217
 «یوراو» -218

«اختر» - 219
«ی‌همشهر» - 220

لرمختلف نومره (لرمجله) رلی‌درگ

- «جان‌ی‌آذربا» - 221
«وطن» - 222
«شفق» - 223
«ی‌س‌فه‌ی‌ات‌صح‌ی‌ادب» - 224
«ی‌س‌ه‌ی‌ن‌نشر‌ی‌ن‌ی‌س‌روز‌نامه «جان‌ی‌آذربا»» «سحر» - 225
«ی‌جان‌انجمن‌ی‌آذربا» - 226
«له‌ی‌ا‌ین‌القباس‌ی‌لات» «آذر 21» - 227
«ده‌قور‌قودده» - 228
«قی‌وارل» - 229
«آلمان» «جان‌ی‌آذربا» - 230
«بون‌ی‌تر» - 231
«ی‌جان‌سس‌ی‌آذربا» - 232
«ولون‌دای‌انقلاب» - 233
«ول‌دای‌ش‌ی» - 234
«ای‌دن» - 235
«ی‌رنج‌ی‌اؤ» - 236
«زی‌تبر» «سحر» - 237
«شفق» - 238
«خزر» - 240
«آراز» - 241
«ی‌چاغر» - 242
«م‌ی‌ری‌لدی‌ا» - 243
«ساوالان» - 244
«قور‌تولوش» - 245
«نام‌ی‌ا» - 246
«اردم» - 247
«سس» - 248
«سهند» - 249
«دان‌اولدوزو» - 250
«کی‌رلی‌ب» - 251
«قوش‌ی‌با» - 252
«م‌ی‌نس» - 253
«ا‌سلام‌ی‌د‌باب‌ای‌ح» - 254
«چکی‌چ» - 255
«وردی» - 256
«قی‌ش‌ی‌ا» - 257
«ی‌اقتصاد‌ی‌اس‌ی‌اطلاعات‌س» - 258
«های‌خواندن» - 259
«ی‌اطلاعات‌هفتگ» - 260
«هفته‌نامه» «ولی» - 261
«ش‌ی‌باخ» - 262
کرد، تهران‌ی‌د و چه می‌گوی‌حزب‌توده چه م. ل. ی‌خل. ی‌ملک - 263
1330
1340 تهران، «سازمان‌برنامه» - 264
«له‌ی‌ا‌یل‌القباس‌ی‌ری‌ک» یک‌سؤزلراوره. محمد. ای‌ری‌ب - 265
1945 ی‌باک
1326 جان، تهران‌ی‌غائلة‌آذربا. باباخان. ی‌ان‌ی‌ب - 266

